

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Віталій Татенко

**МЕТОДОЛОГІЯ
СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО
ПІДХОДУ**

СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР

Київ – 2017

УДК 159.9:316.6
Т 12

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/16 від 24 листопада 2016 року

Рецензенти:

І. В. Данилюк, доктор психологічних наук;

П. В. Лушин, доктор психологічних наук

Татенко В. **Методологія суб'єктно-вчинкового підходу:**
Т 12 **соціально-психологічний вимір : монографія / Віталій**
Татенко. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.

ISBN 978-966-8063-79-61

У монографії розглянуто методологічні аспекти становлення суб'єктно-вчинкового підходу у вітчизняній психології, визначено його соціально-психологічні характеристики. З позицій суб'єктно-вчинкового підходу здійснено спробу сутнісної конкретизації базових положень соціальної психології як суб'єкта пізнання про її об'єкт, предмет, метод, принципи і завдання; також конкретизуються соціально-психологічні уявлення про людську істоту і людську спільноту, про процеси спілкування, соціалізації, впливу людини на людину тощо. Обґрунтовується гіпотеза щодо можливості й доцільності запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціально-психологічному пізнанні.

Для дослідників, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться методологічними проблемами психологічної науки і соціальної психології зокрема.

УДК 159.9:316.6

ISBN 978-966-8063-79-61

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017
© Татенко В. О., 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
------------------------	---

Розділ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

Проблема людини як суб'єкта у психологічній науці	8
Учинковий підхід: історія розроблення та нинішній стан.....	42
Методологічна доцільність суб'єктно-вчинкового підходу.....	60
Суб'єктно-вчинковий підхід у соціально-психологічному вимірі	71

Розділ 2 СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Об'єкт, предмет, метод, принципи та завдання соціальної психології з позицій суб'єктно-вчинкового підходу	86
Вплив людини на людину як суб'єктно-вчинкова взаємодія.....	105
Суб'єктно-вчинковий підхід до розуміння природи спілкування	116
Феномен соціалізації у суб'єктно-вчинковому вимірі.....	126
Соціальна психологія людини як особистості і як суб'єкта вчинку.....	140
Суб'єктне та вчинкове у бутті людської спільноти	150
Бібліографічні посилання	172

ПЕРЕДМОВА

Свобода волі, свобода творчості, свобода совісті, право на вибір, можливість самоактуалізації, самовдосконалення, саморозвитку – ці та подібні інтенції становлять ціннісно-сміслову ядро людського способу буття.

Кожна людська істота і кожна людська спільнота прагнуть хоча б у чомусь ствердитися як автор-творець, виявити свою унікальність, неповторність, своєрідність, індивідуальність. Свобода не існує сама по собі – її виборювачами, носіями і розпорядниками є конкретні люди. Вони оцінюють міру своєї свободи, визначають, навіщо вона їм потрібна, приймають рішення щодо її збереження, розширення чи обмеження, обирають напрями та форми її застосування, регулюють прояви свободи в різних життєвих ситуаціях взаємодії. І саме для позначення окремої людини, групи, суспільства, людського роду в цілому як носіїв свободи в історії культури нагодилося справді універсальне слово – «суб'єкт».

Бути суб'єктом – значить:

- виступати ініціатором, автором-творцем і творчим виконавцем своїх життєвих проєктів;
- починати причинний ряд із самого себе, а не бути спричиненим лише активністю інших;
- виявляти вибірковість щодо впливів природного та соціального оточення;
- перетворювати дійсність, а не тільки пристосовуватися до умов існування;
- долати зовнішні та внутрішні перешкоди, а не лише обминати їх чи зупинятися перед ними;
- протистояти тому, що може зашкодити існуванню і досягненню життєво важливих цілей;
- бути вірним собі, залишатися собою і змінювати себе за власним бажанням у різних життєвих ситуаціях;

• керуватися почуттям міри та онтичної доцільності при здійсненні своїх впливів на світ і на самого себе тощо.

Саме тому у філософії, науках про людину і, зокрема, у психології був запроваджений і дістав поширення *суб'єктний підхід* (С. Л. Рубінштейн та ін.).

Однак стати і бути людиною, здатною творити світ і себе в цьому світі, а звідси – насолоджуватися своїм життям кожен із нас може лише за умови засвоєння загальнолюдського досвіду в процесі взаємодії з іншими його носіями. При цьому проявом справжнього розуміння і переживання значущості іншої людини не тільки як засобу задоволення своїх потреб, а й неодмінно і як власної життєвої мети виступає *вчинок* – внутрішня готовність і реальна здатність жити й творити заради інших людей. Визнання важливості вчинкової активності для людини як суспільної істоти і для людства як соціального утворення спричинило розроблення і запровадження у психології *вчинкового підходу* (В. А. Роменець та ін.).

Отже, якщо суб'єктний підхід виокремлює в людині самостійність, самодостатність, авторське начало тощо, а вчинковий підхід робить наголос на значенні для неї стосунків з іншими людьми, із соціумом та його культурними цінностями, то *суб'єктно-вчинковий підхід* передбачає творче поєднання цих двох сутнісних диспозицій, притаманних людській природі.

Оскільки проблема суб'єкта і проблема вчинку, як і відповідні підходи, є предметом дискусій у сучасній психології, а суб'єктно-вчинковий підхід порівняно недавно представлений нами на суд наукової громади, своє найперше завдання ми вбачали в тому, щоб обговорити ці проблеми і визначити місце та перспективи цього підходу серед уже відомих суб'єктно орієнтованих підходів (суб'єктно-діяльнісного, суб'єктно-буттєвого, суб'єктно-середовищного, суб'єктно-ціннісного, системно-суб'єктного, суб'єктно-конструктивістського та ін.).

З огляду на те, що суб'єктно-вчинковий підхід розроблявся в межах загальної психології, його запровадження в інших галузях цієї науки потребує відповідної конкретизації. У представленій роботі передбачається розглянути цей підхід як «форму соціально-психологічного мислення» (М. М. Слюсаревський), тобто виявити приховані в ньому соціально-психологічний контекст і ресурс. До-

слідженню зазначених питань присвячено перший розділ пропонуваної монографії.

У другому розділі здійснено спробу інтерпретувати з позицій суб'єктно-вчинкового підходу базові положення соціальної психології як науки, а саме уявлення про неї як відносно самостійний суб'єкт пізнання, готовий учинково відстоювати свої позиції, про її об'єкт, предмет, метод, принципи та завдання. Представлено результати суб'єктно-вчинкового аналізу та довізначення таких відомих соціально-психологічних феноменів, як взаємовплив, спілкування, соціалізація, особистість, спільнота, а також феномена людства, що поєднує в собі сутнісні ознаки світу людини.

Насамкінець обґрунтовується висновок щодо доцільності запровадження в соціальній психології суб'єктно-вчинкового підходу.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ ЯК СУБ'ЄКТА У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Перш ніж заглиблюватись у питання методології суб'єктно-вчинкового підходу (далі – СВП), варто спробувати визначитися зі змістом поняття «науковий підхід», оскільки існує чимало випадків, коли воно змішується з поняттями «науковий метод», «науковий напрям». Іноді важко зрозуміти, яким чином підхід перетворюється на концепцію, теорію, набуває статусу парадигми і навіть учення. Не менш дивними видаються трансформації зворотного порядку.

Слово «підхід» може означати дію (*nіdхіd* пароплава до причалу), місце (болотистий *nіdхіd* до лісу), зручний чи незручний шлях до чого-небудь. У спортивній гімнастиці це слово вживається на позначення кількості спроб у виконанні вправ на снарядах. У педагогічній практиці про підхід ідеться тоді, коли, наприклад, потрібно встановити контакт із педагогічно занедбаною дитиною. Психолог-практик завжди повинен знаходити індивідуальний підхід до людей, які звернулися до нього по допомогу.

Слово «підхід» може також означати збереження певної дистанції між суб'єктом і об'єктом. Адже одна справа – підійти (наблизитися) до об'єкта інтересу, залишаючись від нього на відстані, але дещо інша – увійти з ним у щільний контакт, активно й цілеспрямовано з ним взаємодіяти.

У науці поняття «підхід» асоціюється переважно з методологією, технологією, методикою, тобто зі способами, шляхами, формами, механізмами пізнання й перетворення дійсності, що не виключає, а навіть передбачає при його розробці та запровадженні необхідність вирішення цілої низки завдань власне теоретичного характеру, зокрема щодо природи, структурно-функціональних характеристик, проявів поведінки об'єкта дослідження. Тому науковий підхід може поєднувати в собі методологічну і теоретичну складові. На підходи, які розробляються і запроваджуються у сфері

конкретних наук, впливають підходи, що виникли у межах теорії та методології наукового пізнання загалом.

Слід зауважити, що поняття «науковий підхід» підкреслює специфіку саме наукового способу пізнання та перетворення людиною світу – на відміну від способів буденно-побутового, міфологічного, релігійного, художнього, філософського та ін.

Нові наукові підходи, як правило, виникають і утверджуються через заперечення наявних. До речі, відомий своїм радикалізмом П. Феєрабенд стверджував, що вчені повинні намагатися створювати теорії, несумісні з уже визнаними. Мовляв, поява таких альтернативних теорій на тлі відомих сприяє їхній взаємній критиці та прискорює розвиток наук. Пізнання в такому випадку постає у вигляді множинності альтернатив, кількість яких постійно зростає і кожна з яких примушує інші уточнювати свої позиції [1].

Проте не менш плідною видається розробка нових наукових підходів на перетині різних світоглядно-пізнавальних традицій, коли відбувається не протиставлення, а поєднання чогось протилежного, альтернативного: скажімо психології свідомості та бігевіоризму; феноменології та психоаналізу; психології, що розуміє, та психології, що пояснює; суб'єктивного та об'єктивного способів отримання емпіричних даних; кількісних і якісних методів дослідження тощо. Позитивний ефект у даному випадку досягається завдяки не лише подоланню обмежень, властивих кожній системі поглядів, а й інтеграції, синтезу позицій різних дослідників щодо інтерпретації якісної своєрідності об'єкта пізнання.

Саме такою можна вважати логіку створення СВП як творчого поєднання в одному теоретично-методологічному конструкті філософсько-психологічних розробок С. Л. Рубінштейна про людину як суб'єкта життєдіяльності та розробок В. А. Роменця про вчинок як вузловий осередок людського буття [2].

Зрозуміло, що ідея такого синтезу, його можливість і важливість для сучасної психологічної науки потребують обґрунтування, особливо з огляду на ті зміни, що протягом останніх десятиліть відбулися і продовжують відбуватися в царині її теорії та методології, зокрема в її категорійному апараті. Так, одні дослідники, враховуючи виклики сучасності, намагаються зберегти та розвинути уявлення про те специфічно людське, що позначається, зокрема, категоріями суб'єкта і суб'єктності, вчинку і вчинковості. Інші

наче вперше відкривають сьогодні їхнє значення для психологічної науки і практики. Ще інші, дізнавшись від М. Фуко про «смерть суб'єкта», в деяких випадках просто вилучають категорію суб'єкта зі свого наукового лексикону.

Категорія вчинку, своєю чергою, може або взагалі не згадуватись у різного роду новітніх текстах, або зводиться до уявлення про дію чи поведінку, використовуватись як другорядне, обслугове поняття, що не передає всієї змістової глибини та метаісторичної значущості позначеного цією категорією способу та рівня людської активності – теоретичної та практичної. У кращому разі можна сподіватися на дискусію між прибічниками та критиками постмодернізму щодо того, чи можна вважати людину суб'єктом власного життя, автором своїх учинків тощо.

Вищезазначене свідчить про доцільність спеціального розгляду тих проблемних питань, обговорюючи які, психологія прийшла до визначення людини як суб'єкта індивідуального і суспільного життя, до визнання вчинку каноном, вищим проявом людської активності, а також до розуміння необхідності й можливості творчого поєднання цих понять у СВП.

Зарубіжна психологія про людську суб'єктність. Ще В. Вундт, з ім'ям якого традиційно пов'язується народження наукової психології і такого її напрямку, як психологія свідомості, намагаючись зрозуміти різницю між предметом психології та предметами інших наук, зазначав, що природничі науки «відволікають» досвід від суб'єкта і тому вимушені обмежитися лише абстрактно виділеною його частиною. Психологія ж, оскільки вона не повинна відволікатися від суб'єкта і всього того суб'єктивного, що звичайно «примикає» до об'єктів сприйняття, навпаки, досліджує зміст досвіду у повній його дійсності, всю конкретну дійсність [3].

Засновник бігевіоризму Дж. Вотсон, як відомо, піддавав сумніву існування психічної причиновості, протиставляв їй положення про визначальний вплив середовища на поведінку живої істоти, зокрема людини, і разом визнавав здатність останньої у процесі навчання формувати нові реакції на стимули зовнішнього середовища [4]. Його послідовник Б. Скіннер також, з одного боку, пропонував виключити із психологічного вжитку такі поняття, як «самість», «свобода», «автономія», «творчість», оскільки, мовляв, лю-

дина ніколи реально сама не управляє своєю поведінкою, а з іншого боку – звертався до понять самодетермінації та самопідкріплення, стверджуючи, що поведінка не тільки впливає на оточення, а й породжує стимули, які зворотно діють на організм [5].

Слід думати, що саме така непослідовність у дотриманні тези про «психологію без психіки» спровокувала необігевіористів до створення вчення про проміжні (певною мірою суб'єктні) змінні, зокрема такі, як намір, мета, очікування, значення (Е. Толмен), знання, потенціал реакції, часткова антиципувальна реакція (К. Галл). Р. Вудвортс розглядав людину як систему, що не тільки залежить від середовища, а й може чинити спротив його стимулам і підтримувати певну міру своєї незалежності [6].

Засновник психоаналізу З. Фройд, наскільки нам відомо, спеціально не звертався до понять суб'єкта й суб'єктності, однак головний сенс своєї діяльності вбачав у тому, щоб розкрити внутрішні джерела і рушійні сили психічної активності. Він визнавав психічну причиновість, приписуючи її інстанціям *Воно*, *Я* та *Над-Я*. При цьому реально було б очікувати, що насамперед *Я* може розраховувати на статус суб'єкта, оскільки випробовує реальність, передбачає можливі наслідки, контролює прояви активності, накладає заборони на неприборкувану активність *Воно*, що суперечить принципу реальності, а також приводить у дію захисні механізми у відповідь на сигнали тривоги, викликані небезпекою з боку зовнішнього світу чи надмірною імперативністю *Над-Я*. Проте, на думку З. Фройда, його спостереження розбили одну з основних ілюзій людини, коли показали, що *Я* не є господарем у власному домі. Більше того, він вважав, що «*Я* є нещасною істотою, яка служить трьом панам і тому піддається потрійній загрози: з боку зовнішнього світу, з боку жадань *Воно* і з боку *Над-Я*» [7]. Тому перш ніж визнати за *Я* провідну роль у системі регуляторів психічного життя, слід, мовляв, урахувати його «воістину безглузду суперечливість», адже саме *Я* може не визнавати очевидного, демонструвати стійке нерозуміння, виявляти нав'язливий захист від потягів тощо [8]. Зазначимо, що погляди З. Фройда стосовно інстанції *Я* змінювалися протягом його творчої біографії: в одних випадках він підкреслював її несамостійність, в інших – можливість відносної автономії від вимог *Воно* та імперативів *Над-Я*.

Цікаво звернути увагу на те, що у відомих нам працях З. Фрейда не представлена спроба інтеграції інстанцій *Воно*, *Я* та *Над-Я* як складових єдиного суб'єкта психічної активності. Тому видаються важливими намагання К. Г. Юнга сформувати уявлення про психічне життя як цілісне утворення. Для цього він запровадив поняття «Самість», що означає «тотальність, цілісність усіх психічних процесів – як свідомих, так і несвідомих». К. Г. Юнг розрізняв поняття Я (Его) і Самості на підставі того, що перше є «лише суб'єкт моєї свідомості», а друге – «суб'єкт усієї моєї психіки, в тому числі її несвідоме» [9].

На думку А. Адлера, людина не є пасивним об'єктом дії зовнішніх сил. У боротьбі за своє місце у світі вона активно впливає на довкілля і сама себе формує: «вона і картина, і художник» [10].

О. Ранк, як відомо, був вимушений розірвати стосунки зі своїм учителем З. Фрейдом саме через те, що останній відмовлявся визнавати вищість творчої волі у психоаналітичній терапії. Ранк вважав, що людина є творцем самої себе і що причина неврозів якраз полягає у відсутності енергії самотворення [11].

У цьому плані варто також згадати неофрейдиста Е. Фромма, на думку якого, «в теорії Фрейда відношення індивіда до суспільства є по суті статичним: індивід залишається загалом одним і тим самим, змінюючись настільки, наскільки суспільство посилює тиск на його природні схильності...» [12].

У форматі «мотиваційної» опозиції до класичної гештальт-психології виступив К. Левін, розробивши у своїй «теорії поля» поняття суб'єкта й оточення, а також уявлення про рівень домагань, про польову та вольову поведінку. Остання має місце тоді, коли людина діє навмисно, цілеспрямовано, виходячи зі своїх потреб та інтересів [13].

Роздвоєння наукових уявлень про природу психічного на «те, що іде від індивіда», і «те, що йде від соціуму», певне протиставлення їх одне одному спричинили виникнення соціально орієнтованого напрямку у психології та породило відповідне розуміння людини як суб'єкта психічного життя. Так, Е. Дюркгейм уважав, що індивід складається із двох істот – індивідуальної та соціальної. При цьому саме соціальне, на його думку, має виняткове значення в детермінації людської свідомості й поведінки. Суспільство розглядається як незалежна від індивідів поза- і надіндивідуальна

реальність, котра володіє примусовою силою щодо окремих індивідів, домінує над ними, створює їх [14]. Тобто йдеться фактично про взаємодію колективного суб'єкта і його індивідуальних об'єктів, однак це можна вважати виправданим хіба що з позицій пансоціологізму.

Дещо іншу думку висловив Л. Леві-Брюль. Колективні уявлення у нього – не уявлення якогось абстрактного колективного суб'єкта, а уявлення реальних індивідів, установлені колективом [15]. Цю лінію оригінально продовжив П. Жане, який був переконаний у тому, що не все в людині визначається соціальним середовищем, зокрема її здатність до руху, забезпечувана власне природними (біологічними) силами [16].

Ж. Піаже, погоджуючись зі своїми попередниками (П. Жане, А. П'єроном та ін.) у тому, що психічні процеси являють собою специфічну діяльність, вихідним пунктом своєї концепції покладав положення про взаємодію цілісного індивіда (а не його психіки чи свідомості) із соціумом. Він уважав, що дитина не народжується, а стає суб'єктом, досягаючи розуміння своєї тотожності в життєвих умовах, що змінюються, відрізняючи себе від інших людей і сприймаючи себе як джерело власних дій [17].

До сказаного варто додати ще кілька висловлювань представників соціально орієнтованої психології, в яких за конкретною людиною визнаються право і здатність бути суб'єктом власного життя, а саме: предметом психології мають слугувати події, суб'єктом яких може бути лише людина (Ж. Політцер); тільки в активній суспільно корисній трудовій творчій діяльності людина створює свій психічний світ: вона виражає себе у своїх творіннях, а творіння розвивально впливають на неї (І. Меєрсон); із зустрічей з усім, що її оточує, дитина організовує свій власний унікальний світ-для-життя, який не може бути даний їй кимось іншим (М. Снайдер); самості є єдиними активними агентами у Всесвіті, стосовно яких термін «активність» може бути використаний у справжньому розумінні цього слова (К. Поппер).

Оцінюючи в цілому позитивно рух згаданих зарубіжних теорій у напрямку від об'єктної до суб'єктної інтерпретації природи психіки взагалі та людської психіки зокрема, слід визнати, що кожна з них визначала поняття суб'єктності відповідно до своїх теоретичних та методологічних позицій, і це, з одного боку, збагачувало

його розуміння, а з іншого – гальмувало розвиток цілісної психологічної теорії людини як суб'єкта життєдіяльності. Саме тому рано чи пізно в зарубіжній науці мав з'явитися окремий напрям, зорієнтований на розвиток уявлень про якісну своєрідність людського способу існування, зокрема про людину як суб'єкта (автора, творця) власного життя. Тобто мова йде про гуманістичну психологію.

Так, на думку Р. Мея, людина залежить від незліченної кількості факторів, що визначають її життя, але в основі основ її автономії лежить момент «власної відповідальності та можливість творчого розвитку» [18].

К. Роджерс наголошував, що внутрішній світ індивіда сильніше впливає на його поведінку, ніж зовнішні стимули навколишнього середовища. Звідси, за словами вченого, він започатковує «новий погляд на людину як на суб'єктивно вільну, таку, що обирає, творить своє *Я* та відповідає за нього» [19].

Заперечуючи зухвалій заяві Дж. Вотсона про те, що бігевіоризм може сформувати з немовляти все що захоче, А. Маслоу вважав, що «діти самі роблять із себе щось. Нерідко те краще, що ми можемо робити, – це виявляти спротив, коли дитина надто вже насаїдає...» Гуманістична психологія Маслоу спиралася на розуміння того, що головною метою людських істот є врешті-решт досягнення самоактуалізації [20].

Іншої думки з цього приводу дотримувався В. Франкл. «Лише тією мірою, – зазначав він, – якою людині вдається здійснити смисл, віднайдений нею у зовнішньому світі, вона здійснює і себе. Якщо вона має намір актуалізувати себе замість здійснення смислу, смисл самоактуалізації тут таки втрачається...» [21].

Проте попри згадані суперечності зарубіжна психологія в цілому зробила і продовжує робити значний внесок у дослідження суб'єктної специфіки людського буття.

Аби підтвердити це, розглянемо позицію стосовно природи суб'єктності відомої представниці сучасного американського постструктуралізму Дж. Батлер. Посилаючись на думку М. Фуко про те, що суб'єкт викликається до життя первісним підпорядкуванням, підкоренням владі та формується у покорі владі, авторка звертається до поняття «суб'єкція», що означає процес становлення людського індивіда субординованим владою і водночас процес його становлення суб'єктом. «Чи інтерпеляцією в розумінні Альтюс-

сера, чи виробничою здатністю дискурсу в розумінні Фуко – суб'єкт викликається до життя первісною покорою влади» [22].

Критикуючи М. Фуко за те, що не тільки вся сфера психічного залишається в основному за межами його теорії, але і влада в її подвійній валентності субординування і виробництва залишається нерозкритою, Дж. Батлер намагається визначити сутність суб'єкції через поєднання теорії влади і теорії психіки. «У сумнозвісному прикладі, запропонованому Альтюссером, – пише вона, – поліціант окликає перехожого на вулиці, і перехожий обертається і визнає себе як того, кого кликали. У цьому обміні, в якому пропонується і приймається визнання (людиною себе), і відбувається інтерпеляція – дискурсивне виробництво соціального суб'єкта». Але, мовляв, чи достатньо обмежитися тут лінгвістичною гіпотезою? Адже залишається незрозумілим, «чому суб'єкт обертається на голос закону і які наслідки такого обернення для інавгурації соціального суб'єкта» [23].

На жаль, однозначної відповіді на поставлене питання ми не отримуємо і від самої Дж. Батлер. Як можна зрозуміти, людина обертається на оклик, бо має потребу в субординації, у підпорядкуванні голосу закону як голосу загалу, їй притаманна «пасіонарна прихильність до покори». Влада пропонує гарантії буття в обмін на покору, влада відкриває поле можливостей в обмін на залежність. Індивід і погоджується, і не погоджується на такий обмін. Оскільки, мовляв, іншого способу не існує, він добровільно приймає субординацію і у протистоянні їй утверджує свою суб'єктність: «Суб'єкт існує лише у протистоянні субординації, тому будь-яка спроба протистояти субординації буде покладати цю субординацію». Із цього робиться висновок, що така амбівалентність формує блокування свободи дії, а це, зрозуміло, становить загрозу існуванню суб'єкта. Вихід із цього амбівалентного кола вбачається в тому, що зовнішня влада перетворюється на владу внутрішню, суб'єктну, яка незалежнюється від формуального впливу зовнішньої влади. Звідси людина набуває здатності сама регулювати процес свого суб'єктного самозбереження, самовідновлення, самовдосконалення і саморозвитку. Не випадково Дж. Батлер, прагнучи, на відміну від М. Фуко, психологізувати (у психоаналітичному аспекті) пізнавальну ситуацію, переходить від поняття суб'єкта до поняття *Я*: «*Я* виникає за тієї умови, що воно

відкидає своє формування у (ситуації) залежності, що становить умову його власної можливості» [24].

Розглянутий підхід, як можна переконатися, має виразну соціальну спрямованість: суб'єктність є похідною від зовнішнього владного впливу, котрий пропонує-вимагає покори в обмін на буття. Індивіду нічого не залишається, як прийняти такі умови, що, однак, викликає у нього внутрішній протест. У такий спосіб влада формує з індивіда *соціальний суб'єкт*, який, перетворивши зовнішню владу на внутрішню, набуває якостей *суб'єкта психічного**.

Запропонований силогізм наче задовольняє закони логіки. Проте залишаються відкритими питання, які із цілком зрозумілих причин не беруться до уваги прибічниками соціально орієнтованих підходів. Річ у тім, що у процесі первинного підпорядкування формувальному впливу влади згадана «пасіонарна прихильність до покори» якщо й присутня, то все-таки вона є функцією індивіда, проявом його власної активності, що має ініціативно-вибірковий характер. Так, дитина може бути більш прихильною до матері чи до батька, до дорослих чи ровесників. Якись вимоги субординації вона може приймати, а якись – ні. При цьому прихильність (тим більше – любов) не варто зводити до підпорядкування і залежності, що викликає спротив і в такий спосіб породжує суб'єктність. Можна зрозуміти прагнення влади підпорядкувати собі індивідів (хоча це стосується головню тиранічної або недолугої влади), але не зрозуміло, навіщо їй потрібно породжувати своїх антагоністів?

Знову ж таки: суб'єкт, народжений у неволі, навряд чи буде здатний вільно творити світ і самого себе за законами істини і краси, добра і любові. «Дитя неволи – для свободи слаб» (Є. Євтушенко). В іншому випадку, усвідомивши власну несвободу, він бажатиме помститися своєму гнобителю (владі) і у такий спосіб стверджувати свою суб'єктність. Тобто розглянутий сценарій може пояснити природу амбівалентної, деструктивної, патологічної суб'єктності як реакції на владне панування – але не суб'єктності спонтанійної, самодовільної як автентичної форми прояву самості кожної здорової людської істоти.

* Поняття «психічний суб'єкт» домислене нами з огляду на те, як ми зрозуміли концепцію суб'єкції Дж. Батлер, її критику на адресу М. Фуко і назву її книги – «Психіка влади».

Подібні позитивні припущення породжуються ремарками Дж. Батлер на кшталт: «Те, що створює суб'єкта, відбувається завдяки попередній роботі влади, але не обумовлене нею в цілому» (Тоді ким або чим іще?); «Влада впливає на суб'єкта, і цей вплив є уведенням його в дію...», а далі запитується: «Що чи хто здійснює це уведення в дію? Чи це та влада, що передує суб'єктові, чи влада самого суб'єкта?» Виходить, суб'єкт як такий усе-таки існує до впливу влади, але як бездіяльний, що важко собі уявити. І ще: «...прихильність у своїх первісних формах повинна як здійснюватись, так і не визнаватись, її здійснення має полягати в частковому невизнанні – для того, щоби виник суб'єкт» [25]. Тут важливо було би з'ясувати природу і міру цієї «частковості невизнання», що утворює можливість суб'єктності як такої.

«Поняття суб'єкта, – узагальнює Дж. Батлер, – спровокувало полеміку в сучасному теоретичному дискурсі; декотрі розвивають його як необхідну передумову свободи дії, інші висловлюють претензії, бачачи в ньому знак “панування”, від якого потрібно відмовитися» [26].

Але хіба відмова від поняття суб'єкта зніме проблему панування? Напевно ні. Більше того: ініційована свого часу М. Фуко процесія «поховання суб'єкта» відкриває таку собі скриньку Пандори, що приховує різного роду об'єктні визначення способів людського буття (підлеглість, покірливість, залежність, пристосуванство, байдужість, безініціативність, безвідповідальність тощо) і тим самим створює унікальні умови саме для такого панування. Тому обнадійливими видаються заяви про те, що стратегічна орієнтація пізнього (сучасного) постмодернізму (After-postmodernism) характеризується відмовою від радикалізму в реалізації установки на «смерть суб'єкта». Як зазначає сучасний німецький філософ В. Вельш, у постмодерні суб'єктне збережене, але постмодерний суб'єкт вже не є «абсолютним сувереном, правителем і маестро», яким він поставав у модерні. «Але це жодним чином не означає смерті суб'єкта. Радше це буде перехід до такого поняття суб'єкта, яке личить смертним і яке практикують живі» [27].

Проблема людини як суб'єкта в історії вітчизняної психології. Після розпаду СРСР результати психологічних досліджень означеної проблеми та їхні автори, які жили й працювали в одній

країні, стали належати до різних держав. Звідси при розгляді історії будь-якого наукового питання виникає певна складність у тому, що напрацювання одного й того самого білоруського, грузинського, литовського, російського тощо вченого, що побачили світ до *25 грудня 1991 року*, український дослідник, за логікою, має підстави зараховувати до вітчизняних, а оприлюднені після цієї дати – вважати зарубіжними.

Існує думка, що наука не має національності й не обмежується державними кордонами, але ж вона не може не враховувати національні інтереси своєї держави та не служити власному народові. Адекватною і виправданою в такій ситуації видається така позиція: вітчизняна психологія має за будь-яких обставин цікавитися результатами психологічних досліджень, які проводяться в інших країнах світу, зокрема і в тих, що є джерелом загрози. Особливо це стосується розробок питань психології суб'єкта, оскільки у будь-якому протистоянні – економічному, політичному, збройному – більші шанси на перемогу отримує та сторона, чії показники за критерієм суб'єктності вищі.

Як відомо, саме в російській психології радянських та пострадянських часів суб'єктний підхід дістав теоретичне та методологічне обґрунтування і набув широкого запровадження у психологічній науці й практиці. Проте є підстави вважати, що історично першою фундаментальною працею, в якій категорія суб'єкта була активно задіяна саме для пояснення природи, сутності та феноменів психічного життя, стала монографія В. В. Зеньківського «Проблемы психической причинности» (Київ, 1914 р.). Наведемо лише один її фрагмент, аби засвідчити, що суб'єктна ідея в Україні пробивала собі дорогу давно і різними шляхами: «Робота душі різноманітна, і єдність суб'єкта, від якого вона походить, не означає, звичайно, що в душі відбувається одна якась робота... Якщо душа є організмом, то подібно до нього душа поєднає різноманіття функцій із єдністю їх у суб'єкті життєвого процесу... Одне ми можемо стверджувати: психічна робота здійснюється в актах, що виходять від єдиного суб'єкта» [28].

Відомий психолог і філософ Г. І. Челпанов, який протягом 1891–1906 рр. обіймав посаду професора, а згодом завідувача кафедри логіки і психології київського Університету Св. Володимира, у своїх працях неодноразово звертався до категорії суб'єкта для

пояснення природи психічних явищ [29]. Теоретичні й методологічні положення про людину як суб'єкта знаходимо також у публікаціях видатного грузинського психолога, розробника психологічної теорії установки Д. М. Узнадзе. Відомий російський психолог Б. Г. Ананьєв уважав за необхідне розрізняти психологічні визначення людини як індивіда, особистості, індивідуальності й як суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності. Проте найбільший внесок у розробку суб'єктного підходу у психології зробив С. Л. Рубінштейн, перші базові положення якого, зокрема про роль творчої самодіяльності людини в її розвитку, були сформульовані ним ще в 1922 році, коли він жив і працював в Україні, в місті Одесі [30], а загалом завершений варіант нового підходу постав у фундаментальній праці вченого «Людина і світ», опублікованій вже після його смерті [31].

Головним здобутком С. Л. Рубінштейна вважається те, що він запровадив у психології онтологічне уявлення про людину як суб'єкта свідомості та діяльності: «Первинна специфіка людини, людського існування полягає в тому, що у всезагальну детермінацію буття залучається не свідомість сама по собі, а людина як істота, що усвідомлює світ, суб'єкт не тільки свідомості, але й дії» [32]. Людину як суб'єкта, за С. Л. Рубінштейном, характеризують «активність, здатність до розвитку й інтеграції, самодетермінації, саморегуляції, саморуку і самовдосконалення. Суб'єкт – це ідеал, або вищий рівень розвитку людини» [33].

Як можна було очікувати, суб'єктний підхід у процесі його розробки та розвитку зазнавав і нині зазнає різного роду модифікацій та конкретизацій. Так, визнано, що С. Л. Рубінштейн є автором *суб'єктно-діяльнісного підходу*. Щоправда, у працях самого вченого згадку про розроблений ним підхід чи концепцію з такою назвою ми не зустріли, проте відповідне трактування знаходимо у А. В. Брушлинського [34]. Основна ідея цього концептуального підходу полягає в тому, що «суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється; він у них твориться і визначається», а також у тому, що «людина, її свідомість і психіка не замикаються у безпосередній даності суб'єктові, а виражаються в діяльності, реалізуються в ній» [35].

Загалом погоджуючись із наведеними положеннями, звернемо увагу на деякі нюанси, котрі, на нашу думку, є важливими для

розуміння сутності суб'єктно-діяльнісного підходу. Так, зміст першого положення може тлумачитися таким чином, що суб'єкт є похідним від самодіяльності, в якій він «твориться і визначається». Але в такому разі існує небезпека наразитися на ту саму критику, яку представники наукової школи С. Л. Рубінштейна висловлювали на адресу діяльнісного підходу О. М. Леонтєва та його послідовників. Тому видається необхідним уточнити, що будь-яка діяльність, у тому числі самодіяльність, передбачає свого діяча, автора, суб'єкта, який в ній «виявляється і проявляється», а також набуває розвитку. Тобто не спочатку діяльність, а потім її суб'єкт або навпаки, але те і те в їхній діалектичній єдності.

Зміст другого положення також може інтерпретуватися по-різному. Хтось зосередиться на думці про те, що не варто уявлення про людину, її свідомість і психіку саме *замикати* в їхній безпосередній даності суб'єктові, а хтось зрозуміє так, що тут заперечується сама можливість цієї даності. Однак реально припустити, що, з одного боку, психіка безпосередньо дана людині як суб'єкту вже хоча б тому, що він сам у певному розумінні зітканий із психічної матерії, є психічним утворенням (біосоціопсихічним – у більш широкому контексті). Але, з іншого боку, як суб'єкт психічної діяльності, як носій системи психіки, відповідальний за її функціонування і розвиток, він перебуває зі своєю психікою у відношеннях, опосередкованих його потребами, інтересами, цінностями, цілями, внутрішніми та зовнішніми можливостями їх реалізації тощо.

Значний внесок у подальшу розробку ідей С. Л. Рубінштейна зробила К. О. Абульханова, зокрема своїм дослідженням проблеми людини як суб'єкта психічної діяльності. Запровадженням поняття суб'єкта психічної діяльності, зазначає вона, було здійснено «приземлення» предмета психології – психіки, яка перед тим розглядалася безсуб'єктно гносеологічно, до реальної онтологічної основи – індивіда, особистості, що розв'язує суперечності своєї життєдіяльності [36]. При цьому пропонується у визначенні людини як суб'єкта психічної діяльності не йти шляхом його диференціації від суб'єкта соціальної, біологічної, пізнавальної тощо діяльності, а також шляхом підсумовування якісно різнорідних суб'єктів [37]. Тим самим отримало розвиток положення С. Л. Рубінштейна про те, що психічне як процес може вважатися, у певному розумінні, психічною діяльністю, яка є обов'язковою складовою будь-якої

людської діяльності (теоретичної, практичної тощо), але водночас є відносно автономною.

Заслуговує на увагу запропонований К. О. Абульхановою варіант розрізнення і поєднання понять особистості та суб'єкта. Мовляв, особистість може виявляти, а може й не виявляти свої суб'єктні якості. При цьому у другому випадку виникає небезпека деформації, деградації, фрустрації через утрату такою особистістю її сутнісних ознак: «Залишаючись особистостями, такі індивіди перестають бути суб'єктами через свою “недійсність”. Захисти, фрустрації, стреси, комплекси, хворе самолюбство – прояви цієї недійсності». І далі: «... кожна особистість різною мірою реалізує себе як суб'єкт життя і як такий суб'єкт виявляє свій спосіб життя, свою індивідуальність... Так здійснюється синтез понять “суб'єкт”, “особистість”, “індивідуальність”, у якому ми спираємося на гегелівське поняття міри» [38].

Цілком погоджуючись із думкою про те, що кожна людська істота різною мірою і в індивідуальний спосіб виявляє свою суб'єктність, висловимо деякі міркування з приводу запропонованих К. О. Абульхановою уявлень про людину як особистість і людину як суб'єкта в їхньому співвідношенні.

Так, можливо, не варто ототожнювати поняття «людина як особистість», «людина як індивідуальність» і «людина як суб'єкт», а розглядати їх як єдність відносно самостійних ознак людської істоти як цілого. Тим самим знімається питання про суб'єктність чи несуб'єктність людини як особистості, сутність якої визначається якісно інакше, ніж сутність людини як суб'єкта. У цьому розумінні людська істота може вважатися особистістю і не вважатися суб'єктом – і навпаки, може поєднувати чи не поєднувати в собі ці сутнісні ознаки.

Знову ж таки варто розрізнити поняття «людина як суб'єкт діяльності» і «людина як суб'єкт життя», більш широке за значенням. Звідси реально припустити, що людський індивід завжди є в чомусь актуальним, а в чомусь потенційним суб'єктом свого власного – тілесного, душевного і духовного – життя. Але при цьому він може бути чи не бути суб'єктом ігрової, навчальної чи трудової діяльності.

Напевно, аналогічну логіку доцільно поширити на поняття людини як суб'єкта психічного життя і суб'єкта психічної діяльно-

сті. Якщо, скажімо, під час сну людина як суб'єкт психічної діяльності відпочиває, то як суб'єкт психічного життя вона завжди перебуває у робочому стані, хоча, звичайно, не такому, як у процесі напруженої професійної діяльності, на веселій вечірці в колі друзів чи коли свідомо намагається покращити роботу своїх вищих психічних функцій.

Тому у своїй роботі ми дотримуємося уявлення про індивідність, суб'єктність, особистість, індивідуальність, універсальність як відносно самостійні та діалектично пов'язані між собою форми прояви людського життя і намагаємося не ототожнювати ці поняття з узагальнювальним поняттям «людина»; через це говоримо не про особистість як суб'єкта діяльності, але про людину як суб'єкта, людину як особистість, людину як індивідуальність тощо [39].

Суттєвий вплив на розвиток суб'єктно-діяльнісного підходу у психології справили праці А. В. Брушлинського. «Людина як суб'єкт, – зазначав він, – це вища системна цілісність усіх її найскладніших і суперечливих якостей, насамперед психічних процесів, станів і властивостей, її свідомості й несвідомого. Така цілісність формується у ході історичного та індивідуального розвитку людей. Як від самого початку активний людський індивід, однак, не народжується, а стає суб'єктом у процесі спілкування, діяльності та інших видів активності. Наприклад, на певному етапі життєвого шляху всяка дитина стає особистістю, а кожна особистість є суб'єктом, хоча останній... не зводиться до особистості» [40].

Сформульовані А. В. Брушлинським положення про суб'єкт, на думку його послідовників, «створюють можливість постнекласичної інтерпретації особистості як системи, здатної до саморозвитку, з акцентами на особливій цінності суб'єктивного досвіду і властивій людині спрямованості на конструювання світу (Е. А. Сергієнко, В. Е. Клочко). Суб'єктний підхід фокусує увагу на пошуку і розгляді джерел, причин активності в самій людині, на первинно активній ролі індивіда, який соціалізується (А. В. Брушлинський) ... на властивій людині як суб'єкту здатності породжувати нові форми буття, об'єктивуючи в ньому своє суб'єктивне... Характеризуючи тренди суспільного розвитку, він (А. В. Брушлинський. – В. Т.) зазначав, що суспільні рушійні сили дедалі більше переміщуються на особистісний і соціально-психологічний рівень

діяльності, свідомості й поведінки реальних людей як суб'єктів» [41].

Цілком погоджуючись зі сказаним, звернемо увагу на вже частково розглянуті вище кілька дискусійних, на наш погляд, положень, які трапляються у працях послідовників С. Л. Рубінштейна, зокрема про те, що людський індивід не народжується, а лише із часом набуває суб'єктних ознак, що суб'єктна активність може здійснюватися виключно на вищому – свідомому – рівні.

Розпочнемо з того, що суб'єктність у найбільш загальному плані можна мислити як спосіб існування суцього, що визначає його якісну своєрідність. Тож цілком логічно дійти висновку, що суб'єктом власного і власне людського, зокрема психічного, життя людська істота виступає починаючи від моменту запліднення і завершуючи моментом смерті. Інша річ, що формозмістовий рівень суб'єктної активності на різних етапах онтогенезу людини якісно різний: інстинктивний, безумовнорефлекторний на його початковому етапі; рівень свідомого творчого самодіяльного життєздійснення на етапі акме; нарешті, рівень поступового згасання суб'єктних сил на етапі інволюції. Тобто йдеться про діалектику актуальної та потенційної суб'єктності: людський індивід у кожний момент свого буття є таким, яким є, і одночасно стає таким, яким може стати як суб'єкт власного індивідуального і суспільного життя.

Якщо виходити із розуміння людини як суб'єкта її психічного життя, відповідального за підтримання його цілісності, інтегрованості, гармонійності, то буде правомірно визнати, що суб'єктна компетенція людини поширюється як на свідому, так і несвідому сфери її психіки. Прикладом тут може слугувати наша цілковито суб'єктна психічна здатність задовольняти уві сні потреби, які складно задовольнити у стані неспання. Тобто не психіка (свідомість, несвідоме) сама себе регулює, скеровує, а людина як суб'єкт, наділений здатністю і онтичним правом регуляції свого психічного життя і саморегуляції. До речі, К. О. Абульханова і А. В. Брушлінський свого часу звертали увагу на те, що С. Л. Рубінштейн критично ставився до спроби А. Адлера розглядати психічне життя як дійову особу. Мовляв, згідно з концепцією останнього, виходить, що в реальному житті місце дійової особи у драмі займає психічне життя, яке перетворюється на самостійну діяльну особу, чий розвиток визначає життєвий шлях реальної особистості. Тобто

«суб'єкт неправомірно підміняється його психікою, психологічним життям, що виступає в якості самостійного діяча. Для Рубінштейна, навпаки, таким діячем є сама особистість як суб'єкт діяльності, в ході якої людська психіка формується і проявляється» [42].

На нашу думку, психологізація суб'єкта так само неприпустима, як його соціологізація чи біологізація. Проте концепція А. Адлера все ж заслуговує на увагу, оскільки її автор як психолог цілком логічно намагається пояснити природу людської здатності до саморегуляції з позицій психології. Проблема ж полягає в тому, що в якості дійової особи він бере психічне життя в цілому, а не певну його інстанцію, відповідальну за цілісність і автентичність останнього. Тож виходить, що суб'єктність є не психологічною, а якоюсь іншою властивістю людини. Слід зазначити, що у своїх наступних працях А. В. Брушлинський спеціально обґрунтовує розуміння суб'єкта саме як системного психічного утворення [43]. До речі, В. А. Роменець у певному розумінні теж розглядав психічне в його суб'єктній функції: «Психічне як суб'єкт діяльності (людини) співвідноситься з тілесними явищами і зовнішнім світом. Їхні відношення виражають те чи інше розуміння природи психічного» [44].

Проблема суб'єкта в сучасній російській психології.

І. Г. Скотникова, наголошуючи на тому, що у своєму підході вона поєднує методологію С. Л. Рубінштейна та О. М. Леонтьєва, обґрунтовує необхідність і намагається експериментально довести важливість та можливість оцінювання проявів суб'єктної активності досліджуваного в ході психофізичного експерименту. Наприклад, при аналізі його результатів ураховується те, як досліджуваний виявляв свою суб'єктну активність: наскільки зрозумів і якою мірою він сприйняв завдання експериментатора, які обирав стратегії для його успішного вирішення, чи виявляв самостійність (поле незалежність) і упевненість при прийнятті рішень тощо. Проте складається враження, що авторці не завжди вдається утриматися в межах суб'єктного підходу. Йдеться про випадки зміщення акценту з оцінки власне суб'єктних характеристик респондентів на оцінку «інтеріндивідуальних» та «інтраіндивідуальних» проявів їхньої активності [45], тобто з дослідження суб'єкта діяльності на дослідження діяльності суб'єкта, який у цьому останньому випадку може назватися індивідом, особистістю, людиною тощо.

Психологічний простір людини як суб'єкта не обмежується сферою діяльності, а охоплює такі не менш важливі прояви її активності, як спілкування, споглядання, неусвідомлювані стани, процеси, властивості і т. д. Напевно, саме це спонукало доповнити суб'єктно-діяльнісний підхід *суб'єктно-буттєвим* (З. І. Рябикіна). Суттєвою підставою, на думку його розробників, було й те, що людина з її психічним світом, свідомістю і діяльністю традиційно протиставлялася об'єктивній реальності, спеціально не розглядалася як така, що перебуває «усередині буття» (С. Л. Рубінштейн) і водночас як суб'єкт протистоїть своєму буттю як об'єкту пізнання і перетворення, а також буттю інших суб'єктів, якщо мова йде про іншу людину чи спільноту. В. В. Знаков визначає людину таким одиничним, яке містить у собі загальне, суб'єктом, який здійснює акти розуміння буття із його середини [46].

На відміну від екзистенційної психології, для якої лейтмотивом в аналізі відношення «особистість – буття» є суб'єктивізація об'єктивного, у контексті суб'єктно-буттєвого підходу лейтмотивом виступає об'єктивація суб'єктивного – того, як людина «створює реальність свого буття, як вона сама змінюється в цьому процесі об'єктивації, стикаючись з опором буття інших (буття завжди є спів-буття), які втілюють інші смисли, створюють своє особисте буття у просторі тих самих предметів і подій, що й вона» [47].

Обґрунтовуючи важливість розробки суб'єктно-буттєвого підходу, З. І. Рябикіна звертає увагу на проблеми нової реальності, в якій сучасна людина творить своє буття. Мова йде про гіперреальність (Ж. Бодріяр), кіберпростір (В. Гібсон), про віртуалізацію сучасного суспільства, в якому людина як суб'єкт набуває амбівалентних ознак. З одного боку, зростають її суб'єктні можливості та попит на розвинену суб'єктність, а з іншого – «віртуалізація відношень особистості приховує небезпеку симуляції її суб'єктності чи викривлення суб'єктної орієнтованості через відсутність істинного діалогу з Іншим» [48].

Ідейно близьким до суб'єктно-буттєвого можна вважати запропонований С. К. Нартовою-Бочавер *суб'єктно-середовищний підхід*. За словами авторки, він з'явився як «результат своерідної енантіодромії психології суб'єкта і психології середовища, кожна з яких відчуває свою евристичну недостатність...». Тому виникла необхідність розроблення теорії «психологічної суверенності, яка

об'єднує суб'єктний і середовищний підходи». При цьому психологічна суверенність визначається як форма суб'єктності людини, її здатність контролювати, захищати і розвивати свій психологічний простір. Ідеться про радикальний перехід від розуміння середовища як об'єктивної реальності до розуміння рішучої участі суб'єкта у створенні того образу світу, життєвого середовища чи психологічного простору, що виникає, ґрунтуючись на його потребах, і охоплює його самого як частину середовища. Мовляв, суб'єкт і середовище перебувають у постійному взаємообміні інформацією та енергією різного змісту. Суб'єкт «вичерпує» із середовища необхідні й доступні йому ресурси [49].

Отже, в цілому суб'єктно-середовищний підхід вирізняється науковою новизною і значущістю. У ньому послідовно проводиться думка про важливість для людини вміти змінюватися і одночасно залишатися самою собою в різних середовищах, не змішуватися зі світом, а творити незалежне неконформне автентичне буття і умови власного існування. Однак щодо окремих положень та формулювань цього підходу виникають певні міркування уточнювального характеру.

Зокрема це стосується співвідношення понять «психологія суб'єкта» і «психологія середовища». З одного боку, йдеться про те, що уявлення про об'єктивну реальність, яка оточує нас, поступово витискується уявленням про її суб'єктивізацію, про те, що суб'єкт бере активну участь у створенні свого середовища і сам стає його частиною. З іншого боку, середовище позиціонується як те, що протистоїть суб'єктові, входить з ним у взаємодію, у взаємообмін інформацією та енергією і в цьому розумінні постає як самостійний актор. Існує ще й третій бік, що передбачає ставлення суб'єкта до свого середовища як до об'єкта, з якого можна вичерпувати усе собі потрібне.

Тут спостерігається певна суперечність: якщо середовище є моїм конструктом, а я його частиною, то виходить, що я вичерпую себе із себе!?. Тому видається логічним таке уточнення: об'єктивна реальність слугує невичерпним джерелом можливостей для реалізації та розвитку суб'єктних сил людини, а отже навіть у формі гіпотези вона має бути введена до складу середовища, а те, що в ній конструюється, створюється і перетворюється нами як суб'єктами, має об'єктивізуватися, унезалежнюватися і наділятися самостійним

суб'єктним статусом. Наочним прикладом цього може бути те, що, народжуючи і виховуючи дітей, ми як суб'єкти створюємо своє власне людське середовище, котре дійсно несе в собі наші суб'єктивність і суб'єктність, але водночас набуває ознак об'єктивної реальності – дедалі більш автономної, суверенної у своєму бутті, реальності, яка виступає для нас джерелом радісних переживань і повсякденних турбот, а також (що важливо) – суб'єктним візаві, партнером у суб'єктно-суб'єктній взаємодії.

Як можна зрозуміти, суб'єктно-діяльнісний, суб'єктно-буттєвий і суб'єктно-середовищний підходи спрямовані переважно на дослідження людини із розвинутою психікою. О. О. Сергієнко відносить їх до групи підходів *акмеологічного* спрямування (К. О. Абульханова, О. Г. Асмолов, В. В. Знаков, Г. В. Залевський, В. А. Петровський, З. І. Рябикіна та ін.), в яких суб'єкт розглядається як «вершина особистості». Другу групу, на її думку, утворюють підходи *еволюційного* спрямування, в яких отримує розвиток ідея поступового становлення людини як суб'єкта в онтогенезі (Л. І. Божович, А. Л. Журавльов, В. Н. Слободчиков, О. Ш. Тхостов, В. В. Селіванов та ін.). При цьому зазначається, що ці дві групи можуть бути віднесені до двох філософських традицій: *антропоцентричної* (І. Кант, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр та ін.) та *еволюційно-генетичної* (І. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, Б. Спіноза, Г. В. Ф. Гегель та ін.). Оскільки між згаданими філософськими і психологічними групами існують розбіжності в розумінні людської природи (за системно-еволюційного підходу не залишається місця суб'єктові як активному, пристрасному «діячеві власного буття», а за суб'єктно-діялісного підходу «проблемою залишаються аналіз внутрішніх умов самої діяльності, розмитість внутрішньої психічної організації, відсутність уявлення про її структуру»), О. О. Сергієнко пропонує на основі континуально-генетичного принципу об'єднати ці два напрями у так званому *системно-суб'єктному підході* [50]. З позицій цього підходу центром концептуальної схеми психології є людина як суб'єкт діяльності, спілкування, ставлення, переживання. Саме суб'єкт на кожному етапі свого розвитку виступає носієм системності, розкривається у своїй взаємодії зі світом. Проте в цілому зрозуміла авторська позиція починає набувати суперечливого характеру, щойно мова заходить про співвідношення понять «особистість» і «суб'єкт».

Так склалося, що суб'єктний підхід у психології часто-густо змішується з особистісним підходом. Непорозуміння виникають, як правило, через отождоження категорії «особистість» із більш загальною категорією «людина». В результаті виходить, що поняття «особистість як суб'єкт» дорівнює поняттю «людина як суб'єкт». При цьому саме суб'єктність визнається сутнісною ознакою як людини, так і особистості.

У підході О. О. Сергієнко пропонується ще один варіант: особистість мислиться як те, що визначає і скеровує суб'єктну активність людини. «Особистість (персона), – зазначає вона, – це стрижнева структура суб'єкта, що задає загальний напрямок самоорганізації та саморозвитку». Проте вже в наступному реченні суб'єкт розглядається не як носій цієї стрижневої структури, а як простий виконавець волі особистості: «Метафорично це співвідношення можна представити у вигляді командної та виконавчої ланок. Особистість задає напрямок руху, а суб'єкт – його конкретну реалізацію через координацію вибору цілей і ресурсів індивідуальності людини. Тоді носієм змісту внутрішнього світу людини виступатиме особистість, а реалізацією в даних життєвих обставинах, умовах, завданнях – суб'єкт» [51].

Можна, звичайно, погодитися з тим, що внутрішній світ людини вбирає в себе особистісний зміст; але чи вичерпує він собою цей світ, особливо якщо згадати про людину як тілесно-душевно-духовне створіння з його індивідними і суб'єктними властивостями, як індивідуальність та універсальність? Тож уважати саме особистість, а не людину в цілому, носієм змісту її внутрішнього світу видається проблематичним. Хіба якщо знову ж таки припустити тотожність цих понять. Нарешті, складно собі уявити суб'єкта лише в ролі виконавця чиеїсь волі. У такому разі звернення до цієї категорії, що традиційно асоціюється з поняттями ініціатора, автора, творця, втрачає будь-який сенс.

Намагаючись з'ясувати природу індивідуальної суб'єктності, розкрити закономірності її становлення і розвитку, одні російські дослідники пов'язують її виникнення з першими проявами психічного життя ще у пренатальній фазі (О. О. Сергієнко, Г. Г. Філіппова) або з розвитком якоїсь із вищих психічних функцій, наприклад волі. Так, стверджуючи, що елементарні прояви вольової регуляції спостерігаються вже у новонародженого, Т. І. Шульга називає

першу стадію цієї регуляції суб'єктною [52]. Потім, правда, виявляється, що суб'єктна стадія обмежується лише раннім і переддошкільним дитинством. В. В. Селіванов вибудовує вікову періодизацію суб'єктності починаючи зі стадії передсуб'єктності (до одного року) і завершує стадією згасаючої суб'єктності [53]. Зі свого боку психофізик І. Г. Скотникова не погоджується з тим, щоб момент зародження суб'єктності відносити до першого–другого років життя дитини, а також з ідеєю неминучої інволюції суб'єктності у похилому віці [54]. Тобто і в питанні онтогенезу суб'єктності існує чимало проблемних, суперечливих моментів, що потребують особливої уваги.

Слід зазначити, що протягом останніх десятиліть у Росії здійснено цілий шерех інших теоретичних, методологічних та емпіричних досліджень проблеми людини як суб'єкта (К. В. Бардін, В. В. Знаков, Є. І. Ісаєв, В. Т. Кудрявцев, В. Є. Лепський, А. К. Осницький, В. А. Петровський, В. І. Слободчиков, О. Ш. Тхостов та багато інших), але значно менше уваги приділяється аналізу групових форм і проявів суб'єктності. В останньому річизі виділяється дослідження сутності та феноменології колективного (групового) суб'єкта, проведене під керівництвом А. Л. Журавльова [55], про що йтиметься в останньому підрозділі нашої книги.

Завершуючи короткий огляд сучасного стану розробки суб'єктного підходу у пострадянській російській психології, варто звернутись і до критичних думок його опонентів. Зокрема, становить інтерес позиція В. П. Зінченка, представлена в його доповіді «Суб'єкт, індивід, особистість, або Чи потрібна “психологія на трьох”?» [56].

Звичайно, враховуючи науковий авторитет В. П. Зінченка, багато хто із психологів може прийняти його точку зору і відмовитися від застосування поняття суб'єкта. Проте, як учить постнекласична методологія, одна річ – те, що хотів сказати і сказав автор тексту, а інша – як це зрозумів та проінтерпретував читач. Тож розглянемо аргументи, до яких вдається згаданий дослідник заради доведення «зайвості» поняття суб'єкта для психології, переконаний у тому, що «обсяг цього поняття у психології наближається до нуля».

Перший його аргумент стосується того, що «суб'єкт» – це філософська категорія, яка не може використовуватися в конкретних науках, зокрема у психології. Мовляв, не зрозуміло, з якого

світу прийшли на сторінки психологічної літератури «підозрілі психологічні суб'єкти». Чим погані слова: немовля, дитина, учень, працівник, професіонал, людина врешті-решт? Чому їх називають суб'єктами ігрової, навчальної, професійної діяльності, навіть сімейного життя, спілкування і т. п.? При цьому автор намагається підсилити свою критичну позицію «категоричним протестом Г. Г. Шпета проти зловживання поняттям “суб'єкт” у психологічному контексті», на думку якого, «психологічний “суб'єкт” без дозволу на проживання та без фізіологічного організму є просто вихідцем із невідомого нам світу, де суб'єкти не живуть і фізіологічних функцій не відправляють. Психологічного в цьому суб'єкті – одна мана, і якщо його прийняти за справжнє, він неодмінно потягне за собою ще більше диво – психологічний присудок» [57]. Однак у Г. Г. Шпета просто не могло бути заперечень проти цілком доречного у філософському контексті поняття «суб'єкт».

Слід визнати, що пряме перенесення у психологію філософської категорії «суб'єкт» не є правомірним. Але ж у працях К. О. Абульханової показаний методологічний шлях, яким слід уводити цю категорію до психології. «Так само, – зазначає вона, – як для визначень суб'єкта пізнання, діяльності, свідомості більш загальною і первинною є суспільноісторична категорія суб'єкта, так і для конкретних наук, що досліджують індивіда, загальним і початковим для визначення диференціальних суб'єктів виявляється поняття “суб'єкт життєдіяльності”. Останнє виводиться із загальнофілософської категорії суб'єкта. Відповідно диференціальні поняття суб'єктів безпосередньо співвідносяться через поняття суб'єкта життєдіяльності з філософською категорією». І далі: «В нашому аналізі вирізнялися дві лінії: одна полягала у розгляді проблеми і принципу суб'єкта... в “межах” відтворення індивідуальної життєдіяльності. Друга – у здійсненні послідовного об'єктивного підходу до аналізу суб'єкта через розкриття тієї об'єктивної необхідності, яка приводить до способу буття людини у формі суб'єкта» [58].

Крім того, слід уточнити справжній адресат наведених критичних закидів, які є справедливими лише стосовно тих випадків, коли категорії індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності підміняють узагальнювальне поняття людини і насправді є її ознаками. Тільки людина може мати «дозвіл на проживання та фізіоло-

гічний організм». Тому ми, як уже зазначалося в іншому контексті, вважаємо більш коректним застосовувати у психології поняття «людина як суб'єкт» – пізнання, діяльності, спілкування, свого індивідуального, суспільного, а також тілесного, душевного і духовного життя.

Другим аргументом В. П. Зінченка є те, що, мовляв, ряд авторитетних вчених-психологів або мало вживали (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), або взагалі не вживали (Б. М. Теплов), або з часом відмовлялися (В. В. Петухов) вживати це поняття у своїх психологічних текстах. Із цим можна також лише частково погодитися, оскільки навіть спеціальне дослідження не дозволить однозначно диференціювати ті випадки, в яких поняття людини як суб'єкта вживалося С. Л. Рубінштейном і О. М. Леонтьєвим та їхніми послідовниками виключно у філософському або виключно у психологічному розумінні. Тим більше що за радянської доби філософія офіційно розглядалася як методологія наукопсихологічного пізнання.

Дещо заспокоїти прихильників суб'єктного підходу можуть принаймні два моменти в його критиці В. П. Зінченком, а саме те, що обсяг поняття суб'єкта у психології лише «близький до нуля», а не дорівнює нулю, і те, що психологи, схильні до філософування, все-таки «можуть користуватися поняттям “суб'єкт”, якщо їм заманеться обговорювати методологічні передумови дослідження» [59].

У певній конструктивній опозиції до переконань В. П. Зінченка перебувають погляди В. А. Петровського. Він вважає, що термін «суб'єктність» потрібен, оскільки «покликаний вказати на те, що неминуче випускається за частого і нерозбірливого використання слова “суб'єкт”, оскільки специфіка суб'єкта як такого підміняється туманними уявленнями про індивіда, особистість, індивідуальність або ж тим, що в наші дні на західний манер називають “агентом” активності». Вчений не має сумнівів у тому, що абстрактне, очищене від емпіричних інтерпретацій поняття суб'єкта може бути психологічно конкретизоване і застосоване для базової характеристики життєдіяльності реального людського індивіда. «Абстрактне (базове для нас) розуміння суб'єкта полягає в тому, що це – причина себе (causa sui), тобто щось, котре є джерелом і результатом його власного буття у світі. Стосовно людського індивідуума “суб'єкт” – це джерело і результат його, індивідуума, думок, почуттів, настроїв, бажань, усвідомлених і несвідомих уста-

новок, вироблених дій, надбань та досягнень, а також його тілесної цілісності, соціальних ролей, що програються, духовних шукань, учинків... Що ж таке суб'єктність як така, якщо вважати, що її носієм є людський індивідуум? Ми вважаємо, що це залученість індивідуума до процесів виробництва, накопичення і використання власних можливостей існування у світі (нагадаємо: йдеться про можливість мислити, відчувати, сприймати, продовжувати своє життя, зберігати здоров'я, втілюватися в інших і т. д. і т. п.)» [60].

Додамо до сказаного, що загальними підставами для визнання людської істоти реальним емпіричним суб'єктом власного життя є історичний досвід людства і досвід індивідуального життя кожної людини, який переконливо підтверджує якісну своєрідність людського способу існування, що полягає у здатності пізнавати й перетворювати світ і себе в цьому світі відповідно до його законів, ураховуючи як свої, так і його буттєві потреби та можливості. Теоретичне узагальнення відповідної системи знань дозволило онтологізувати уявлення про людину як суб'єкта її індивідуального і суспільного життя, що не заперечує положення про роль культурного середовища у становленні й розвитку її суб'єктних потенцій та інтенцій.

Суб'єктний підхід у сучасній українській психології. Історію цього питання ми фактично вже почали розглядати, згадавши дослідження В. В. Зеньківського, С. Л. Рубінштейна, Г. І. Челпанова, проведені ними в Україні. У цьому плані слід назвати й праці В. М. Бехтерева, який попри свою рефлексологічну зорієнтованість визначав людину як «самодіяльну істоту відносно навколишніх зовнішніх умов» [61]. Не менш справедливим буде віднести регулювальну і спрямовувальну активність виділеної ним «особистої сфери» до розряду якоїсь особливої – рефлексивно-реактивної – суб'єктної активності і хіба що в цьому плані розглядати її цінність для розробки відповідного підходу у психології.

Важливим фактом є те, що українська психологія радянського періоду традиційно віддавала перевагу дослідженням проблем формування та розвитку психіки в онтогенезі. Роботу в цьому напрямі очолював видатний психолог Г. С. Костюк, на думку якого, психічний розвиток людини слід розуміти не як інертний процес, що підштовхується зовнішньою чужою для неї силою, а як «саморух», «спонтанійний, внутрішньо-необхідний рух» [62]. При цьому

спонтанійність у його теорії не мала нічого спільного з якимисьь позалюдськими, ірраціональними, містичними силами і не була тотожною уявленню про стихійне або випадкове. Основними її критеріями передбачалися свобода і творчість у прояві та утвердженні людиною своїх сутнісних сил. До речі, не виключено, що свого часу це певною мірою вплинуло на вибір нами теми докторської дисертації – «Суб'єкт психічної активності в онтогенезі» (1997 р.).

Г. С. Костюк відносив початок формування суб'єктності до підліткового віку, роблячи акцент на здатності підлітка усвідомлювати події свого життя і себе як їхню причину. Це дає підстави вважати, що він, як і С. Л. Рубінштейн, пов'язував суб'єктність зі здатністю індивіда свідомо скеровувати свою активність. І це можна зрозуміти, адже чим краще людина усвідомлює те, що вона робить, те, що відбувається з нею і навколо неї, тим менше вона залежить від обставин, тим вона вільніша у своїх думках і почуттях, виборах і рішеннях, діях і вчинках. Проте реально припустити і те, що з розвитком свідомості кількість і складність проблем можуть зростати і перевищувати можливість їх розуміння та успішного розв'язання людиною. Крім того, варто уточнити, чи справді С.Л.Рубінштейн, говорячи про людину-суб'єкта, розглядав її виключно як свідому істоту. «Суб'єкт, – читаємо у нього, – у специфічному сенсі слова (як “я”), – це суб'єкт свідомої “довільної” діяльності. Ядро його складають усвідомлені спонуки – мотиви свідомих дій» [63]. Тобто йдеться про свідомого суб'єкта у специфічному сенсі цього слова і про свідому діяльність як його ядро. Але, крім специфічного, існує загальне наукове уявлення про людину як суб'єкта; крім ядра існує периферія, а також лінія, що їх розділяє, в межах якої можливі як усвідомлювані, так і неусвідомлювані прояви суб'єктності.

На перших етапах розробки суб'єктного підходу у вітчизняній психології основний акцент робили на відношенні людини як суб'єкта до об'єктивного світу та її ставленні до іншої людини. При цьому проблемі ставлення індивіда до самого себе як суб'єкта, до розвитку своїх суб'єктних сил не приділялося належної уваги. Більше того, ефект становлення, розвитку, відтворення власної суб'єктності ставили в однібічну причинуву залежність від активності, що відтворює та перетворює зовнішній світ. Цю проблему сформулював і дослідив М. І. Боришевський, у докторській дисер-

тації якого, присвяченій психології саморегуляції, представлені оригінальні теоретичні конструкти та цікаві емпіричні факти, що розкривають «Я-самісну», суб'єктну природу людської психіки на різних етапах її розвитку. Зокрема йдеться про регулятивну «функцію самосуб'єктного впливу». Аналізуючи умови розвитку в дитини здатності до подолання імпульсивності й залежності від ситуації, автор зазначав, що для неї «важливий, суб'єктивно значущий не сам по собі майбутній результат як такий, а сама вона – дитина – як суб'єкт, як автор, діяч, творець цього результату» [64].

Проблему людини як суб'єкта можна досліджувати з позицій функціонального, інструментального підходів, а можна (і слід) також з огляду на ті цінності й смисли, якими вона керується при виборі, творенні та реалізації своїх життєвих проєктів. У цьому плані спеціальний науковий інтерес становить розробка *холістичного суб'єктно-ціннісного підходу* до вивчення психічних феноменів, здійснена З. С. Карпенко. На думку дослідниці, «ідея авторства суб'єкта в породженні і трансформації психічного в принципі може стати об'єднаною платформою для синтезування ціннісних проєкцій буття людини» [65]. Звідси обґрунтовується концепт «інтегральної суб'єктності», що «відображає картографію суб'єктного буття людини в різних іпостасях її життєздійснення: індивіда (організму) – носія інстинктивної активності; власне суб'єкта – діяча, ініціатора різнопланових діяльностей; особистості – суб'єкта моральної за змістом і сумісної за формою діяльності; індивідуальності – суб'єкта творчої діяльності; універсальності – як суб'єкта віри і носія загальнолюдських цінностей, що перебувають на різних рівнях трансцендування (відносний суб'єкт, моносуб'єкт, полісуб'єкт, метасуб'єкт, абсолютний суб'єкт) і різних секторах реалізації суб'єктних інтенцій (пізнання, в т. ч. самопізнання, практично-перетворювальна (трудова) діяльність, спілкування, культуротворчість)» [66].

Вельми важливою у цьому підході є спроба диференціації та інтеграції різних форм і проявів людської активності на основі уявлення про людину як суб'єкта її індивідуальної і спільної з іншими життєдіяльності. Проте за традиційного розуміння людини як індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсальності наділення їх власне і не власне суб'єктними ознаками певним чином зміщує на другий план притаманну їм специфіку. Так, виходить,

що творить саме «індивідуальність», а «власне суб'єкт» визначається як діяч, ініціатор, але чомусь не творець. Знову ж таки «особистість», зведена до суб'єктно-моральної співдіяльності з іншими, перетворює «власне суб'єкта» на нездатного до взаємодії з іншими моральними суб'єктами. Тому складно зрозуміти, як на основі картографії інтегральної *суб'єктності* може вимальовуватися траєкторія саме *особистісного* становлення індивіда.

Потребує уваги й висновок З. С. Карпенко про те, що «постпостмодерністський проект психології суб'єкта психічної активності конвертується в телеологічний проект психології особистості, оскільки наявні суб'єктні здатності (субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра, за В. О. Татенком) репрезентують функціональні спроможності людини, але ще не визначають напрям її аксіологічного виповнення (актуалізації, трансценденції) в цілісному процесі життєздійснення» [67]. Тут, по-перше, не зрозуміло, навіщо у принципі конвертувати психологію суб'єкта у психологію особистості? Чи означає це, що з позицій постпостмодернізму суб'єктний підхід у психології себе вичерпав? По-друге, важко погодитися з тим, що поняття «субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра» людини (зокрема екзистенціальну чи інтенціальну інтуїції) можна зводити до поняття «здатності» чи «функціональних спроможностей» і на цій підставі заперечувати притаманний їм ціннісний вектор суб'єктної активності*.

* «Субстанціальна інтуїція суб'єктного ядра» – це раціонально не верифіковане, спонтанне переживання людиною важливості (цінності, значущості) і можливості для неї бути і відбутися суб'єктом – автором власного людського життя. «Екзистенціальна інтуїція при цьому може бути інтерпретована як почування і переживання мною моєї самості. Вона виражає глобальну суперечність існування і сутності людини, а саме: між любов'ю до життя і страхом смерті, щастям буття і жахом небуття, смыслом і безглуздістю життєвих ініціатив і т. п. ... Іntenціальна інтуїція постає у психологічній формі передчуття щодо мого місця у світобудові, щодо... проекту мого буття як буття людського, тобто того, ким я у принципі "можу хотіти" стати, і, нарешті, у вигляді глибинної оптимістичної спрямованості на життя і розвиток, внутрішньої спонтанної спрямованості на розгортання своєї людської сутності в індивідуалізованих формах мого життєздійснення» [Див.: Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Киев, 1996. С. 251–252].

До речі, К. О. Абульханова (з посиланням на С. Л. Рубінштейна) наголошує, що категорія суб'єкта є багатомодальною, що вона виявляє не тільки різні характеристики самого суб'єкта, а і його різні відношення до світу, принаймні пізнавальне, діяльнісне (діяльність), етичне (відношення до іншої людини) і споглядалне [68]. Зрозуміло, що будь яке відношення-ставлення передбачає аксіологічний вимір. Тому ми не бачимо підстав для конвертування психології суб'єкта у психологію особистості.

Можливо, проблема полягає знову ж таки в тому, що поняття «особистість» ототожнюється з більш загальним поняттям «людина», внаслідок чого поняття «індивід» «суб'єкт», «індивідуальність» починають мислитися як складові особистості, а виходячи з цього – конвертуватися в неї. Свого часу О. М. Леонтьєв стверджував, що поняття особистості не вичерпує змісту поняття людини: є те, що до особистості не має стосунку, а є те, що має його, але задалегідь це не відомо [69].

Чимало сучасних провідних українських психологів якщо спеціально не розробляли теоретичні та методологічні засади суб'єктного підходу, втім, своїми працями вплинули і продовжують впливати на його розробку.

Так, І. Д. Бех, досліджуючи проблему сходження «від волі до особистості», пропонує розглядати вольову діяльність як самодіяльність суб'єкта. «У розвиненому вольовому процесі, – зазначає він, – суб'єкт виявляє найвищий рівень своєї активності, оскільки сам визначає свою поведінку. Отже, воля переживається як активність “Я”, або “Я” переживається у волі активним, діючим». Приписуючи волі суб'єктоподібні характеристики (вона і мотивує, і спонукає, і творить...), автор все-таки визнає її залежність як психічної функції від людини – суб'єкта свого життя в цілому і психічного життя зокрема. «Як властивість самосвідомості вона в кінцевому рахунку визначається її змістом, тими особистісними цінностями, які утворюють ядро “Я”, залежать від нього. Тому людина з розвинутою волею не може прийняти жодне рішення чи здійснити вчинок, який суперечить її моральним принципам» [70].

В. О. Васиютинському належить фундаментальне психологічне дослідження феномена влади, владно-підвладних стосунків, зокрема у суб'єктному та міжсуб'єктному теоретично-методологічних форматах. Одним із найцікавіших у цьому плані видається прове-

дений ним психологічний аналіз мотивації влади – як сили, що спонукає до прояву відповідного виду суб'єктної (суб'єктно-суб'єктної, суб'єктно-об'єктної, об'єктно-суб'єктної та об'єктно-об'єктної) активності. Дослідник пропонує до розгляду дві альтернативні позиції щодо природи мотивації влади. Згідно з першою така суб'єктна владно-підвладна мотивація притаманна людині від самого початку, є вродженою, успадкованою. Згідно з другою позицією ця мотивація є прижиттєвим психологічним новоутворенням, результатом міжсуб'єктної взаємодії її учасників: «Тобто мотив влади як такий первісно не існує, але водночас він існує як породження взаємних узалежнень». І далі: «...зародження мотиву влади в найраніших актах взаємодії робить його настільки природно притаманним людському суб'єктові, що практично не можливо і майже завжди не потрібно вирізняти мотивацію влади із сукупності природжених мотивів індивіда... Якщо ж абстрагуватися від вихідного рівня взаємодії та формування мотиву влади, то цей мотив можна розглядати як іманентно притаманний людській особистості» [71].

Визнаючи оригінальність пропонованого підходу, видається слушним звернути увагу на те, що автор у дещо ігровій манері нібито відмовляється від онтологічної оптики в аналізі природи мотивації влади, залишаючи за собою право абстрагуватися від того, що породжує суперечності, і обирати ту з інтерпретацій, яка бачиться більш зручною чи прийнятною в конкретній ситуації. Однак «підозру в деонтологізації» В. О. Васютинський згодом частково розвіює, завершуючи розгляд проблеми мотивації влади діалектичним поєднанням зазначених альтернативних позицій, але при цьому, схоже, залишається не впевненим у тому, що віднайдене пояснення остаточно знімає означену проблему: «Найбільш доречним у підході до проблеми мотивації влади було би, мабуть, поєднання обох аспектів. Влада як вияв індивідуальної активності в контексті міжсуб'єктної взаємодії завжди є водночас і метою такої активності, і засобом такої взаємодії... Аналіз поведінки суб'єкта в інтерсуб'єктивному просторі не тільки не заперечує, а, навпаки, передбачає залучення, актуалізацію *глибинних* інтрасуб'єктивних характеристик індивідуальної активності» [72]. Проте найбільш суттєвим для нашого дослідження є представлена у працях В. О. Васю-

тинського ідея синтезу інтрасуб'єктної та інтерсуб'єктної теоретично-методологічних диспозицій у психології.

Продовжуючи думку В. А. Роменця, підкреслює тісний зв'язок суб'єктної і творчої активності людини І. В. Данилюк: «Творчість протилежна адаптації як активність протилежна реактивності – незважаючи на те, що реактивність може бути цілком діяльною, активність має своїм джерелом самого суб'єкта, який через неї вводить себе у світ й утверджується в ньому» [73].

Коли різні моменти розвитку життєвих відношень людини взаємопов'язані один з одним, знаходимо у О. Б. Старовойтенко, «відбувається безперервне нарощування потенціалу внутрішнього саморуху, “спонтанійності” стосунків, а звідти і їхніх можливостей у визначенні вільної, самостійної, творчої позиції людини у світі. Тут діє один з об'єктивних законів розвитку духовно-практичної активності індивіда – закон особистісної (суб'єктної) детермінації активності». «Особливо психологічно змістовний – “суб'єктний” шлях розвитку відношень, – пише дослідниця. – Особистість-суб'єкт самостійно визначає та узагальнює свої відношення до життя, відкриває і розв'язує суперечності своїх життєвих відношень, задає рівень і якість їх суспільної об'єктивації». Дискусії з приводу суб'єктної парадигми в сучасній психології спричинюються різними факторами, зокрема невизначеністю власне психологічних критеріїв оцінювання суб'єктної активності людини. Тому вельми цікавою є спроба О. Б. Старовойтенко скласти перелік «суб'єктотвірних умов», а саме: «відповідність зовнішніх умов життя мисленнєвій моделі їх використання і зміни»; «залучення індивіда до діяльності з наміром завершити її з таким результатом, який за своїми якостями перевершує все, що було ним здійснене раніше»; «конструктивне розв'язання суперечностей життєдіяльності у такий спосіб, за якого зберігається почуття я-влади над діями»; «реалізація діяльності на такому рівні напруження сил, коли переживання повноти самореалізації не гаситься втомою і виснаженням» тощо [74].

М. М. Слюсаревський, аналізуючи проблему принципів науковопсихологічного пізнання і згадуючи при цьому дискусію між науковими школами С. Л. Рубінштейна та О. М. Леонтьєва з приводу значення для психології категорій суб'єктності та діяльності, визнає необхідним запровадження в ній «принципу суб'єкта».

«Надмірність претензій діяльній методології на універсальність, – зазначає він, – була очевидною і в радянській психологічній науці в цілому. Тому в ній поступово відбувався “тихий” методологічний переворот, наприклад пропонувалося доповнити принцип діяльності *принципом спілкування* (Б. Ф. Ломов). Ще інтенсивніше процес розмивання жорсткого монізму цієї методології пішов на пострадянських теренах після розпаду СРСР. Так, значної популярності в поясненні психічних явищ, закономірностей розвитку психіки, зокрема й соціальної, набув *принцип суб'єкта* (К. О. Абульханова, А. В. Брушлинський, В. В. Знаков, О. О. Сергієнко та ін.), який передбачає розгляд індивіда чи групи як джерела пізнання та перетворення дійсності й себе самого як носія активності» [75].

Н. В. Чепелева, досліджуючи особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики, обстоює думку про те, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є сутнісною характеристикою людини, а використання наративних способів осмислення світу – основним способом осмислення власного життя. При цьому, визнаючи оповідання життя та його проживання одним і тим самим за своєю суттю феноменом, вона пропонує здійснити перехід від поняття суб'єкта самооповідання до поняття авторства: «... якщо виходити із розуміння особистості як суб'єкта самооповідання і, відповідно, особистого досвіду як результату впорядкування, організації життєвих подій у наративні тексти, то, відповідаючи на... запитання, чи є оповідання життя та його проживання одним і тим самим за своєю сутністю феноменом, ми повинні відповісти ствердно. Однак такий підхід передбачає перехід від поняття суб'єкта до поняття авторства – життя, його історії, нарешті долі. Саме авторство – вчинків, думок, інтерпретацій, висловлювань, нарешті життя у цілому – є однією з характерних рис сучасної культури, яка передбачає настановлення на саморозвиток, особистісне зростання, самостійність у висловлюваннях та вчинках» [76].

Аналізуючи висловлене вище, слід насамперед звернути увагу на те, що Н. В. Чепелева виходить із розуміння особистості як суб'єкта самооповідання, тобто займає певну позицію у дискусійному питанні про те, як утворюються наративні тексти. Саме така (суб'єктна) позиція, як можна зрозуміти, є підставою для висновку

про те, що оповідання життя та його проживання є одним і тим самим за своєю сутністю феноменом, а вже цей останній дозволяє сформулювати положення про перехід від поняття суб'єкта до поняття авторства. При цьому, на жаль, не уточнюється доля поняття особистості як суб'єкта самооповідання. Чи воно залишається, знаходячи свою конкретизацію у понятті авторства, чи від цього пропонується взагалі відмовитися в межах відповідної парадигми, приєднуючись, зокрема, до положення М. Фуко про смерть суб'єкта?

Людина може виступати ініціатором, автором, творцем, власне суб'єктом не тільки чогось індивідуально і суспільно корисного, істинного, доброго і прекрасного, а й аморального, протиправного, злочинного і, зокрема, небезпечного для її власного психічного здоров'я. Прикладом такого негативного впливу індивіда на свою психіку є феномен самодепривації (Т. С. Яценко, В. І. Бондар, І. В. Євтушенко, М. М. Кононова, О. Г. Максименко). Зокрема зазначається, що «самодепривація є результатом аутодеструктивної поведінки, яка зумовлює руйнівні тенденції у ставленні людини до дійсності... Неефективна поведінка й деструктивні стратегії життя є свідченням домінування внутрішньої суб'єктивної реальності над можливостями реалістичного сприйняття дійсності, що породжує дезадаптацію суб'єкта» [77]. Спеціальний інтерес у цьому плані становлять розглянуті в роботі згаданих науковців питання про те, як зовнішня депривація переходить у внутрішню, власне суб'єктну – ініціативно-креативну, самісну форму негативної активності людини.

Як і все у світі має свій тіньовий бік, так і справжню, здорову суб'єктність слід відокремлювати від її штучних, симулятивно-маніпулятивних, неадекватних і навіть хворобливих форм. «Насправді слід розрізняти суб'єктність і суб'єктність, – справедливо зауважує Т. М. Титаренко. – Справжня суб'єктність не є волюнтаризмом щодо себе або щодо власного життя. Це й не сліпий диктат стосовно довкілля, середовища існування, котре керується лише внутрішніми потребами, прагненнями, бажаннями». Тому проблемі місця категорії суб'єкта в сучасній психології, на думку авторки, слід вирішувати шляхом переосмислення її змісту відповідно до рекомендацій постнекласичної методології: «Суб'єкт у вітчизняній психології сьогодні – це не колишній класичний суб'єкт переважно наукового пізнання, це суб'єкт життєздійснення, життєтворчості.

Його суб'єктність полягає в тому, що він просто живе не чиймись, а *своїми* буденними інтересами, *своїми* маленькими, простими, можливо, непомітними його оточенню, незрозумілими для інших потребами, *своїми* щоденними турботами. Він намагається бути вірним собі навіть у дрібницях, він прагне все більшої автентичності не лише в якихось вирішальних, поворотних моментах життя, а постійно, день за днем» [78].

Тож можна сподіватися, що всупереч шокуючому діагнозові М. Фуко категорія суб'єкта житиме, набуватиме розвитку й надалі вірою і правдою служитиме психологічній науці у форматі відповідного підходу.

УЧИНКОВИЙ ПІДХІД: ІСТОРІЯ РОЗРОБЛЕННЯ ТА НИНІШНІЙ СТАН

Феномен учинку, як відомо, привертав увагу таких авторитетних філософів і психологів, як М. М. Бахтін, О. М. Леонт'єв, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн.

М. М. Бахтін звертався до цього поняття, аби підкреслити неповторність, унікальність і значущість кожного моменту людського життя, прикрасивши це відомою фразою про наше «неалібі у бутті». Він сформував уявлення про «вчинок-пізнання», про «мислення, що вчиняє», про «життя як учинок». За визначенням ученого вчинок є всезагальним і в цьому розумінні сутнісним способом «живого самовизначення індивіда» у «дійсній події буття», способом подолання суперечностей між теоретизмом світу культури і світом реального людського існування [79].

Згідно з С. Л. Рубінштейном, дія перетворюється на вчинок із розвитком самосвідомості людського індивіда, із формуванням усвідомленого ставлення до самого себе і до всього навколишнього, у тому числі до норм суспільної моралі [80].

О. М. Леонт'єв робив головний акцент на значенні вчинків як зразків автентичної людської поведінки, гідних наслідування. На його думку, вчинок – це «дія, доля якої визначається не з наявної ситуації», тому «психологічні механізми життя-подвигу слід шукати в людській уяві» [81].

В. А. Роменець також визнавав взірцевість учинку, але його канонічність пов'язував не тільки з еталонністю, а і з можливістю розуміння якісної своєрідності людського способу життя і визнання «культури неповторного, непередбачуваного вчинку» як провідної. На думку М. С. Гусельцевої, і Л. С. Виготський, і О. М. Леонт'єв, і С. Л. Рубінштейн були єдині в тому, що «для розуміння психіки необхідно вийти за межі психіки», але тільки В. А. Роменцеві вдалося «зануритися у простір реальної історії та культури, а значить реалізувати культурно-історичний підхід на

рівні феноменології, а не методологічних спрямувань... У науковій творчості В. А. Роменця втілилася логіка побудови психології в горизонтах антропології, тобто реальної науки про людину, а вчинок послужив категорією, що дозволила звести в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру» [82].

Учинок, за В. А. Роменцем, становить логічний осередок психологічного пізнання, оскільки він є вузловим осередком психічного: «як осередок психічного вчинок і розкриває це психічне для допитливого розуму людини. Вчинок стає, отже, не тільки предметом, а й методичною основою для вивчення психіки» [83]. У своєму повноцінному вираженні вчинок завжди є водночас і акцією духовного розвитку індивіда, і творенням моральних цінностей. Тому розкрити його механізм – те саме, що розкрити творчий механізм психічного розвитку [84]. І ще: «Вчинок постає опосередковувальною ланкою між психікою та її об'єктивним корелятом (світом, іншими людьми), між психікою і тілом, між структурними компонентами психічного, так що зрештою людина пізнає себе, здійснюючи вчинок й аналізуючи його наслідки» [85]. Саме тому вчення В. А. Роменця про вчинок є базовим у нашому розумінні цієї категорії.

До розробки вчинкового підходу, особливо протягом останніх десятиліть, своїми думками, ідеями, теоретичними та емпіричними дослідженнями долучилася ціла низка вітчизняних та зарубіжних учених: К. О. Абульханова, М. С. Гусельцева, І. В. Данилюк, Я. Є. Кальба, Т. С. Кириленко, О. В. Киричук, В. О. Кольцова, С. О. Копилов, С. Д. Максименко, Н. Г. Ничкало, М. М. Слюсаревський, О. Є. Соколова, О. Б. Старовойтенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман, Л. О. Шатирко, В. Д. Шульга та інші, в тому числі автор цих рядків.

Проте як раніше, так і сьогодні доля вчинкового підходу в цілому і категорії вчинку зокрема складається непросто. Так, порівнюючи позиції В. А. Роменця і О. М. Леонтьєва щодо сутності поняття вчинку та його значення для психологічного пізнання, О. Є. Соколова доходить висновку, що вчинок є різновидом більш широкого поняття діяльності, а тому вона не бачить особливої різниці між відповідними підходами. Мовляв, О. М. Леонтьєв розглядав психічне як функцію діяльності, і у В. А. Роменця обсяги по-

нять «учинок» і «психічне» фактично збігаються. Схожими є і уявлення обох науковців про структуру вчинку і структуру діяльності, а також про те, що вважати «осередком», «клітинкою» системи психіки та її пізнання [86].

Звичайно, важко собі уявити, щоби представники фактично однієї світоглядної, філософсько-психологічної системи надто різнилися у розумінні природи людини та її психіки. Однак, виявляючи те, що об'єднує їхні позиції, важливо також з'ясувати те особливе, що їх відрізняє. При цьому слід визнати, що пошук «осередку» чи «клітинки» психічного життя наразі не завершений і, можливо, не буде завершений ніколи, а надзвичайна складність проблеми, яку намагалися розв'язати названі вчені, робить цілком зрозумілими ті суперечності, непослідовності, що їх виявляє уважна й зацікавлена дослідниця їхньої творчості. Слід зважати й на те, що В. А. Роменець позиціонував себе скоріше як послідовник ідей С. Л. Рубінштейна, у котрого з О. М. Леонтьєвим, як відомо, були досить напружені наукові стосунки.

Не маючи змоги глибоко занурюватися у полеміку з позицією О. Є. Соколової, зазначимо лише кілька моментів, які, на наш погляд, дозволяють краще зрозуміти різницю між поняттями вчинку і дії (діяльності), а також між трактуваннями самого вчинку В. А. Роменцем і О. М. Леонтьєвим, що є важливим для обґрунтування теоретичних засад суб'єктно-вчинкового підходу.

Так, В. А. Роменець не заперечував генетичний зв'язок дії та вчинку, але при цьому вказував на істотну відмінність, що існує між ними: вона «полягає в тому, що вчинок пов'язується з колізійністю ситуації, істотною боротьбою мотивів і необхідністю вибору, з установленням певного відношення між метою і засобами дії, і все це за умови, що такою метою і таким засобом виступає не мертвий предмет, а жива людина... Вчинок виступає розгорнутою у своїй суперечливості дією» [87].

Спробуємо продовжити перелік аргументів на користь того, що поняття вчинку не слід зводити до понять дії, діяльності, поведінки.

1. Дія є одним із компонентів структури вчинку, що охоплює, за В. А. Роменцем, ситуацію, мотивацію, дію і післядію. Власне цей компонент змістово суголосний із поняттям поведінки як

зовнішнього прояву активності живої істоти, зокрема істоти людської. Тобто вчинок є проявом суб'єктної активності індивіда, що передбачає орієнтацію в ситуації його життєдіяльності, виявлення проблем, що потребують розв'язання, боротьбу мотивів та вибір одного з них, формулювання мети, віднайдення потрібних засобів її досягнення, прийняття рішення діяти і його здійснення. Результат учиненого оцінюється на етапі післядії з позиції власного сумління і з урахуванням думки значущих інших. Структура вчинку дійсно схожа на психологічну структуру діяльності, але її змістова наповненість має свою специфіку, про що скажемо далі, розглядаючи інші відмінності, що існують між ними.

2. Дія (діяльність) може мати репродуктивний характер, може наслідуватися, запозичуватися, копіюватися, тоді як учинок – це творчий самостійний унікальний акт за визначенням. «Як логічний осередок і реальний механізм будь-якої форми творчості вчинок виражає те найбільш людське, що властиве різним видам діяльності», – зазначав В. А. Роменець [88]. Тут доречно навести цитату, з якої стає зрозуміло, що вчинок, за О. М. Леонтьєвим, фактично не передбачає творчості як своєї сутнісної ознаки. «...Формування у суб'єкта здатності здійснювати вчинки підпорядковується певним закономірностям; як писав ще М. К. Мамардашвілі, вільний (і тому відповідальний) вибір людина здійснює “завжди в лоні попередніх зразків – *учинків*”. Аналіз проблеми “зразків учинків” як найважливішої детермінанти самостійного й унікального діяння особистості спрямований на конкретизацію загального положення культурно-діяльнісної психології Л. С. Виготського – О. М. Леонтьєва про об'єктивне існування в культурі “ідеальних форм” як зразків, що виступають, за висловом В. П. Зінченка, “силою, що запрошує до розвитку”... На наш погляд, перетворенню ідеальних форм у “реальні форми” діяльності людини слугує, зокрема, такий механізм, як естетизація вчинку... Інша річ, що треба ще досліджувати і досліджувати, чому саме даний зразок як ідеальна форма перетворився в ідеальну форму свідомості та діяльності тієї чи іншої конкретної людини» [89].

Але справжній вчинок не обирається і не наслідується, а твориться людиною самостійно на основі її життєвого досвіду, його переживання і узагальнення у формі життєвих цінностей, смислів,

переконань, поведінкових диспозицій тощо. Інша річ, що в цей досвід входить її особиста інтерпретація та апробація досвіду людства, досвіду значущих інших, у тому числі «зразків учинків» як ідеальних форм поведінки (Геракл, Прометей, Данко, Христос, Сократ, Джордано Бруно, Марія Кюрі та ін.). Саме таке розуміння вчинку реалізує «ідею самотворення причинових відношень» [90], коли людина усвідомлює себе причиною і вільним виконавцем своїх учинків і тому готова відповідати за вчинене перед власним сумлінням та іншими людьми.

3. У якості своєї сутнісної ознаки вчинок передбачає моральну творчість (В. А. Роменець), що не є обов'язковим атрибутом дії та діяльності. Виразними проявами такої морально-духовної творчості є вчинки довіри, милосердя, співчуття, турботи, жертвності, які можуть наслідуватися хіба що у формах зовнішнього прояву (міміка, жести, інтонації, фрази), але не на рівні душевного переживання, почуття, розуміння, ставлення, які завжди індивідуально неповторні, унікальні. В іншому випадку це можна вважати дією, діяльністю, поведінкою, але не вчинком у суто психологічному розумінні цього слова.

4. Дія і діяльність можуть не передбачати цілеспрямованого впливу на інших, а будь-який вчинок тільки для того й служить, щоби захистити, врятувати, уберегти, визволити, допомогти, залучити, мобілізувати тощо. «Прості операції з предметом як ціллю не зачіпають моральних та інших аспектів особистості, – знаходимо у В. А. Роменця. – Вчинкова ж ціль-предмет уся охоплена міжособистісними відношеннями, вона символізує, виражає їх. Цей символ... виявляється далі засобом комунікації, уособлюючи міжособистісні відношення. Вони стають тепер на місце цілі-предмета, вказуючи на дійсний об'єкт учинку» [91].

5. Діяльністю можна безпосередньо оволодіти у процесі навчання, а вчинку в принципі не можна навчити і навчитись, як не можна навчити і навчитись любити чи ненавидіти. Внутрішня психологічна готовність до вчинку формується і розвивається у процесі виховання-самовиховання і виявляється у палкому бажанні змінити світ і себе в цьому світі на основі індивідуальних уявлень про

істину, добро, красу, любов, свободу, творчість та інші чесноти автентичного людського життя.

6. Кожному з нас доводиться незалежно від наших бажань виконувати нецікаву, рутинну чи невивідну роботу, займатися чим завгодно, аби не нудьгувати. Хтось інший може примусити нас це робити. Але неможливо примусити людину здійснити вчинок, та ще й звияжний. Хіба що обмежуючи її в її свободах, принижуючи її гідність чи створюючи небезпеку для значущих інших людей. Але і в цьому випадку вона сама приймає рішення про те, як їй слід учинити, заради яких цінностей і смислів.

7. Учинок відрізняє від дії, діяльності, поведінки ще й те, що він одночасно виступає основною метою і основним засобом людської активності, так само як життя, згідно з Гегелем, віднаходить цілі й засоби їх досягнення в собі самому. Людина прагне здійснити вчинок, здійснює його і в процесі такої вчинкової активності актуалізує і нарощує свій людський потенціал, реалізує і утверджує свою онтичну своєрідність. На думку Т. Д. Марцинковської, саме здійснення вчинків є головною умовою досягнення людиною духовно-психологічного безсмертя [92].

На наш погляд, наведених аргументів цілком достатньо, щоб, урахувавши логічний зв'язок між поняттями вчинку, дії, діяльності, поведінки, визнати також якісну своєрідність кожного з них, а отже право на служіння психологічній науці не тільки діяльнісного чи поведінкового, а й учинкового підходу.

Цікавим і важливим для науки і для практики є питання про форми прояву та різновиди вчинкової активності людини. Так, у підручнику «Основи психології» представлені концепти вчинків істини, добра і краси (Т. С. Кириленко), пригодницьких учинків, учинків віри, учинків фаталізму (В. А. Роменець), учинків буденності, екзистенції, самопізнання, повернення до буденності (Т. М. Титаренко), учинків самовивільнення, самовизначення, самоствердження, самозвітування (В. О. Татенко) та ін. [93]. Учинок також може виявляти себе у формі діяння чи недіяння, що не тотожне бездіяльності, котра ґрунтується на байдужості, відстороненості, незануреності в ситуацію.

Життя, присвячене людям, суспільно важливій справі, готовність до самопожертви заради добробуту інших є проявами вчинків, здійснення яких очікується і вітається більшою частиною суспільства, людства, що передбачає певну винагороду, насамперед моральну. Інша річ – учинки, що виявляють суперечності між людиною і суспільством, між різними соціальними групами, їхніми цінностями, потребами, інтересами. Це вчинки, спрямовані на руйнування застарілого і створення нового, більш прогресивного і перспективного. За своїм характером такі вчинки можуть бути еволюційними, реформативними чи революційними і здійснюватися людиною персонально чи спільно з іншими.

Вчинки диференціюються залежно від їхньої просторово-часової зорієнтованості на теперішнє (вчинки «тут і тепер»), минуле і майбутнє (вчинки «там і тоді»).

Слід розрізнити вчинки, зорієнтовані переважно на інших і переважно на самих себе. І хоча вважається, що більш цінними є вчинки суспільного спрямування, людина, яка кинула курити, вживати наркотики, подолала в собі агресивність, егоїстичність, грубість чи боягузливість, розірвала з кримінальним минулим, теж заслугує на повагу і на визнання її дій як учинкових чи, принаймні, наближених до вчинку.

Не заперечуючи провідного значення свідомості у формуванні та здійсненні вчинку, не можна не погодитися з тим, що в ряді випадків учинок спочатку здійснюється, а потім усвідомлюється як такий. Так, не можна не вважати вчинком дії чоловіка, який встиг вихопити дитину з-під коліс автомобіля і сам зазнав при цьому важкої травми. Навряд чи він мав час, щоб обміркувати свої дії. Орієнтація в ситуації, її перехід у мотивацію, формулювання мети, вибір засобу її досягнення і прийняття рішення про те, щоб діяти певним чином, – усе це промайнуло блискавкою в його голові й тому не могло бути відрефлексованим на свідомому рівні. Не варто дивуватися, якщо на етапі післядії рятувальник не визнає здійснене ним як учинок, а, можливо, лише погодиться з тим, що справді ризикував своїм життям. Психологічна інтерпретація подібного роду «необдуманих учинків» може бути різною. Тут доречно згадати слова Й. Г. Фіхте про несвідому творчу діяльність «Я» і В. Вундта про творчі синтези психіки, згадати такі речі, як інтуїція та інсайт, як властивий усьому живому інстинкт збереження

свого і не свого життя, як турботливе ставлення старших поколінь до молодших тощо. Проте якщо в людських учинках, на думку В. А. Роменця, момент неусвідомлюваності існує, то він усе-таки найтіснішим чином взаємодіє з моментом свідомого, оскільки «суперечності між ситуацією і мотивом долаються насамперед за наявності свідомості, що інтегрує їх, і поза ці умови вчинок здійснитися не може» [94].

До речі, хоч як це дивно, але поряд із поняттям учинку, що в науці має статус «універсального механізму самовідтворення буття», в широкому вжитку перебувають поняття «справжній вчинок», «звитязний вчинок», «героїчний учинок». Виходить, що є вчинки несправжні, незвитязні, вчинки хороші і погані.

Так, у дисертаційному дослідженні вчинкового потенціалу старшокласників Я. Є. Кальба встановила, що зі словом «учинок» школярі стикаються переважно в його негативному значенні: 65% із них зазначили, що чують це слово від батьків (43%) та вчителів (22%), причому найчастіше у формі дорікань, звинувачень, «читання нотацій» з приводу їхньої незадовільної поведінки чи навчання. Водночас учні відчують різницю між поняттями «вчинок» та «справжній вчинок», зводячи зміст першого до буденного поведінкового рівня, а останнє поняття наповнюють такими суто людськими характеристиками, як духовність, моральність, творчість, сенс життя, вищі цінності, подвижництво, героїзм тощо. Виявилося, що 28% опитаних учителів асоціювали поняття «вчинок» з негативними проявами активності людини, а 60% надавали вчинкові подвійного значення – як позитивного, так і негативного [95].

Які міркування можуть викликати ці емпіричні дані? Логічно припустити, що використання слова «вчинок» у його негативному значенні є дзеркальною проекцією його позитивного значення. Мовляв, усе в світі має дві сторони: якщо є позитивні вчинки, то мають бути й негативні. Але при цьому не береться до уваги те, що поділ учинків на хороші та погані, героїчні й злочинні є результатом їх переважно «зовнішнього оцінювання» лише як поведінкових проявів. За такого розуміння кожний вчинок може знайти як своїх шанувальників, так і критиків і в цьому плані визнаватися одночасно хорошим і поганим, героїчним і злочинним.

Якщо ж говорити про вчинок в його сутнісному розумінні та структурно-функціональній цілісності, то протилежним йому має

мислитися те, що його категорично заперечує, тобто містить у собі не істину, а брехню, не прекрасне, а потворне, не добро, а зло, не любов, а ненависть, не творче, а запозичене, не унікальне, а типове, не готовність до самопожертви заради інших, а готовність жертвувати іншими заради себе тощо. Тому, крім поділу вчинків на хороші й погані, цілком логічно здійснювати поділ на те, що відповідає і що не відповідає психологічному визначенню вчинку як вищого прояву людського в людині.

Протилежність учинку становлять такі прояви активності, котрі не задовольняють критерій моральної творчості, можуть набувати форм аморальної і навіть асоціальної творчості, перетворюватися на антивчинки, конкретними прикладами чого є свідомі, цинічні, жорстокі злочини проти людини і людства. Саме через це дістало поширення уточнювальне поняття «справжній вчинок», який не може бути хорошим чи поганим. Не випадково словосполучення «несправжній вчинок» фактично не вживається.

Щоправда, існують підстави для виокремлення імітаційних, маніпулятивних, учинковоподібних форм поведінки. Можливість використання подібних форм пояснюється поширеною і цілком зрозумілою практикою оцінювати інших не за їхнім зовнішнім виглядом, не за їхніми словами, а за їхніми ділами, за тим, що і як вони вчинили. Але при цьому не завжди просто отримати переконливу відповідь на запитання, чому вони так вчинили, яку мету перед собою ставили, підпорядковуючи їй усі інші свої цілі. Вчинковий імітатор може навіть ризикувати собою, демонструючи готовність до самопожертви заради інших, але водночас може більш чи менш свідомо прагнути використати інших як засіб задоволення своїх егоїстичних потреб. Тут бачимо конфлікт суб'єктності та вчинковості, про що йтиметься у наступному підрозділі, присвяченому проблемі їх інтеграції в єдиному конструкті.

Не менш важливою видається спроба диференціації вчинків залежно від представлених у них форм творчої активності. Приводом для цього послугувала стаття Т. М. Титаренко, в якій звертається увага на те, що процес життєтворення людини може відбуватися як на основі зваженого життєвого вибору, так і в умовах, коли вона не може прогнозувати розвиток подій. Саме у другому випадку замість практикування у знайомих, звичних ситуаціях приходить учинок – готовність «імпровізувати з власним життям» [96].

Скоріш за все авторка в даному разі використовує термін «імпровізація» як синонім поняття творчості, а точніше – творчості непередбаченої, заздалегідь не підготовленої, творчості в незнайомих, несподіваних, нестандартних ситуаціях.

Таке дещо незвичне визначення вчинку як імпровізації породжує асоціативні уявлення про вчинок як експериментування, як випробування і відповідне бажання їх розрізнення. Другим стимулом стала висловлена Т. М. Титаренко думка про наближеність масових перетворювальних практик до проявів учинкової активності, що дозволяє зробити припущення про існування некреативних, наслідувальних учинків, а також про доцільність диференціації вчинків залежно від застосованого в них способу творчої активності.

Почнемо з гіпотези про *нетворчі вчинки*. Так, реально припустити, що в екстремальній ситуації вчинком може бути визнана не тільки творча, але також професійно добре зроблена справа, старанно і чесно виконане доручення, компетентно використана «соціально-психологічна практика», що потребує не імпровізаційності, експериментування чи креативності, а чіткого виконання інструкцій і передбачає не колективну чи ритуальну, а персональну відповідальність. Також є підстави говорити про вчинки з невизнаною креативністю, коли, наприклад, людина гадає, що здійснила вчинок, але компетентні інші так не вважають, оскільки оцінюють її активність як нетворчу, цілком очевидну, зрозумілу, звичайну, очікувану, типову тощо. Мовляв, так міг би зробити кожен. Інший варіант таких учинків характеризується тим, що компетентне оточення оцінює активність людини як учинкову, а сама вона може так не вважати, оскільки цей прояв її активності не вимагав від неї креативності. Тобто йдеться про своєрідне поєднання проявів учинкової активності із соціально-психологічними практиками і не тільки перетворювального типу.

Головною особливістю *вчинку-експериментування* вбачається його спрямованість на отримання, доведення, творення і обстоювання того, що його автор вважає істинним, правильним, справедливим, достеменним. Як відомо, експеримент – на відміну від інших способів (методів) осягнення дійсності – дозволяє встановлювати причиново-наслідкові зв'язки, тобто різного роду закономір-

ності. Прикладом тут можуть бути вчинки Сократа, Джордано Бруно, відома вчинкова репліка, приписувана Галілеєві: «А все-таки вона крутиться!» тощо. У сучасній психології вчинку йдеться, зокрема, про «вчинок істини». І це стосується не тільки науки, а й повсякденного життя, в якому не менш принципово і відважно, власне вчинково ми відстоюємо свої переконання, сформовані на основі експериментування із собою, з іншими, із цінностями, смислами, нормами поведінки, з предметами живої та неживої природи тощо. Ще однією психологічною особливістю вчинку-експериментування є те, що «експериментатор» бере на себе всю відповідальність за вчинене у такий спосіб, оскільки вважає себе його автором.

Вчинок-імпровізація вирізняється тим, що не готується заздалегідь, а народжується і здійснюється тут і тепер, нерідко в умовах дефіциту часу, без потрібних засобів, із ризиком для його автора і значущих інших. За рівнем креативності він може перевершувати все решту вчинків. Так, може трапитися, що, пройшовши етапи ситуації та мотивації, вчинок на етапі дії раптом або блокується його суб'єктом, або переспрямовується на інші об'єкти. При цьому імпровізаційний вчинок, урахувавши його специфіку, має право на певну поблажливість щодо міри відповідальності його суб'єкта за вчинене ним. Це своєю чергою наводить на думку про те, що такий учинок містить у собі ігровий момент, чим відрізняється від експериментування як чогось більш обов'язкового і відповідального.

Можна також виокремити *вчинки-випробування*, які близькі до «пригодницьких учинків» (В. А. Роменець) і «вчинків ризику» (Т. М. Титаренко), але теж відрізняються від них рівнем обов'язковості й морально-правової відповідальності перед іншими. Йдеться, зокрема, про вчинки пілотів-випробувачів, котрі є якісно іншими, ніж учинки шукачів пригод чи екстремалів.

Учинки розрізняються за адресатом, яким може виступати сам їхній автор, інша особа, сім'я, товариське коло, виробничий колектив, військовий підрозділ, електорат, народ, суспільство і навіть людство, прикладом чого є постать Христа і його вчинку загальнолюдської самопожертви.

Спеціальний науковий і практичний інтерес становить диференціація вчинків на *індивідуальні* та *групові*. Тут існує кілька проблем.

Вчинок може поставати як акт, спрямований індивідом на самого себе. Так, хтось може силою розуму, волі й почуттів подолати в собі погані звички, аби не потерпати від конфліктів з оточенням, аби мати можливість робити улюблену справу, нарешті – поважати себе. Індивідуалізований характер мають учинки самоактуалізації, саморозвитку і самознищення (останній – як крайній варіант утвердження свого існування шляхом його заперечення, зокрема через «нестерпну легкість буття», про яку писав Мілан Кундера). Зрозуміло, що індивідуальний вчинок за своїм походженням і за своїм проявом є продуктом взаємодії індивіда і його соціального оточення, але головним суб'єктом і головним адресатом такого вчинку людини є вона сама. При цьому думка оточення може її зовсім не цікавити. Тому слід розрізняти індивідуальне, приватне, інтимне, з одного боку, й егоїстичне – з іншого. В останньому випадку індивідуальний вчинок неможливий, оскільки егоїзм по суті заперечує моральну творчість як основу вчинковості (за В. А. Роменцем).

Учинок може розглядатися як механізм спрямованого впливу (формувального, розвивального чи стримувального, обмежувального, об'єднувального чи роз'єднувального) однієї людини на іншу чи на групу людей, однієї спільноти на іншу; а може бачитись як комунікативний механізм міжіндивідуального (Я – Ти) і міжгрупового (Ми – Ви – Вони) вчинкового взаємовпливу.

Психологічна природа індивідуального вчинку більш-менш зрозуміла, тоді як стосовно групових форм учинковості виникає ряд питань. Зокрема, варто розрізняти поняття «груповий вчинок» і «вчинок групи», маючи на увазі, що у першому випадку мова йде скоріше про суму індивідуальних учинків членів групи, здійснюваних в одному напрямку. У другому випадку група діє як живий організм, єдине ціле, що не зводиться до суми її частин. Кожний її член бере участь у спільному вчинку, займаючи певне місце у функціонально-рольовій структурі групи, а також у структурі завдання, яке вона виконує.

Якщо взяти за точки відліку структуру вчинку, запропоновану В. А. Роменцем, а також версію М. М. Бахтіна про кожне окреме

людське життя як суцільне вчинення, реально спробувати розглянути це життя, по-перше, як своєрідний онтогенетичний рух від орієнтації в ситуації – до визначення його головного мотиву і від реалізації останнього – до підбиття підсумків життєвої одиссеї, а, по-друге, – як низку вчинків, здійснення яких індивідом виступає умовою переходу від одного онтогенетичного етапу до іншого. У другому випадку може йтися, наприклад, про вчинки народження, саморозрізнення (відкриття свого «Я»), самоусвідомлення, самовизначення, самоздійснення, підбиття підсумків, умирання, буття по смерті тощо [97].

Отже, як можна переконатися, феномен учинку є доволі складним об'єктом пізнання, що передбачає аналіз та узагальнення різних його проявів, узгодження протилежних поглядів на його природу, індивідуальну, групову та загальнолюдську значущість, а також конструктивне поєднання традиційних методів дослідження з описом того, що є у проявах вчинковості своєрідним, унікальним, неповторним.

Протягом останніх десятиліть інтерес до розробки та запровадження вчинкового підходу у психології зростає, про що свідчать кількість публікацій відповідного спрямування, а також ряд успішно захищених дисертаційних досліджень (Т. С. Гурлева, Я. Є. Кальба, Г. М. Свідерська, В. Д. Шульга, О. В. Яремчук, М. М. Ярошко та ін.). Проте ще існує чимало проблем, розв'язання яких може бути цікавим і корисним для психологічної науки і практики.

Так, певну значущість для сучасної психології становить проблема можливостей прогнозування та конструювання майбутнього окремої людини, соціальної групи, суспільства, людства в цілому з позицій учення про вчинок як вищий рівень прояву людської активності. Якщо сьогодні, згідно з В. А. Роменцем, ми увійшли у фазу чи проживаємо епоху післядії – своєрідної глобальної рефлексії вдієного і скоєного людством, – то чим це все має завершитися і чого нам очікувати, куди спрямовувати свій життєвий рух?

Учинок здійснюється, як зазначалося, на основі непростого вибору між конкурентними мотивами. При цьому далеко не завжди людина здатна зробити це на свідомому рівні, раціонально зваживши всі за і проти. Як, скажімо, матері вибрати, якого з двох її си-

нів рятувати, залишаючи іншого на загибель? Напевно, мати зробити свій відчайдушний вибір, але на підставі чого? Виявляється, що у подібних ситуаціях людина передає право вибору своєму несвідомому: чекає, що підкаже серце, і діє за його наказом (В. Віндельбанд). Тому, віддаючи перевагу механізму свідомості у визначеннях учинку, важливо окремо дослідити участь несвідомого на всіх етапах його здійснення – ситуації, мотивації, дії та післядії.

Потребує спеціального дослідження також проблема становлення вчинкової активності людини в онтогенезі. Так, навряд чи простим буде пошук відповіді на питання про те, від якого віку людська істота є психологічно здатною до вчинку, не редукованого до уявлень про дію, діяльність, поведінку, про наслідування, запозичення, копіювання тощо. Актуальними в цьому плані для психолого-педагогічної науки і практики є питання щодо шляхів формування та умов актуалізації вчинкового потенціалу молоді [98], а також щодо можливості запровадження в якості базового критерію оцінювання рівня її соціалізованості – психологічну готовність до вчинку [99].

Цілком слушним видається питання, сформульоване В. В. Савіновим, щодо доцільності вчинкової активності. Зокрема, йдеться про те, що нерідко людина чи група людей вимушені жертвувати собою заради інших через брак своєї або чужої компетентності, організованості, професіоналізму, через розгубленість, неуважність, нездатність розібратися в ситуації, правильно і вчасно визначити головні цілі й засоби їх досягнення, виявити належний рівень креативності тощо. Тобто вчинок може розглядатися також як своєрідний компенсаторний механізм, який вмикається (або не вмикається) в разі неможливості розв'язання проблеми на основі наявних знань, умінь, навичок, життєвого досвіду, рівня психологічної готовності людини чи групи до цього тощо. До того ж не виключено, що оцінка такої неможливості може хибити на адекватність, особливо в умовах дефіциту часу, стрімкого зростання небезпеки тощо.

Які проблеми практичного плану тут можуть виникати? Так, з одного боку, патріотично налаштовані захисники вітчизни (зокрема, схильні до ризику, захоплені мрією про подвиг тощо) можуть переоцінювати свою готовність до вчинку самопожертви і при цьому недооцінювати важливість для себе професійної підготовки.

З іншого боку, необхідно, щоб суспільство (в особі відповідних керівних структур) приділяло належну увагу як патріотичному вихованню, так і професійній підготовці бійців у тісному взаємозв'язку, аби готовність до героїчного вчинку не перетворювалась на засіб компенсації непрофесіоналізму, а виявляла себе у поєднанні професійно-моральної творчості й виправданого ризику, у здатності воювати не числом (зокрема загиблих), а вмінням. Проте зрозуміло, що навіть справжній професіонал може опинитися в ситуації, коли знання, вміння, досвід не дають змоги розв'язати проблему без особистих утрат, коли єдиний шлях лежить через самопожертву заради ідеї, заради добробуту інших. Тому професіоналізм зменшує необхідність прояву вчинкової активності, але завжди залишає місце вчинку-подвигу.

Не виключено, що психологія – як теоретична так і практична – може отримати чимало цікавих і корисних даних у результаті дослідження гендерних особливостей формування та прояву вчинкової активності людини. Зокрема, у чоловіків і жінок виразно розрізняються сфери, в яких вона знаходить собі місце. Так, хоча народження дитини може розцінюватися як звичайний природний процес, що регулюється на інстинктивному рівні, однак щоб наважитися на цей ризикований і відповідальний життєвий крок, жінці потрібні справжня відвага, готовність пережити пологові муки і пожертвувати собою заради нового життя, що цілком відповідає критеріям учинковості. Традиційно від чоловіків очікуються вчинки годувальника і захисника своєї родини, своєї країни і відповідних цінностей. Перефразовуючи Ж. Бодріяра, можна сказати, що від чоловіка очікуються вчинки як від виробника життєвих цінностей, а від жінки – здатність учинково спокушати чоловіка на це виробництво. Свою психологічну специфіку мають учинки батька і вчинки матері, дідуся і бабусі, братів і сестер. Своєрідними є зустрічні вчинки закоханих юнака і дівчини. Реально також стверджувати, що оцінка справжньої мужності та справжньої жіночності буде поверховою, а може й помилковою, якщо серед її базових критеріїв не знайдеться місця вчинку відповідного гендерного спрямування.

Як чужий, так і власний вчинок є потужним механізмом формування моральної та правової свідомості людини, особливо молоді. У цьому плані сучасний телевізійний, кінематографічний

ринки, намагаючись наблизити свою продукцію до реального життя, активно пропонують аудиторії доволі суперечливі образи героїв, що поєднують у собі унікальність і стереотипність, творчість і запозичливість, благородство і нищість, готовність до самопожертви заради партнера і таку саму готовність пожертвувати ним заради власної вигоди тощо. Тож у глядача формується уявлення про те, що вчинкове і злочинне можуть цілком мирно уживатися в одній людині, а це, своєю чергою, означає, що їхній господар, здійснюючи благородний вчинок, у разі потреби завжди може скористатися своїм ресурсом злодія. Зрештою приходимо до відомої аморальної формули «Мета виправдовує засоби», а також до думки про необхідність спеціального психологічного дослідження причин і наслідків такого поєднання антагоністичних протилежностей, коли злочинне виправдовується вчинковим, а вчинкове узалежнюється від злочинного.

Успішно здійснений і визнаний вчинок окрилює людину, надає їй нових творчих сил, але водночас ці сили забирає – і часом більше, ніж надає. Річ у тім, що вчинок, як правило, здійснюється людьми на межі їхніх можливостей – фізичних, душевних, духовних, в окремих випадках навіть із ризиком для життя. Результатом учинку буває втрата почуття захищеності, розуміння та прихильності значущих інших, референтної групи, втрата улюбленої роботи, посади, соціального статусу, перспективи творчого зростання, що не може не залишати відбитка на фізичному і психічному стані автора-виконавця вчинку. На жаль, трапляється так, що суспільне визнання вчиненого людиною приходиться запізно, коли вона, не витримавши життєвого напруження, вже «пішла за обрій»...

Тому, зважившись на вчинок, важливо бути готовим до його здійснення – і не тільки предметно, а й психологічно, щоб вистачило сил на його звершення і подальше обстоювання своїх позицій. Більші шанси успішно здійснити вчинок і запобігти негативних наслідків мають ті, у кого кращі показники за такими критеріями, як психологічна стійкість, здатність керувати своїми емоціями і почуттями (особливо негативними), сила волі й сила духу, самодостатність і готовність прислухатися до думок як прихильників, так і опонентів, принциповість у поєднанні з дипломатичністю, креативність і нелінійність мислення, комунікативна компетентність, толерантність до невизначеності, здатність до прогнозування наслід-

ків своїх учинкових дій і готовність відповідати за вчинене перед собою та іншими.

У цьому плані вельми слушною є думка Т. М. Титаренко щодо можливості та необхідності застосування науковопсихологічного уявлення про вчинок в оцінюванні ефективності психотерапевтичної роботи. «Саме вчинок, – зазначає вона, – на який нарешті зважується клієнт у сім'ї, значущих дружніх стосунках чи професійній сфері, стає фіналом і критерієм ефективності його альянсу з психотерапевтом». І ще: «Той, хто бере відповідальність за своє життя і готовий до складних виборів, урешті-решт стає вільною людиною. Той, кому це не вдається, постійно відчуває себе жертвою обставин, скаржиться на невдачі, заздрить “щасливчикам”, яким усе вдається. Ситуація життєвого вибору є ситуацією екстреного підвищення відповідальності за своє життя, його напрям, його зміст, що готує ґрунт для справжнього вчинку» [100].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що *вчинок як логічний осередок системи психіки і системи психологічного пізнання має всі підстави для того, щоби дати життя і подальший розвиток вчинковому підходові у психології.*

Теоретичне значення цього підходу полягає в тому, що введенням поняття вчинку:

- конкретизується і набуває живої цілісності уявлення про якісну своєрідність людської психіки як суперечливої єдності індивідуального і суспільного, унікального і соціально типового, монологічного і діалогічного, відображення і творення, свідомого і несвідомого, напередвизначеного і спонтанного тощо;
- задається культурно-психологічний канон, на який психічне – в його широкому і високому розумінні – має можливість орієнтуватися у своєму становленні й розвитку;
- пропонується опосередкована універсальною структурою вчинку теоретична модель сходження до цього канонічного рівня, основу якої становлять положення про моральну творчість і відповідальність, готовність до самопожертви заради інших, самоствердження через комунікацію та похідні від них.

Теоретико-методологічне значення вчинкового підходу для психології розкривають, зокрема, положення про вчинок як мету і засіб формування вищих форм психічного життя, про готовність до

вчинку як базовий критерій оцінювання рівня психічного (душевно-духовного) розвитку, психічного здоров'я і психологічного добробуту людини як особистості, індивідуальності, суб'єкта, громадянина та інші, що знайшли своє узагальнення в методологічному принципі вчинку [101].

Існують підстави і для того, щоб визнати факт зростання статусу категорії вчинку в сучасній психології. Ось яке, наприклад, учинково-персоналогічне визначення предмета психології В. П. Зінченка дає В. А. Петровський: «...Психологія Зінченка є наукою про свідомість, що здійснює себе, – наукою про акти, інструменти та результати індивідуальної та всезагальної самосвідомості; наукою, що має своїм предметом і методом учинювальну самосвідомість людини» [102]. Важливим також є те, що вчинковий підхід наближає психологічну науку до психологічної практики, реального людського життя з його «неалібі у бутті» (М. М. Бахтін).

Але, говорячи про вчинок, ми розуміємо, що сам він існувати і здійснюватися не може. Саме в реальному, а не абстрактному житті вчиняє або конкретна людська істота, або група людей і навіть усе людство, як переконливо показав В. А. Роменець. Проте ця думка є очевидною, якщо не уточнювати сам факт авторства, тобто те, хто або що є причиною, ініціатором, автором (чи принаймні співавтором), а не лише виконавцем учинкового акту як прояву чужої волі, як проміжної ланки у спілкуванні між собою мов, текстів, наративів, дискурсів тощо. Крім того, аби предметно відрізнитися від інших наук і задовольняти критерії постнекласичної раціональності, сучасна психологія не може абстрагуватися від проблем індивідуальної своєрідності, унікальності, неповторності вчинкових проявів, а також від питання про те, хто конкретно несе відповідальність за вчинене. Тому спробуємо розібратися, як учинкове співвідноситься із суб'єктним, а також який зиск може мати психологія від поєднання суб'єктного і вчинкового підходів в один теоретико-методологічний конструкт.

МЕТОДОЛОГІЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

Як можна переконатися, розглянуті варіанти суб'єктного підходу (суб'єктно-діяльнісний, суб'єктно-буттєвий, суб'єктно-середовищний, суб'єктно-ціннісний, системно-суб'єктний, суб'єктно-конструктивістський та ін.) розкривають різні сторони прояву активності людини як діяча, автора, творця, людини, здатної розпочинати причинний ряд із самої себе, виявляти ініціативу в налагодженні стосунків зі світом – природним і соціальним, творити й організовувати своє буття на основі самостійно визначених цінностей і смислів. Але при цьому залишається відкритим питання про те, яка форма прояву активності людини як суб'єкта є для неї найбільш автентичною, «сродною», як сказав би Г. С. Сковорода, в якій її суб'єктні сили знаходили би найповнішу реалізацію і найкращу можливість для саморозвитку. Намагання знайти відповіді на це питання логічно приводять до поняття вчинку і до спроб поєднати суб'єктне і вчинкове, а також відповідні наукові підходи.

Згідно з С. Л. Рубінштейном, учинок – це «дія, яка сприймається і усвідомлюється діяльним суб'єктом як суспільний акт, як прояв суб'єкта, котрий виражає ставлення людини до інших людей» [103]. С. Л. Рубінштейн критикував неокантіанців (представників Марбурзької школи) за етичний формалізм, нормативізм, що виключало можливість для людини як активного суб'єкта пізнавальної та практичної діяльності вільно здійснювати щоразу заново свій вибір і приймати моральні рішення [104].

У цьому плані, на думку К. О. Абульханової та А. В. Брушлінського, цікаво порівняти позицію С. Л. Рубінштейна з позицією М. М. Бахтіна: «Бахтін, так само як і Рубінштейн, виступає проти формалізації, абстрактності етики. Він так само, як і Рубінштейн, – за зближення етики і життя через учинок. Але все ж таки і категоріально, і фактично суб'єкт учинку залишається в тіні, хоча він кваліфікується Бахтіним і як емоційно-вольовий, і як одинично-

вчинковий. Борючись проти узагальненості етики, яку він ототожнює з абстрактністю, Бахтін фактично позбавляє узагальненості, а звідти – свідомості суб'єкта вчинку, зводячи останнього до граничної конкретності, чим позбавляє суб'єкта моральної послідовності, принциповості і т. д. Лінія введення етики в життя у Рубінштейна проходить через суб'єкта, тобто на більш високому рівні суб'єкт, будучи введеним у життя, стає суб'єктом відповідального вибору, рішення, а не тільки відповідального вчинку (як вважає Бахтін)» [105].

Ці критичні зауваження з приводу недооцінювання М. М. Бахтіним важливості більш щільного поєднання суб'єктності та вчинковості є певною мірою справедливими. Проте не менш справедливою є думка про неоднозначну позицію вченого у цьому питанні. «Сучасна людина, – зазначав М. М. Бахтін, – відчуває себе упевнено, багато і ясно там, де її принципово немає в автономному світі культурної царини та його іманентного закону творчості, але невпевнено, бідно і неясно, де вона має справу із собою, де вона є центром походження вчинку, в дійсності єдиного життя; тобто ми впевнено чинимо тоді, коли чинимо не від себе, а як одержимі іманентною необхідністю сенсу тієї чи іншої культурної царини». І далі: «Тільки вчинок, узятий іззовні як фізіологічний, біологічний і психологічний факт, може видатися стихійним і темним, мов будь-яке абстрактне буття, але ізсередины вчинку той, хто відповідально вчиняє, знає ясне і виразне світло, в якому й орієнтується» [106].

На думку Д. О. Леонтьєва, поняття вчинку «кидає виклик традиційному психологічному дискурсу. У традиційній психології не знаходиться місця поняттю вчинку через її нездатність прийняти образ не людини, керованої механізмами, а свідомого суб'єкта, який віднаходить у світі підстави для своїх відповідально обраних дій» [107]. «Психологічна інтенція вчинку до зміни буття, – зазначає український дослідник С. О. Копилов, – відрізняє його як акт творчий, свідомо-цільовий, суб'єктний від спонтанних реакцій у межах наявної ситуації...» [108].

«Характерна риса наукової концепції В. А. Роменця – її суб'єктність», – наголошує Т. Д. Марцинковська [109]. В. О. Кольцова та Ю. М. Олійник також звертають увагу на те, що предметом історії психології у працях В. А. Роменця стає людина як суб'єкт історичних діянь, у вчинках якого втілюється і проявляється наявна

на певному етапі картина світу психіки як регулятора поведінки [110].

Як свідчать наведені посилання, їхні автори цілком логічно вважають, що вчинок не здійснюється сам по собі, що його суб'єктом (автором і виконавцем) є реальний, емпіричний людський індивід чи група людей, об'єднаних почуттям «Ми». Цей суб'єкт, не розірваний на шматки, як у традиційному підручнику із психології, не є виконавцем чужої волі чи маріонеткою в руках містичних сил, а становить живу біопсихосоціальну цілісність, здатну починати причинний ряд із самої себе, природно зацікавлену в конструктивній взаємодії з культурним середовищем, сутнісно зорієнтовану не просто діяти, а саме вчиняти і персонально відповідати за вчинене перед собою і людьми. «Самоствердження через комунікацію – ось завершальна формула, в якій може бути виражений загальний смисл учинку в єдності його індивідуального і соціального моментів», – зазначав В. А. Роменець. Він справедливо вважав абстрактною ідею самоздійснення вчинку і помилковою спробу розірвати чи протиставити індивідуальну і соціальну його складові: «Відокремленість людського існування, виражена в таких поняттях, як “індивід”, “творча індивідуальність”, “Я”, “самість”, “суб'єктивність” і т. д., з необхідністю передбачає комунікацію... Проте безкомпромісна втеча індивіда в себе веде до трагедійної самотності» [111].

Слід думати, що В. А. Роменець не заперечував би й того, що справжня комунікація своєю чергою передбачає «відокремленість людського існування», виражену в поняттях індивідності, особистості, індивідуальності і, звичайно, суб'єктності, що безкомпромісне розчинення індивідуального в соціальному веде до трагедійної втрати людиною себе самої як суб'єкта і робить неможливим учинок як такий.

В. А. Роменець міг образно сказати про «вчинок, що усвідомлює самого себе», але, безумовно, мав на увазі здатність індивіда усвідомлювати те, що він здійснює саме вчинок, те, кому його адресує, а також те, що адресат оцінює це послання як учинкове, а себе як не тільки засіб, а й обов'язково як його мету: «На вищих етапах становлення вчинку відкидається будь-яке зведення особистості до рівня допоміжних засобів. Люди, які вступають у вчинкову

взаємодію, домагаються рівного статусу неповторних самостійних індивідуальностей...» [112].

Як відомо, В. А. Роменець спеціально не досліджував проблему суб'єктності й не брав безпосередньої участі у розробці теоретично-методологічних засад суб'єктного підходу. Проте глибоке розуміння природи людини, природи психічного і природи вчинку дозволило йому вперше у статті «Суб'єкт психічної активності як предмет історичної психології» (1993 р.) сформулювати положення про логічний зв'язок суб'єктності та вчинковості: «У сукупності своїх визначень учинок є логічним осередком суб'єкта психічної активності» [113].

В. А. Роменець із глибокою повагою ставився до наукового доробку С. Л. Рубінштейна і закликав своїх учнів приділяти особливу увагу його вченню про людину як суб'єкта життєдіяльності, зокрема положенню про те, що суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється, але твориться й визначається. Тож цілком природно було зустріти у працях В. А. Роменця такі «суб'єктні» констатації: «Коли індивід консолідується як суб'єкт, він посилює міць своєї дії, обставини підкоряються їй, а гідність волі іншим шляхом не приходить».

За В. А. Роменцем, індивід як суб'єкт учинку специфічним чином виявляє свою суб'єктну активність на кожному з етапів його здійснення: ситуації, мотивації, дії та післядії.

У найбільш загальному плані *ситуація* визначається як сприятлива чи несприятлива для реалізації людиною її життєвих смислів, для її розвитку як особистості, індивідуальності, суб'єкта свого особистого та суспільного життя. Самовизначення в ситуації вчинку суттєво залежить від психологічних особливостей людини як його суб'єкта, зокрема: від її належності до інтернального чи екстернального типу; від досвіду такого самовизначення; від здатності й можливості самостійно приймати відповідні рішення; від когнітивної складності, суперечливості самої ситуації тощо. Ситуація, за В. А. Роменцем, може набувати конфліктного, колізійного, драматичного, трагічного характеру, а може бути комічною і потребувати перетворення лише тоді, коли людина відчуває себе в ній пригнобленою, зневаженою. При цьому важливо, яку позицію – суб'єктну чи об'єктну – займає сам індивід щодо своєї ситуації життєдіяльності. «Ситуація в цілому постає у своїй психологічній

основі як залежна і водночас незалежна від людини. У першому відношенні виявляється фаталістичне тлумачення вчинку. Проте людина знаходить щілину в такій приреченості, протиставляє їй свою ініціативу...», – стверджує В. А. Роменець, тим самим визнаючи за людиною здатність до суб'єктного самовизначення в ситуації життєдіяльності [114].

У створенні своєї життєвої ситуації як неперервному процесі людина так чи інакше бере пасивну чи активну, безпосередню чи опосередковану участь. Тому самовизначення в ситуації постійно вимагає від людини відповіді на питання про необхідність її перетворення, про те, на кого чи на що її учинок має бути спрямований: на зміну себе, на зміну оточення, на зміну характеру взаємодії з цим оточенням тощо. Але це вже проблеми *мотивації* вчинку, і тут маємо певні психологічні нюанси.

Сутність мотиваційного принципу в дослідженні вчинкової природи психічного, на думку В. А. Роменця, полягає в тому, що рушійні сили людської поведінки вбачаються не в «пануванні фаталістичної сторони ситуації, а в тому, що людина сама себе утверджує і цим визначає свою долю». Отже й тут, при переході від ситуації до мотивації, вчинок продовжує розгортатися далі саме за умови, що людина виявиться здатною сама себе утверджувати і цим визначати свою долю. Інша річ, що цей процес також не проходить для людини безпроблемно і безболісно. Йдеться, зокрема, про суперечності між усвідомлюваними і неусвідомлюваними, егоїстичними та альтруїстичними мотивами, про відомий феномен боротьби мотивів, із-поміж яких сама людина на свій страх і ризик мусить робити вибір, не маючи часом достатніх аргументів на користь його правильності. Загострює проблему те, що вибір одного мотиву передбачає відмову від усіх інших, нерідко не менш значущих. Це може викликати у людини як суб'єкта, відповідального за свій вибір, душевні переживання, а часом і бажання зупинитися, переглянути його і обрати інший мотив.

Конкретизація мотиву перетворює його на мету, здійснення якої передбачає застосування відповідних засобів. Тут на суб'єкта вчинку очікує чергове морально-творче випробування. Оскільки після вибору мотиву і визначення мети вчинку завжди залишається можливість їх інтерпретації, то вже це створює умови для маневру при пошуку необхідних для її досягнення засобів. Зрозуміло, що

певна корекція мети при виборі засобів її досягнення цілком припустима, але не у випадку, коли «мета виправдовує засоби».

Визначившись із метою і обравши потрібні засоби, суб'єкт має підстави прийняти рішення про можливість та необхідність здійснення вчинку і виконати його. Що може завадити успішно це зробити? Напевно те саме, що нерідко заважає запровадженню теоретичної розробки у практику. Так, на етапах ситуації та мотивації людина виявляє свою суб'єктно-вчинкову активність, умовно кажучи, в межах внутрішнього простору і часу свого життя, що дозволяє їй уникати спротиву критично налаштованого середовища. На етапі дії її вчинкова активність набуває поведінкових форм, тобто об'єктивується, деприватизується, оприлюднюється, словом, стає предметом оцінювання з боку інших – значущих і незначущих, зацікавлених і байдужих, партнерів і конкурентів, прихильників і опонентів, своїх і чужих, друзів і ворогів. Тому саме на цьому етапі людина складає справжній іспит на суб'єктну готовність до вчинку. Перелік критеріїв оцінювання цього іспиту містить, крім самостійності, креативності, ініціативності, компетентності, фасилітативності, моральності, ще й стійкість, наполегливість, принциповість, відданість своїй меті, віру в свої сили, готовність до ризику, а також толерантність до невизначеності, інтелектуальну і комунікативну гнучкість, дипломатичність та інші психологічні характеристики. Саме за таких суб'єктивно-психологічних умов виникає можливість подолання внутрішніх перепон і спротиву опонентного, конкурентного чи відверто вороже налаштованого оточення, можливість учинкової дії.

Останній етап учинку – *післядія*, за В. А. Роменцем, передбачає суб'єктивне оцінювання людиною того, що, як і навіщо вона вчинила. При цьому головним «експертом» чи «цензором», на думку якого вона повинна орієнтуватися, є її власне сумління, почуття моральної відповідальності за свої вчинки перед собою, перед іншими людьми, перед суспільством. Суб'єктна позиція автора вчинку в даному разі виявляється в його здатності бути самокритичним, уважним до думки оточення і водночас довіряти собі в оцінюванні вчиненого. Тобто проблеми можуть виникати тоді, коли самооцінка автора вчинку суттєво відрізняється від оцінки останнього значущими і компетентними іншими, а також коли прихильники оцінюють здійснений вчинок негативно (як помилку, зраду, злочин), а

противники – позитивно, або коли ті й ті – однаково негативно, а його автор – виключно позитивно. Крім того, не завжди виправданою є орієнтація на думку загалу, який залежно від соціально-економічної, політичної ситуації, під впливом ЗМІ може виявляти некритичність, навіюваність, конформність тощо.

Психологічний розгляд перебігу вчинку дозволяє сформулювати припущення про типологічні особливості його автора та виконавця. Так, одна людина може краще орієнтуватися в ситуації життєдіяльності, друга – більш конструктивно розв'язувати суперечності мотивації, третя вирізняється здатністю ефективно реалізовувати задумане на етапі дії, а четверта може особливо успішно оцінювати вчинене нею, враховуючи голос власного сумління і думку оточення. Якщо продовжити диференціацію, то отримаємо певну картину типологічних особливостей суб'єктно-вчинкової активності людини. Це, на нашу думку, створить кращі можливості для емпіричного психологічного дослідження вчинку і людини (групи) як його суб'єкта.

Аналізуючи далі співвідношення феноменів суб'єктності та вчинковості, звернемо увагу на те, що вчинок як автентичний спосіб людського буття перебуває у певному онтичному антагонізмі з мотивацією «мати», «споживати», «володіти», а також «робити вигляд», «здаватися», «імітувати», «маніпулювати» тощо.

Так, саме через учинкове подолання в собі орієнтації на «мати» і «здаватися» стає реальною можливість утвердитися в мотивації «бути»: бути людиною (особистістю, індивідуальністю, суб'єктом власного життя), бути, врешті-решт, тим і таким, ким і яким хочеш бути. «Облиш усе, що маєш, звільнився від усіх пут: будь!» – цитує Е. Фромм Старий Завіт. «Бути, – продовжує він слідом за Е. Бенвеністом, – це реальність існування того, хто чи що є; воно констатує його вірогідність та істинність. Твердження, що хтось або щось є, стосується сутності особи чи речі, а не її видимості... Що ж до буття як існування, то потрібно розрізняти дві його форми. Одна з них є протилежністю володіння... друга – протилежністю видимості, вона відноситься до істинної природи, істинної реальності особистості або речі на відміну від оманливої видимості...» І ще: «Умова будь-якої справжньої активності – вирватися з полону володіння» [115].

Отже, вчинок як прояв людської свободи онтично захищений від самої можливості його привласнення. Вважається нескромним видавати себе за суб'єкта, автора вчинку та ще й наполягати на тому, щоб і інші так уважали. Це те саме, що заявляти про себе як унікальну, непересічну, талановиту, видатну людину, героя, генія тощо. Людині не має сенсу намагатися привласнити те, що вже є її сутнісною ознакою. Я не можу привласнити своє «Я», хоча можу його втратити, перестати бути собою, розколотися на окремість тощо.

Але якщо вчинок не мій, не належить мені, не є моєю «власністю», то чи можна вважати себе суб'єктом, автором цього вчинку? Знову ж таки: чи може і чи повинна людина знати і розуміти, що здійснює вона саме вчинок і робить це саме вона, а не якісь сили, незалежні від її свідомості та волі?

Навряд чи є підстави сумніватися в тому, що люди, які ризикували своїм життям заради утвердження істини, добра, краси, любові, справедливості, не розуміли чи інтуїтивно не відчували, що вони не просто діють, а саме вчиняють, виявляють моральну творчість і справжню людськість. При цьому пересічна людина, незнайома з психологічною теорією вчинку, може й не знайти відповідне слово для оцінки своєї активності, але може інтуїтивно цілком адекватно переживати цю подію свого буття саме як учинкову, за наслідки якої вона несе персональну відповідальність.

Тут доречно поставити питання стосовно того, чи може і чи повинна людина прагнути здійснення вчинку? З одного боку, начебто ні, оскільки, мовляв, учинок як такий не може виступати для неї самостійною метою (вчинок заради вчинку), він є засобом розв'язання її життєво важливих проблем. Але, з іншого боку, як можна здійснити саме вчинок, а не щось інше, не покладаючи його за мету, віддаючи свої суб'єктні повноваження в руки стихії чи якоїсь іншої зовнішньої сили, знімаючи із себе відповідальність і відмовляючи собі в можливості пережити почуття гордості за вчинене? Тому відповідь на поставлене питання потребує діалектично-го пояснення.

Так, маючи уявлення про шляхетні, звияжні вчинки, героїчні подвиги й інтуїтивно відчуваючи-розуміючи вчинкову природу її буття, людина не може не прагнути вчиняти – як не можна не прагнути бути людиною. Цей онтичний потяг, як правило, не акту-

алізується безпосередньо у свідомості людини. Вона може розмірковувати щодо того, як їй краще вчинити в тій чи тій ситуації, але при цьому залишатися в межах «подіяти» і не прагнути вчинку як такого. Проте якщо ситуація стає критичною, небезпечною, такою, що зачіпає глибинні інтереси людини, її вибір форми активності набуватиме дедалі більшої сутнісної ваги і відповідальності. До того ж задля утвердження своїх вищих цінностей і реалізації смислів людина, як правило, буває вимушена відмовитися від чогось важливого, свідомо ризикувати своїм статусом, кар'єрою, здоров'ям чи навіть життям. Усвідомлюючи все це, людина стає здатною також цілком свідомо прагнути здійснити вчинок істини, добра, краси, любові тощо. Тому вчинок діалектично поєднує в собі обидва визначення: мети і засобу, що дозволяє вирізнити в сентенції «вчинок заради вчинку» не тільки тіньову, а й світлу сторону.

Тепер кілька слів саме про тіньовий бік поєднання суб'єктно-го і вчинкового, коли, скажімо, індивід чи група використовують у своїх інтересах уявлення інших про звичайні вчинки, їхні очікування щодо проявів учинкової активності, їхні довірливість, навіюваність, конформність, аби задовольнити свої прагнення, отримати вигоди, пов'язані з матеріальним добробутом, соціальним статусом тощо.

Таке вчинкове маніпулювання є доволі поширеним явищем і може здійснюватися у різних спосіб. Найбільш яскраві його зразки спостерігаються в поведінці політиків і чиновників. Типовим є варіант *обіцяних учинків* без гарантій їх реального здійснення. Не менш типовий варіант *демонстративних учинків*, коли, наприклад, лідери політичних сил, убравшись у камуфляжну форму, дають інтерв'ю телеканалам на фоні бойових укріплень, зруйнованих будівель, поранених бійців, постраждалого населення, аби продемонструвати готовність до самопожертви заради збереження цілісності країни. Третій варіант – так звані *викривальні вчинки*, коли представники ворогуючих політичних сил на очах багатомільйонної телеаудиторії відважно, ризикуючи нажити собі запеклого ворога, викривають страшні злочини одне одного, а після дебатів мирно п'ють каву і жартують з приводу того, хто з них був більш дотепний і переконливий у звинуваченнях.

Спільним для цих та інших форм імітації вчинкової активності є порушення правила, згідно з яким справжній вчинок є одноча-

сно і метою, і засобом її досягнення. Так, хтось брав активну участь у Євромайдані, ризикував своїм життям, не бажаючи миритися з несправедливістю, а хтось теж наче ризикував, але розраховуючи у такий спосіб реалізувати своє прагнення до влади і збагачення. При цьому буває досить складно відрізнити справжній вчинок від несправжнього навіть самому його суб'єктові, оскільки істинні мотиви можуть приховуватись у сфері несвідомого. Крім того, така маніпулятивна презентація загалу своєї суб'єктної готовності до героїчного вчинку, до самопожертви може використовувати механізми навіювання і самонавіювання, аби змусити інших і себе самого повірити у відсутність «другого дна», у справжність мотиву, що демонструється назовні.

З огляду на сказане поєднання суб'єктного і вчинкового в одному поняттєвому конструкті видається самоочевидним. Але й сьогодні цілком реально зустріти твердження про те, що людська істота настільки залежна у своїх цінностях і смислах, бажаннях, думках, формах поведінки, способах подолання життєвих суперечностей від мови, дискурсів, соціальних практик, середовища, культури, досвіду людства в цілому, – що вона ніяк не може мислитися суб'єктом-автором своїх учинків. Навіть наше тіло з його мозком як вищою формою розвитку матерії нам не належить, оскільки підпорядковується біологічним законам. Мовляв, місія людини – екстеріоризувати інтеріоризоване без претензій на роль суб'єкта, автора, творця.

Щось подібне вже обговорювалося відомими психологами, правда, відносно понять суб'єкта і діяльності: «... Суб'єкт як суб'єкт діяльності, – знаходимо у К. О. Абульханової та А. В. Брушлинського, – ніколи не може бути зведений до неї, він завжди багатший, ніж ті конкретні форми, в яких він об'єктивується. Тут намічається ще один аспект розуміння розвитку суб'єкта – поняття потенціального як притаманного суб'єктові, але ще не реалізованого в діяльності, з одного боку, і поняття потенціального як проблемного в дійсності, але ще не розкритого, не пізнаного суб'єктом, – з іншого» [116].

Так само і суб'єкт учинку не може бути зведений до його вчинкових проявів. По-перше, він несе в собі потенціал цінностей, смислів, змістів, ідей і способів їх утілення в практику свого індивідуального і суспільного життя. По-друге, в ньому прихована пер-

спектива отримання нових знань про світ і про самого себе, що може стати умовою подальшого розвитку вчинкової активності, здійснення нових, більш звичайних і гуманних учинків.

Внутрішній зв'язок суб'єктності й учинковості виявляється в тому, що людина-суб'єкт в іпостасі самості, особистості, індивідуальності виступає енергетичним джерелом, носієм, автором і регулятором учинкової активності, рушійною силою її розвитку. Тут убачається така сама залежність, як між автором твору, процесом і продуктом його творення, за що автор несе відповідальність навіть після того як зробив свою справу. Якщо рішення спрямовано до якогось завершального вчинку, зазначав Е. Гуссерль, то в модусі виконаності воно зберігає свою значущість: «...я і надалі відповідаю за свій учинок» [117]. Ж.-П. Сартр вимагав визнання абсолютної відповідальності людини за кожний її життєвий крок. У М. М. Бахтіна це, як зазначалося, знайшло вираження у вислові про неалібі людини у бутті.

Отже, якщо *суб'єктний підхід* звертає увагу дослідників на такі сутнісні ознаки людської активності, як ініціативність, автономність, креативність, самодостатність, цілісність, зорієнтовує на пошук внутрішніх джерел та рушійних сил розвитку людської істоти, підкреслює її спроможність починати причинний ряд із самої себе, то *вчинковий підхід* базується на уявленні про індивідуально-неповторний, ціннісно-смісловий, культурно-психологічний вектори суб'єктної активності людини, визначає як вищу цінність утвердження високої моральності, готовності до самопожертви заради ідеалів істини, добра, краси, любові, асоціюється з поняттями «совість», «честь», «мужність», «відважність», «справедливість», «відповідальність» тощо.

Тож існує достатньо підстав, аби визнати право на існування *суб'єктно-вчинкового підходу*, яким може послуговуватися як фундаментальна, так і прикладна сучасна психологічна думка. Якісна своєрідність цього підходу, його відмінність від інших суб'єктно орієнтованих підходів полягають у тому, що він спонукає дослідників спиратися на вищі цінності й смисли людського буття – свободу, творчість, готовність дарувати свої душевні та духовні сили іншим.

СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Суб'єктно-вчинковий підхід, як і більшість інших суб'єктно зорієнтованих підходів (суб'єктно-діяльнісний, суб'єктно-буттєвий, суб'єктно-середовищний, суб'єктно-ціннісний, системно-суб'єктний та ін.), розроблявся в межах загальної психології як наукова форма загальнопсихологічного мислення. Тому його застосування в інших галузях психологічної науки потребує відповідної інтерпретації та конкретизації, що може становити певну проблему.

Якщо мова йде про соціальну психологію, то запровадження в ній суб'єктно-вчинкового підходу передбачає необхідність його розгляду як *наукової форми соціально-психологічного мислення* згідно з класифікаційно-генетичною моделлю таких форм, розробленою М. М. Слюсаревським [118].

Розпочнемо з короткого огляду кількох загальновідомих концептів, автори яких при поясненні природи психічної активності людини, що асоціюється з поняттям суб'єктності, вдавалися до інтерпретацій, побудованих на основі уявлень про зв'язки, стосунки, взаємини, взаємовпливи, залежності тощо і тим самим свідомо чи випадково потрапляли у простір соціально-психологічного знання.

Так, З. Фройд, розглядаючи інстанції *Ід*, *Его* та *Супер Его*, хоч і не звертався прямо до категорії суб'єкта, але у певному розумінні наділив їх суб'єктоподібними властивостями, а саме – здатністю специфічним чином скеровувати активність індивіда. При цьому згадані інстанції, як можна зрозуміти, не підпорядковуються якомусь одному верховному суб'єкту, а функціонують і взаємодіють одна з одною як відносно самостійні агенти. Це дає підстави інтерпретувати даний психоаналітичний конструкт як своєрідну трисуб'єктну соціально-психологічну модель людської психіки, в якій *Его*, спираючись на принцип реальності хоч і виконує схожу на суб'єктну функцію координатора-зв'язківця, однак саме інстан-

ція *Id* створює основну інтригу психічної активності, слугує для неї джерелом енергії, задає їй вектор руху, а отже може підпорядковувати собі дві інші. Своєю чергою *Супер Его* є носієм моральних диспозицій, стандартів соціально прийнятної поведінки, сформованих переважно під впливом батьків, і в цьому розумінні протистоять суб'єктивним амбіціям *Id*.

К. Г. Юнг розраховував за допомогою створеного ним словесно-асоціативного тесту виявляти у психіці досліджуваних «фрагментарні особистості», розташовані за межами свідомості. Якщо раніше безумство пояснювалось «одержимістю бісами», які проникли в душу іззовні, то, згідно з Юнгом, увесь їх легіон уже міститься в душі, і за певних обставин вони можуть брати гору над «Я» як одним з елементів психіки. Душа будь-якої людини, вважав він, утримує в собі безліч особистостей, і кожна з них має своє «Я»; час від часу вони заявляють про себе, виходять на поверхню свідомості [119]. Разом із тим, як відомо, головною науковою цінністю і основною психотерапевтичною метою для К. Г. Юнга була інтеграція свідомого і несвідомого, гармонізація стосунків між усіма «особистостями», що наповнюють світ психіки людини.

В основу теорії Е. Берна покладено уявлення про три постаті, що утворюють внутрішній регулятивно-рольовий простір людського життя: Батька, Дорослого і Дитини [120], кожна з яких є своєрідним і відносно самостійним суб'єктом, але пов'язаним з двома іншими тісними соціально-психологічними стосунками. Тут також не передбачено того, хто відповідає за злагоджену роботу психіки як цілого, хто, наприклад, прочитавши Е. Берна, в разі необхідності може втрутитися і гармонізувати у себе самого стосунки між трьома її складовими. Схоже, ця функція (як і у випадку з концептом З. Фрейда) покладається на психотерапевта, що наводить на думку про якусь особливу роль, приписувану собі авторами цих побудов.

Якщо у розглянутих конструктах З. Фрейда і Е. Берна суб'єкт психічного життя представлений у трьох іпостасях, а у К. Г. Юнга – в єдності численних особистостей, що спілкуються, конкурують, взаємодіють між собою, то у Дж. Батлер, яка в дискусії з М. Фуко аналізує природу суб'єктності, йдеться про взаємодію між людьми, між індивідом і владою. Проте і в першому, і в другому випадку маємо певні підстави для оцінки представлених у них формовивів

суб'єктної активності людини як соціально-психологічних феноменів.

В історії науки здійснювалося чимало спроб з'ясувати суб'єктні стосунки між індивідом і суспільством, що породило два конкуруючі суб'єктні напрями – *соціально орієнтований* та *індивідуально орієнтований*. Перший, як можна зрозуміти, покладає певну спільноту (групу, колектив, народ, націю, державу, суспільство, людство) автономним, самостійно діяльним цілим, розглядає її як самодостатній соціальний організм, а окремій людині відводить роль засобу свого існування і розвитку. Індивідуально орієнтований підхід, навпаки, визнає суб'єктність тільки за конкретним емпіричним індивідом. Усе решта вважається чимось суб'єкто-подібним, квазісуб'єктним. Згідно з цим підходом культура, суспільство, будь-які угруповання при дослідженні їхньої суб'єктної природи з необхідністю редукують до суб'єктності окремих людей з їхніми конкретними потребами і можливостями їх задоволення. У цьому розумінні коректно говорити про соціокультурні умови, але не детермінанти індивідуального розвитку окремої людини як суб'єкта життєдіяльності, у тому числі психічної. «Усе в психології особистості, що формується, так чи інакше зовні обумовлено, – зазначав С. Л. Рубінштейн, – але ніщо в її розвитку не може виводитися безпосередньо із зовнішніх впливів. Виводити розвиток особистості з вимог, які їй ставляться іззовні суспільством, – це значить заперечувати зовні обумовлений саморозвиток особистості, тобто в остаточному підсумку заперечувати саму особистість як суб'єкта такого розвитку» [121].

Зрозуміло, що поза соціокультурним контекстом людський індивід не може в принципі актуалізувати свої суб'єктні потенції. Але не менш переконливим є твердження, що жодними зусиллями соціуму не можна перетворити на людину-суб'єкта істоту, яка не є запотенційованою саме як людина-суб'єкт. Навіть на етапі пренатального розвитку істота, що знаходиться в утробі матері-людини, уже є істота людська, а не тваринна, яка, мовляв, тільки під впливом соціуму може стати людиною. При цьому не йдеться про крайні варіанти, коли окрема людська істота розглядається як єдино можливе джерело реальності, замкнена в собі монада «без вікон і дверей», суб'єкт-маріонетка в руках *Id*, трансцендентного *Ego* чи

ще якоїсь внутрішньої містичної інстанції в образі гомункулуса тощо.

Наукова думка не зупиняється на двох зазначених підходах, відшуковуючи різного роду компроміси або інші парадигмальні схеми. Так, намагаючись захиститись від обвинувачення його в соліпсизмі та якось подолати онтичну самотність «Я», Е. Гуссерль запропонував поняття інтерсуб'єктивності – як своєрідного надіндивідуального поля текстів і дискурсів, змістів і значень, комунікативних форм тощо, – яке єднає і опосередковує взаємодію індивідів, що в нього входять. Свою історію і своїх прихильників має також теоретична модель, яка віднаходить силу, що панує і над людиною, і над суспільством. І це не обов'язково якась містична чи божественна сила. Наприклад, за М. О. Бердяєвим, суб'єктом пізнання виступає ніщо інше, як саме буття: «Знання є шлях від хаосу до космосу, від п'тьми до світла, і не тому суб'єкт пізнання своєю трансцендентальною свідомістю оформлює буття і поширює на нього раціональне світло, а тому, що саме буття просвітлюється і оформлюється в акті самопізнання» [122].

Сутність суб'єктності як специфічного способу буття усього живого полягає в його здатності брати безпосередню участь у процесах задоволення життєвих потреб шляхом пристосування до світу та його перетворення. Проте онтогенетична одісея людської суб'єктності та суб'єктності інших живих істот має якісно різний зміст: людська суб'єктність може виявлятися у своїй суто людській формі вільної, усвідомлюваної творчості лише за умови інтегрованості її носія в систему міжпоколінного обміну загальнолюдським досвідом культури суб'єктного буття.

На думку Е. В. Сайко, суб'єкт – це «результат соціальної еволюції, носій її сутнісних характеристик і всезагального в ній, але одночасно творець конкретних форм її дійсного прояву і головна умова її здійснення». Соціум як суб'єкт, носій соціального руху «представлений у своїй суб'єктній дієвості діяльністю диференційованого й інтегрованого в різні групи суб'єкта-індивіда» [123].

Ще одним варіантом пошуку компромісу між індивідуальною і соціальною суб'єктністю можна вважати розробку проблеми «співсуб'єктності» [124]. Зокрема пропонується розрізняти співсуб'єктність інтеріндивідуальну ситуативну і надіндивідуальну позаситуативну. При цьому сукупність індивідів утворює такий

надіндивідуальний позаситуативний суб'єкт – реальний, а не фіктивний – тільки у випадку, якщо між ними існує «презумпція співпереживання», основу якої становить культурно-конвенційне самовіднесення кожного індивідуального «Я» до якогось єдиного «Ми» – етнічного, релігійного, державного, національного тощо.

Посилаючись на Дж. Тойнбі, Т. Г. Лешкевич визначає суспільство як перетин полів активності окремих індивідів, енергія яких є життєвою силою, що творить історію. Тому, мовляв, сьогодні у відповідності з положеннями постнекласичної методології ефективним інструментом дослідження стає принцип онтологічної індивідуалізації. І далі: «Індивід може трапитися й існувати тільки один раз, у цьому сенсі він є часопоглинальним об'єктом. Його спонтанність і власне соло в мережі енергійних взаємодій створюють ефект поглинання невизначеності. Даністю і фактом свого існування він гасить стохастичку буття». Ось чому установка на індивідуалізацію, виділення індивіда як основної методологічної одиниці, його концептуальне осмислення як проявленої закономірності є достатньо відчутними пріоритетами нової методології [125].

У сучасних соціологічних, культурологічних, політологічних колах досить поширена думка, що суспільство чи культура є не менш, а то й більш самодостатніми суцями, здатними до самоорганізації, самодетермінації та саморозвитку – фактично так само, як жива природа. Значається, що культура як суб'єктне утворення «онтологізує людину», «формує корпус міфів», «постійно переймається приборканням свободи людської волі, введенням її в якісь рамки, створенням коридорів розвитку, в яких творча активність припустима», «захищає себе від утрати свого субстрату», формує лояльність до себе, тобто «маніпулює людиною, задає поведінку, що відповідає завданням самопідтримки себе самої». Але, як виявляється, влада культури над людиною має минулий характер, і сьогодні людина як «автомізований суб'єкт» уже «не партисипується до культури, а партисипує культуру до своєї особистості» [126]. Тобто в даному разі маємо варіант культурно-історичної моделі перетворення людського індивіда з об'єкта на суб'єкта власного життя, культури, історії. Єдине, що залишається відкритим, то це питання про історичний сенс таких перетворень. Можливо, саме у *спільній боротьбі окремих індивідів за свої суб'єктні права* відбувається історичний поступ людства? Можли-

во, саме в цьому прихований механізм, що визначає його розвиток чи занепад?

Як можна переконатися, питання щодо соціально-психологічної природи суб'єктності є вельми непростим, оскільки досить складно буває утриматися від біологізації, психологізації або соціологізації, індивідуації чи усупільнення предмета дослідження, від того, щоб одне зробити метою, а друге – засобом її досягнення. Навіть у соціальних психологів не може не виникати запитання щодо наукової обґрунтованості онтологічного статусу «сукупного» чи «колективного» суб'єкта, зокрема його «здатності інтегрувати “надсуб'єктні” властивості суб'єкта», оскільки не розкритими належним чином залишаються його соціально-психологічна природа, якісна відмінність від індивідуального суб'єкта. Знову ж таки методологічна «установка на індивідуацію» напевно має сенс лише в тому разі, якщо виникає потреба протистояння невиправданому усупільненню індивідуального способу людського життя.

Людина-суб'єкт спрямовує свою активність на виконання двох соціально-психологічних завдань. Перше полягає в тому, щоб через ініціацію взаємодії з носіями суб'єктного досвіду актуалізувати потенційно властиву їй суб'єктність вищого гатунку, що передбачає свідому реалізацію смислів і свідоме творення цінностей її індивідуального і суспільного буття, а також досягнення рівня *акме* – самодостатньої, індивідуально неповторної суб'єктної цілісності, яка дає відчуття свободи й автентичності. Друге життєве завдання обумовлене внутрішньою потребою зайняти своє місце у світі – природному і соціальному, бути інтегрованою у його буттєвий час і простір, у систему цінностей, смислів і норм свого оточення як іншого цілого. Тобто людська істота як ціле несе в собі світ як свою частину і водночас позиціонує себе частиною цього світу. Тільки в такому діалектичному поєднанні індивідуального та позаіндивідуального людина як суб'єкт віднаходить свою соціально-психологічну гармонію, але не в контексті підпорядкування–панування, що веде до його амбівалентності та руйнації, а в контексті вільної конструктивної, зацікавленої діалогічної комунікації та творчої партнерської взаємодії з іншими носіями суб'єктних ознак.

Отже, якщо спробувати узагальнити сказане і визначитися з тим, що саме найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку суб'єктного підходу, то це насамперед має бути положення про *інтерсуб'єктну, міжсуб'єктну, а власне – суб'єктно-суб'єктну взаємодію людських істот і спільнот та їхніх дослідників.*

Тепер розглянемо питання про соціально-психологічну природу вчинку і специфіку вчинкового підходу.

Вчинок, як зазначалося, не здійснюється сам по собі. Він завжди має свою причину і свого автора (індивідуального чи групового), відповідального за вчинене. Однак на відміну від дії, діяльності та поведінки вчинкова активність обов'язково має своїм об'єктом якусь конкретну людину, групу людей, людство, людські цінності, смисли, а також передбачає певні стосунки між її суб'єктом та об'єктом, оцінку ними самого вчинку та його наслідків. Якщо такі оцінки суттєво розходяться, набувають протилежного значення, це може викликати порушення стосунків, блокування комунікативних каналів, конфлікти тощо. І навпаки, в разі загального визнання вчинку як такого активізуються інтегративні, фасилітаивні процеси. У цьому розумінні вчинок постає як соціально-психологічний феномен.

Соціально-психологічна природа вчинкової активності виявляє себе у тих внесках, які суб'єкт учинку більш чи менш цілеспрямовано вкладає у розвиток інших людей. На думку А. В. Петровського та В. А. Петровського – розробників концепції «особистісних внесків», їхня сутність полягає у тих смислових перетвореннях, дійових змінах інтелектуальної та афективно-споживацької сфер особистості іншої людини, які виробляє діяльність людини чи її участь у спільній діяльності. Іншобуття індивіда в інших – це не статичний відбиток. Мова йде про «продовження себе в іншому». Тут схоплюється найважливіша особливість особистості (якщо вона дійсно особистість) – отримати друге життя в інших людях [127].

Проте варто зазначити, що різні внески мають різне значення для існування та розвитку іншої людини. Лише тоді, коли цей внесок є результатом справжнього вчинкового діяння, зорієнтованого на допомогу конкретній людині в її боротьбі з життєвими труднощами, на її розвиток, він максимальною мірою може сприяти пози-

тивним перетворенням її внутрішнього світу і успішній взаємодії з оточенням. Своєю чергою автор такого вчинку стає значущою частиною життєвого світу іншої людини, психологічно продовжує себе в ній, що становить цінність для нього самого.

Служіння суспільним ідеалам, готовність ризикувати життям заради інших характеризують людину як моральну, духовну, максимально позитивну соціальну істоту. Однак ця сама людина перетворюється лише на «гвинтик» соціального механізму, деіндивідуалізується, десуб'єктивізується, якщо турбота про добробут інших перекреслює турботу про себе, на що звертали увагу Е. Фромм, М. Фуко та інші мислителі. Тому в соціально-психологічному зв'язку з учинками «для інших» мають розглядатися вчинки, що мають на меті внески в самого себе, у власне «Я», у свій тілесний, душевний та духовний розвиток.

До речі, роль соціуму, оточення відносно вчинку та його суб'єкта не зводиться до споглядально-експертно-оцінювальної функції. Об'єднаними зусиллями своїх індивідуальних та групових членів суспільство намагається сприяти проявам учинкової активності і водночас блокувати прояви того, що не відповідає його ідеалам, нормам, правилам, законам. Такий соціальний відбір цілком зрозумілий і доцільний, але виключно тоді, коли його основною метою є благо усіх і кожного, виражене насамперед у можливості бути суб'єктом власного життя і будувати його на вчинковій основі. Як зауважував Гегель, світ має надати можливість здійснитися в ньому доброму вчинку, – так само як і забезпечити доброму суб'єктові задоволення його особливого інтересу, а злomu, навпаки, відмовити у цьому і також знищити саме зло [128].

На особливу увагу заслуговують соціально-психологічні прояви вчинковості, що спостерігаються у процесі взаємодії індивідів і груп. Так, ідеальною можна вважати комунікативну ситуацію, учасники якої здійснюють учинки на адресу одне одного. При цьому не йдеться про те, щоб рахувати, хто та стосовно кого більше і краще вчинив, чи очікувати вчинку навзаєм. Тут не діє ринковий принцип «ти – мені, я – тобі». Кожний переживає найбільшу радість від того, що спромігся зважитись на вчинок і з власної ініціативи надати допомогу іншому, а також від того, що вона була прийнята останнім.

Подібні ситуації вчинкової взаємодії, безкорисливого взаємобміну вчинками можна спостерігати у стосунках між закоханими, між членами родини, у колі старих друзів, серед бойових побратимів тощо. Утім і тут діє соціально-психологічний закон міри взаємності, регулятивну основу якого становить не якась норма, не раціональний розрахунок, а почуття і ставлення людей одне до одного. Тобто кожна людина виявляє свою вчинкову активність вибірково, віддаючи перевагу тим, кому симпатизує, довіряє, кому щиро вдячна, ким пишається, захоплюється, кого шанує, любить, кохає чи навіть просто жаліє.

Учинкова взаємодія як соціально-психологічний феномен найбільш виразно виявляє себе у формі *спільного вчинку* (В. О. Татенко, В. Д. Шульга, О. В. Яремчук та ін.), проте її трансформація у такого роду вчинкову активність передбачає низку умов, а саме:

- єдність позицій учасників спільного вчинку щодо відповідності ситуації життєдіяльності їхнім базовим потребам та інтересам, їхнім уявленням про цінності й смисли людського життя, а також щодо необхідності перетворення даної ситуації;
- єдність у переживанні ними провідних мотивів спільного вчинку, у відчутті, інтуїції, усвідомленні того, що потрібно спільно зробити і навіщо;
- єдність у формулюванні мети спільного вчинку, у визначенні засобів і способів її досягнення;
- єдність і узгодженість практичних дій, спрямованих на досягнення мети спільного вчинку обраними засобами і способами;
- єдність у критеріях та результатах оцінювання вчиненого спільними зусиллями;
- формування досвіду участі у спільному вчинку і готовності до нових, більш звичайних спільних учинкових справ.

Зрозуміло, що в даному разі йдеться про ідеальну, очищену від емпіричних нюансів структурну модель спільного вчинку, тоді як у реальній ситуації додання кожного його етапу може супроводжуватися соціально-психологічними суперечностями, які його учасникам далеко не завжди вдається передбачити і успішно розв'язати. Так, мало хто з ініціаторів та учасників Євромайдану

очікував, що мирне волевиявлення народу перетвориться на тривале військове протистояння, яке потребуватиме готовності суспільства до кривавої самопожертви заради відстоювання власної гідності, збереження територіальної цілісності країни, права на вибір власного шляху розвитку.

Спільний вчинок може передбачати, а може й не передбачати як обов'язкове об'єднання його учасників у контактну групу, їхнє знайомство одне з одним, розподіл ролей і функцій, поділ на лідерів і рядових членів тощо. Прикладами такого спільного вчинку можна вважати згаданий феномен Майдану, референдум, на якому народ виявляє свою волю і бере на себе відповідальність за наслідки цього волевиявлення, а також виборчу кампанію, учасники якої відмовляються від «гречки» на користь обрання пронародної влади. Справжнім спільним учинком є поширена практика волонтерства, гуманітарної допомоги, непоодинокі факти переведення власних коштів на допомогу хворим дітям, пораненим бійцям, постраждалим від стихійного лиха тощо. Навіть емоційну підтримку знайомими і незнайомими людьми у соціальних мережах людини, яка переживає горе, реально вважати спільним учинком. Зрозуміло, що у подібних випадках такий вчинок потребує дещо іншої соціально-психологічної інтерпретації, ніж той, учасники якого безпосередньо взаємодіють одне з одним.

Поняття «спільний учинок» слід відрізнити від понять «спільна діяльність», «групова поведінка» тощо, які можуть набувати ознак учинковості, а можуть бути в цьому розумінні нейтральними, аморальними, протиправними, тоді як спільний учинок завжди має на меті вільне творення і практичне запровадження його учасниками системи моральних цінностей, правових норм і правил, за якими вони мають намір будувати своє життя як члени малої чи великої соціальної групи.

Соціально-психологічний механізм спільного вчинку передбачає зацікавлений взаємообмін його учасниками їхніми можливостями і досягненнями: кожний кожному віддає за максимумом своє найцінніше і навзаєм за максимумом привласнює те найкраще, що пропонують йому інші учасники спільновчинкової взаємодії. Як альтернативні в даному разі розглядаються варіанти: егоїстичний (більше брати – менше віддавати), альтруїстичний (менше брати – більше віддавати), паритетний (скільки взяв – стільки віддав), що

поступаються вищезазначеному своїми чеснотами і формувально-розвивальними можливостями.

Соціально-психологічна особливість спільного вчинку полягає ще й у тому, що до добровільної персональної та спільної відповідальності його учасників за вчинене додається їхня персональна і спільна відповідальність за процес і результат становлення одне одного як носіїв соціально-психологічних якостей і творців соціально-психологічних цінностей, норм і правил спільного життя. Якщо спробувати узагальнити сказане і визначитися з тим, що найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку вчинкового підходу, то це насамперед має бути положення про *вчинково-вчинкову взаємодію людських істот і спільнот та їхніх дослідників*.

Отже, специфіку суб'єктно-вчинкового підходу як форми соціально-психологічного мислення відображає теза про *синтез уявлень про суб'єктно-суб'єктну та вчинково-вчинкову взаємодію або про суб'єктно-вчинкову взаємодію між собою людських істот і людських спільнот та їхніх дослідників, найбільш автентичною формою вияву якої є спільний вчинок пізнання і перетворення світу*. При цьому важливою метою запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології пропонується вважати також сприяння становленню і розвитку у людей як соціальних істот мотивації та здатності до його ефективного застосування у практиці спільного (масового, групового, колективного) позапрофесійного (позанаукового, позавиробничого), буденного життя.

Резюмуючи викладене у першому розділі монографії, слід наголосити, що суб'єктно-вчинковий підхід є результатом творчого поєднання суб'єктного і вчинкового підходів, що дістали розвиток у теорії та методології сучасної вітчизняної й зарубіжної психології.

Нині науковці активно обговорюють проблему природи людської суб'єктності, становлення людини суб'єктом свого індивідуального і суспільного життя. Одні вважають, що людина народжується суб'єктом, оскільки усе живе вирізняє здатність до більш чи менш активного протистояння обставинам у формі пристосування до умов існування, їх перетворення, а також перетворення себе са-

мого. Інші стверджують, що людина стає суб'єктом на вищому рівні свого біопсихосоціального розвитку. Ще інші схиляються до думки, що якостей суб'єкта індивід набуває прижиттєво – у процесі соціалізації, інтеріоризації, засвоєння досвіду суб'єктного способу людського буття. Проте більш виваженою видається позиція, згідно з якою індивід від самого початку і є, і стає суб'єктом свого власного і власне людського життя.

Суб'єктний підхід у психології нерідко плутають з особистісним підходом. Непорозуміння виникають зазвичай через ототожнення категорії «особистість» із більш загальною категорією «людина». Зрештою виходить, що поняття «особистість як суб'єкт» дорівнює поняттю «людина як суб'єкт», при цьому суб'єктність визнається сутнісною ознакою як людини, так і особистості. Звідси робиться висновок, що між категоріями «індивід», «особистість», «суб'єкт», «індивідуальність» існують відношення суперечливої єдності, але не тотожності, і що всі вони є складовими категорії «людина», а отже не можуть її підміняти. Так само видаються некоректними спроби підпорядкування цих категорій одна одній, а отже застосування поняттєвих конструктів типу «особистість як суб'єкт», «індивідуальність як суб'єкт» тощо.

Історію становлення суб'єктного підходу навряд чи можна вважати безпроблемною, а нинішній його статус – узгодженим і загально визнаним. Певний негативний вплив на розроблення цього підходу справили деконструктивні спроби деяких відомих представників класичного постмодернізму довести марність претензій індивідуального «Я» на роль суб'єкта пізнання та перетворення світу, на роль автора-творця свого життєвого шляху; це дістало поширення в цілому світі у вигляді танатичних метафор про «смерть суб'єкта», «смерть автора», «смерть індивідуальності» і навіть «смерть людини». Однак усупереч лінійному уявленню про те, що «все має свій початок і свій кінець», тема людини як суб'єкта індивідуального і суспільного життя вкотре, образно кажучи, воскресєє з мертвих, дістає нове дихання: «долаючи капітуляцію перед світом, у людині продовжує діяти прометеївський порив вивільнення від влади світу шляхом його дослідження і перетворення» [129]. При цьому враховуються науково обґрунтовані результати постмодерністських деконструкцій і водночас долається однобічність уявлень щодо сутності суб'єктності й авторства людини, а як своєрід-

на альтернатива розглядається постпостмодерністський підхід, що відновлює людську істоту в правах принаймні співавтора, співучасника процесу творчого конструювання світу в його віртуальних і реальних вимірах.

Важливу фасилітативну роль у процесі оновлення наукових уявлень про суб'єктні можливості людини відіграє сьогодні постнекласична методологія, котра встановлює залежність отримуваних знань не тільки від обраних науковцем засобів дослідницької діяльності, а й від його ціннісно-цільових настановлень, особистих пріоритетів.

Отже, як сама суб'єктність, так і уявлення про неї не є чимось застиглим, завжди одним і тим самим. Перетворюючи світ і себе в цьому світі, людина набуває нового досвіду суб'єктної активності, відкриває для себе нові можливості й водночас уточнює межі бажаного, доцільного і дозволеного. Часом ми можемо втрачати свою суб'єктну силу, можемо її зухвало знецінювати. Однак що чіткішим є розуміння і що гострішим переживання такої втрати, то потужнішим може виявитися процес відновлення і вищим – злет у розвитку нашої унікальної інтенції і потенції бути не тільки відзеркаленням світу, а й його творцем.

Якщо поняття суб'єктності підкреслює право людини бути автором свого індивідуального та суспільного життя, її спроможність починати причинний ряд із самої себе, ініціативно, самостійно і творчо вирішувати свої життєві завдання, то поняття вчинковості асоціюється з уявленнями про ставлення людини до людини (чуйність, толерантність, совість, справедливість, мужність, відважність тощо), вимагає від неї моральної і правової відповідальності, готовності за необхідності до ризику і самопожертви заради утвердження значущих для неї цінностей і смислів, заради добра інших людей. Учинковий підхід не заперечує і не підмінює суб'єктний, а логічно доповнює і змістово конкретизує його, адже без апеляції до того, хто і навіщо вчиняє, вчинок утрачає свою життєвість і якісну своєрідність, перетворюється на дійову чи поведінкову форму активності. Ці міркування і дали підставу для інтеграції суб'єктного і вчинкового підходів в єдиний теоретико-методологічний конструкт.

Суб'єктно-вчинковий підхід може виявитися корисним для соціальної психології в тому випадку, якщо індивідуально-

психологічні властивості суб'єктності і вчинковості можуть бути доповнені їхніми соціально-психологічними властивостями. Звідси випливає, що індивідуальний суб'єкт є продуктом соціальної еволюції та її безпосереднім учасником, що суб'єктність може виявитися і реалізуватися в суто людському форматі вільної творчості лише за умови інтегрованості її носія в систему міжпоколінного обміну загальнолюдським досвідом людини-суб'єкта. Важливе значення має положення про те, що соціум як суб'єкт представлений у своїй суб'єктній дієвості діяльністю диференційованого й інтегрованого в різні групи суб'єкта-індивіда.

Соціально-психологічна природа вчинкової активності виявляє себе в її спрямованості на людину і на людські цінності, у тих внесках, що їх суб'єкт робить у розвиток інших людей, усього суспільства. Разом із тим висловлюється думка, що соціально-психологічне розуміння вчинку як готовності його суб'єкта до самопожертви заради інших не заперечує, а навіть передбачає вчинки, що мають на меті внески в самого себе, у свій душевний і духовний розвиток. При тому кожна людина виявляє свою вчинкову активність диференційовано, вибірково, віддаючи перевагу тим, хто заслуговує на її увагу.

У найзагальнішому вигляді соціально-психологічну специфіку суб'єктно-вчинкового підходу відображає положення про синтез суб'єктно-суб'єктної та вчинково-вчинкової взаємодії або про суб'єктно-вчинкову взаємодію людських істот і спільнот та їхніх дослідників [130].

Тож маємо підстави сподіватися, що представлений соціально-психологічний портрет суб'єктно-вчинкового підходу дозволить з'ясувати можливість і доцільність його запровадження у соціальній психології.

Розділ 2

СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТОД, ПРИНЦИПИ ТА ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ З ПОЗИЦІЙ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

Якщо поставити питання про користь суб'єктно-вчинкового підходу для соціальної психології, то відповідь на нього варто розпочати з розгляду базових теоретико-методологічних положень про об'єкт, предмет, метод, принципи та завдання цієї науки як суб'єкта пізнання.

Соціальна психологія як суб'єкт пізнання. Для пізнання світу людство застосовувало і продовжує застосовувати різні його форми – побутову, міфологічну, релігійну, філософську, літературно-мистецьку, наукову тощо. Наука є особливим соціальним інститутом, що здійснює цілеспрямоване пізнання світу і місця людини у цьому світі, «виступає як сукупний суб'єкт пізнання, що розкриває сутність дійсності» [1]. Але жодне суспільство не витратить кошти на науку, якщо та не буде служити йому вірою і правдою. У такому розумінні суб'єктом пізнання світу виступає людство, конкретне суспільство, а наука є лише одним із засобів, інструментів набуття потрібних їм знань. Суспільна практика, своєю чергою, залежить від наукового пізнання і мусить визнавати, що тільки вільна наукова творчість може забезпечувати її прогрес. Інша річ, коли в екстремальних ситуаціях від науки очікується або навіть вимагається термінове виготовлення творчого продукту, наприклад заради підвищення боєздатності держави. Але і в цьому випадку необхідність не повинна блокувати свободу наукової творчості, можливість бути вільним суб'єктом пізнання.

Отже, власний інтерес науки має відповідати потребам суспільної практики, але ця відповідність не може бути абсолютною і лінійною. Наука є відносно самостійним видом професійної діяльності. Вона не тільки служить практиці, виконуючи її замов-

лення і вимоги, але виступає у ролі її партнера, радника, експерта, консультанта, проектувальника і прогнозіста. Тобто слід визнати наявність у науки певних ступенів свободи, а отже – власних мотивів пізнавальної активності. Саме така внутрішньо притаманна науці свобода робить її не тільки самостійною, а й відповідальною за здобуті знання. У пізнавальній ініціативі та випереджальній функції щодо практики наука найбільш переконливо виявляє свій суб'єктний потенціал.

Суб'єктний статус науки завжди піддавався і піддається сьогодні різного роду випробуванням. Так, модернізм утверджував за наукою статус усесильного суб'єкта пізнання і перетворення світу. З легкої руки постмодерністів набула поширення думка, що наука – особливо з її схильністю до раціоналізації – взагалі не може визнаватися суб'єктом пізнання. Деяко іншою буде картина, якщо на науку дивитися крізь окуляри класичної, неklasичної та постнеklasичної пізнавальних стратегій. Так, класичний варіант передбачає своєрідну «стерилізацію» суб'єктної функції науки. При цьому фактично не актуалізується питання про її творчо-діяльнісні можливості (В. С. Стьопін). Картина буття, згідно з положеннями неklasичної раціональності, залежить від методологічної позиції науковця як суб'єкта пізнання: «Якщо в класичній раціональності відбувається самоусунення суб'єкта з пізнавального процесу шляхом “утечі” в позицію абсолютного спостерігача, то в неklasичній раціональності має місце методологічне зусилля щодо самовиявлення суб'єктом самого себе» [2]. Послідовники постнеklasичного напрямку виступають за максимально широке застосування імперативу суб'єктності до наукового пізнання. Ця парадигма звертає увагу на необхідність урахування цінностей і смислів пізнавальної діяльності самого дослідника.

Таким чином, найбільш конструктивним буде визнання науки відносно самостійним суб'єктом пізнання, і головне питання полягає не в тому, як їй позбутися цієї відносності, а в тому, щоби мудро поєднувати прагнення свободи творчості із розумінням своєї головної місії – забезпечення людства новими потрібними йому знаннями – і з визнанням своєї відповідальності за їхню якість і своєчасність. При цьому важливо, щоб наука не тільки усвідомлювала, а й учинково відстоювала свою позицію суб'єкта пізнання.

Цей висновок повною мірою стосується соціальної психології як науки. Адже гортаючи сторінки сучасних публікацій із соціальної психології, можна переконатися, що й досі між дослідниками не досягнуто згоди щодо історії її походження та наукового статусу. Для одних вона є частиною соціології, для інших – частиною психології, ще інші приписують їй роль проміжної галузі, що утворилася на перетині наук і тому, мовляв, не може визнаватися самостійним суб'єктом пізнання.

Чимало проблемних ситуацій виникало і в історії становлення соціальної психології як самостійної галузі психологічної науки. Так, ще Г. І. Челпанов пропонував розділити психологію на дві науки: соціальну (марксистську психологію, що має своїм предметом генезис ідеологічних форм) та емпіричну (експериментальну), котра не може бути марксистською, як не можуть бути такими мінералогія, хімія, фізика і т. п. [3]. Ця пропозиція викликала широку дискусію між психологами-матеріалістами і психологами-ідеалістами, в якій останні зазнали поразки, враховуючи ситуацію, що склалася в науках про людину у 20-х роках минулого століття. Втім, було висловлено ряд конструктивних думок, зокрема про доцільність виділення соціальної психології як окремої галузі психологічної науки, що певним чином конкретизує загальну психологію і логічно доповнює психологію індивідуальну.

Але щоб соціально-психологічна наука відчувала себе впевнено у своїй суб'єктній ролі й могла переконливо її відстоювати, потрібно, щоб її об'єкт якісно відрізнявся від об'єктів інших наук – психологічних і непсихологічних.

Про об'єкт соціальної психології. Поняття «об'єкт пізнання» використовується наукою на позначення того сушого, яке вона вважає значущим для людства, цікавим особисто для себе і для інших наук (вимога постнекласичної методології), таким, що у принципі може бути реально пізнаним наявними у неї методичними засобами (вимога некласичної методології), а також таким, що існує об'єктивно, тобто незалежно від того, пізнають його чи ні (вимога класичної методології).

Проте в сучасній соціальній психології уявлення про об'єкт наукового пізнання, як і про саме пізнання, можуть бути не тільки різними, а й протилежними, що добре з точки зору методологічно-

го плюралізму, але може викликати проблеми за необхідності обстоювання нею свого статусу окремої самостійної науки. Так, соціальні психологи, які послідовно стоять на позиціях класичного постмодернізму, мусять заперечувати можливість і доцільність пізнання людиною світу в його «світовій самості», не визнавати науковців і науку суб'єктами пізнання, віддавати цю функцію мові, дискурсивним практикам, а звідси повинні утримуватися від визначення об'єкта своєї науки. Знову ж таки, соціальні психологи, які спираються на ідеї соціального конструктивізму, мусять відмовитися від уявлення про соціально-психологічну реальність, що існує незалежно від людини, в тому числі від понять «відображення», «пізнання». Натомість ідеться про конструювання дійсності як процес соціальної взаємодії, але без згадки про те, хто саме є конструктором, відповідальним за створення ним картину світу. Виходить, що всі – і ніхто особисто. І це не дивно, адже поняття «конструктор» асоціюється з поняттям «суб'єкт» (і спорідненими з ним поняттями «творець», «діяч», «автор»), а останнє з необхідністю викликає образ об'єкта і об'єктивної реальності, що суперечить базовим положенням соціального конструктивізму.

Пізнання (відображення, усвідомлення, розуміння) сушого дійсно обумовлюється і обмежується потребами і можливостями людини, воно є продуктом її спільного буття з іншими людьми. Але ж ці її потреби та можливості сформувалися і набули розвитку не у вакуумі, а в світі, що породив людський спосіб існування. Людина є частиною світу і несе в собі образ цього світу як свою частину. Саме онтична належність світові, що і є і не є собою (постійно змінюється), робить людину здатною пізнавати його закони в їхній статичній і динамічній, а звідси й закони свого власного існування і розвитку.

Отже, якщо об'єктом психологічної науки загалом є психіка, психічна реальність в усій її повноті, цілісності та відкритості до перетворень, що існує відносно незалежно від того, пізнаємо ми її чи ні, а об'єктом індивідуальної психології є психіка окремої живої істоти і зокрема істоти людської, то *специфічним об'єктом соціальної психології як суб'єкта пізнання логічно визнати спільне буття людей як соціопсихічний феномен*. При цьому слід брати до уваги, що у випадку дослідження групових феноменів людської психіки його суб'єкт і об'єкт певним чином збігаються, тобто об'єктом

пізнання виступає сам його суб'єкт. Але це уточнення не дає підстав для відмови від розрізнення того, хто прагне пізнати світ і себе в цьому світі, і того, що несе в собі потрібні йому знання.

Визначившись зі своїм об'єктом, соціальна психологія стає повноправним суб'єктом наукового пізнання. Але щоб залишатися і прогресувати в цьому статусі, їй необхідно постійно піклуватися про збереження, відстоювання свого об'єкта у взаємодії з різними зовнішніми і внутрішніми силами, насамперед шляхом його широкого і глибокого освоєння. А це, своєю чергою, передбачає необхідність виокремлення в ньому того, що може і повинно становити її предметний інтерес.

Про предмет соціальної психології. Звертаючись до поняття «предмет», слід зауважити, що воно може мати різні значення. Так, у побуті – це речі природного чи штучного походження, які ми використовуємо для своїх потреб. У філософському і загальнонауковому розумінні словом «предмет» позначається факт і специфічний результат зустрічі суб'єкта і об'єкта, що передбачає відображення, конструювання та перетворення першим другого.

Якщо співвідносити уявлення про об'єкт і предмет, то, з одного боку, предмет «менше» об'єкта, оскільки суб'єкт обмежений у своїх можливостях досягнути об'єкт в усій його повноті. З іншого боку – предмет «більше» об'єкта, бо суб'єкт пізнання привносить у нього своє розуміння, свій інтерес [4]. Однак якщо мова йде не про конкретне наукове дослідження, а про певну науку, то її предметним інтересом є з'ясування якісної своєрідності свого об'єкта, а також значущості його пізнання для людства.

У цьому плані потребує уваги питання щодо залежності формулювання предмета наук від розуміння природи людини, її статусу та місця у світі. Так, якщо людська істота і людська спільнота мисляться переважно розчиненими в ситуації, залежними від обставин, підпорядкованими різного роду надлюдським силам, то предмет науки, як правило, обмежується з'ясуванням можливостей їх пристосування до оточення. Якщо ж вони визнаються здатними починати причинний ряд із самих себе, вільно творити, брати на себе відповідальність за вдієне і вчинене, то предмет науки зазнає відповідної сутнісної конкретизації, зорієнтовуючи пізнання у напрямку з'ясування їхніх творчих, учинкових можливостей та умов

актуалізації останніх у практиці життя. Знову ж таки, якщо найсуттєвішим у людині та людській спільноті визнається те, що є в них спільного з іншими, то предмет науки окреслює загальнозначуще. А якщо найвищою цінністю визнається їхня унікальність, своєрідність – предмет науки набуває якісно інших значень.

Отже, предмет інтересу науки становить те, що найбільшою мірою цікавить її в її об'єкті, що є найбільш суттєвим, актуальним, пізнання чого набуває для неї значення вищої цінності й вищого смислу, а також того, чим вона може задовольнити очікування суспільної практики. Предмет науки фіксує в собі усвідомлений пізнавальний мотив, який знаходить свою конкретизацію в цілях і завданнях наукової роботи.

Існує чимало спроб визначення предмета соціальної психології. В одних випадках їй пропонується досліджувати те, як формується досвід індивіда під впливом соціальних стимулів, як ці стимули впливають на його поведінку, в інших – як складаються стосунки між індивідами та їхніми групами. На думку Г. Олпорта, переважна більшість соціальних психологів намагаються зрозуміти і пояснити, який вплив справляє на думки, почуття і поведінку індивідів дійсна, уявна чи очікувана присутність інших [5]. Висувається також три варіанти визначення предмета соціальної психології: таксономічний (як соціальні стимули впливають на психіку і поведінку людини), диференційний (як різні категорії людей реагують на однакові соціальні стимули) і системний, що охоплює відношення суб'єкта та об'єкта, опосередковане втручанням іще одного суб'єкта – агента дії (С. Московічі).

Проте найбільш переконливою і такою, що конструктивно узагальнює інші, видається дефініція предмета соціальної психології, запропонована М. М. Слюсаревським: «Сам предмет соціальної психології і досі визначають таким чином, що її важко або й неможливо ідентифікувати як науку про психіку, про закономірності її функціонування та розвитку. Тому соціальна психологія, яка з “легкої руки” зарубіжних колег мусить чи може вивчати начебто не психіку, а тільки поведінку (відношення, зв'язки, стосунки тощо), виявляється приреченою на нескінченні безплідні дискусії щодо розмежування пізнавальних територій із соціологією та іншими науками» [6]. Звідси «предмет соціальної психології має охоплювати все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне жит-

тя людей, і те, що вона тільки “намацує” в цій царині, – від парадоксу Лап'єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого» [7].

Традиційно вважається, що наука має отримувати нові знання, робити відкриття. Однак у наведеному вище визначенні до предметного поля соціальної психології пропонується залучити як невідоме, так і вже відоме їй. І справді, соціальна психологія, як і будь-яка наука, з одного боку, відає перевагу пізнанню невідомого, але з другого – повинна знайти йому місце в системі цілісного знання, в якому відоме і невідоме мають бути логічно й історично пов'язані, узгоджені між собою. Трапляється і так, що нове відкриття змушує переглянути все, що перед тим вважалося аргументованим, доведеним, істинним. Тому поєднання у визначенні предмета соціальної психології вже відомого і нового знання є правомірним і конструктивним.

Якщо ж вести мову про те, що для соціальної психології як суб'єкта пізнання виступає базовим предметним інтересом, то це насамперед *знання про природу, сутність і якісну своєрідність спільного буття людей як соціопсихічного феномена та значення цього знання для суспільної практики.*

У разі визнання сутнісними ознаками процесу спільного буття людей, що надають йому якісної соціопсихічної своєрідності, – суб'єктно-суб'єктну взаємодію, вчинково-вчинкову взаємодію і поєднувальну їх суб'єктно-вчинкову взаємодію індивідів та їхніх об'єднань, то позитивну перспективу становлення цього спільного буття слід пов'язувати з нарощуванням його суб'єктно-вчинкових інтенцій і потенцій, із розробкою та активним запровадженням відповідних соціально-психологічних технологій.

Обговорюючи питання предмета соціальної психології, варто зазначити, що диференціація психології на окремі відносно самостійні галузі є, у певному розумінні, досить умовною, оскільки може набувати різних конфігурацій залежно від розвитку знань про психічну реальність, від запитів практики та інших чинників. Ця умовність дозволяє говорити про внутрішній зв'язок, що існує між предметами різних психологій – соціальної та індивідуальної, соціальної та організаційної, педагогічної, юридичної тощо. Але важливо, щоб ця діалектична єдність предметних своєрідностей не перетворювалася на тотожність. А такі випадки трапляються, коли,

наприклад, на захисті дисертації її автор не може довести відповідність свого дослідження заявленій спеціальності. Іноді й досвідченим фахівцям буває не просто визначити, до якої з двох галузей – соціальної чи педагогічної психології – слід віднести дослідження групових процесів у шкільному колективі. Розібратися в цій ситуації дає можливість розрізнення об'єктів, предметів цих психологічних галузей, а ще – уявлень про автентичний для кожної з них метод наукового пізнання.

Про метод соціальної психології. Якщо поняття «наука як суб'єкт» позначає того, хто прагне пізнати світ і здійснює процес пізнання, якщо поняття «об'єкт науки» позначає суще, на яке спрямоване це пізнання, а поняття «предмет науки» зорієнтовує на з'ясування якісної своєрідності її об'єкта та його значущості для суспільної практики, то поняття «метод науки»^{*} позначає спосіб пізнавальної активності, за допомогою якого її суб'єкт задовольняє свій предметний інтерес, здобуваючи потрібні йому знання про об'єкт.

Вважається, що так само як мета визначає засіб, предмет пізнання визначає його метод, що метод тоді дає позитивний ефект, коли він правильно враховує особливості предмета дослідження, тобто відповідає критерієві предметної валідності. Однак відношення між предметом і методом науки не є однобічним і лінійним, оскільки розвиток кожного з них може відбуватися певною мірою незалежно одне від одного. Тому має право на існування думка, що «метод у широкому розумінні цього слова... як сукупність базових принципів, засобів і процедур дослідної діяльності фактично будує предмет дослідження» [8]. Однак, на наш погляд, розробка методу науки може впливати на розробку уявлень про її предмет, але не визначати його змістові характеристики. Тобто наука при визначенні об'єкта і предмета пізнання має адекватно оцінювати свої методологічні ресурси і методичні можливості, а також здійснювати розробку свого методологічного підходу відповідно до розвитку уявлень про свій об'єкт та предмет.

^{*} У даному разі йдеться про метод в широкому розумінні цього слова – як автентичний для конкретної науки методологічний вектор, що відрізняє її від інших наук.

Реально припустити, що перші уявлення про свій об'єкт і предмет кожна наука формулює на основі даних, отриманих шляхом застосування загальнонаукових методологічних підходів (діалектика, герменевтика, синергетика тощо), загальнонаукових методів (спостереження, аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання тощо), а також шляхом запозичення методів дослідження в інших науках. Маючи певні уявлення про об'єкт і предмет, вона намагається визначитися щодо специфіки свого методу. Запровадження більш автентичного методу, своєю чергою, дозволяє уточнити знання про її об'єкт та предмет і т. д.

Так, психологія на ранніх етапах свого становлення як науки вимушена була вдаватися, з одного боку, до використання філософських положень про можливості й шляхи пізнання психіки, а з другого – до запозичення методів, що знайшли поширення у природничих науках. І лише з часом, розвиваючи і конкретизуючи уявлення про свій об'єкт і предмет, вона почала здійснювати кроки в напрямку розробки своєї власної методології та методів наукового пізнання психічної реальності.

Соціальна психологія, як зазначалося, на перших етапах становлення також мала чимало проблем із визначенням свого суб'єктного статусу, з формуванням уявлень про свій об'єкт, предмет і метод пізнання. Вона теж удавалася до використання загальнонаукових методологічних підходів, до запозичення методичних засобів у загальної психології та соціології, з приводу чого і сьогодні тривають дискусії. «...Специфіку соціально-психологічного підходу, – підкреслює М. М. Слюсаревський, – слід шукати все ж не у відношеннях суб'єктів різного рівня з об'єктами, а в його спрямованості на з'ясування психологічної феноменології суб'єктів та їхньої взаємодії» [9].

Спираючись на представлене з позиції суб'єктно-вчинкового підходу розуміння предмета соціальної психології, логічно визнати, що відповідати йому і сутнісно відрізнитися від методів інших наук може *метод суб'єктно-вчинкової взаємодії суб'єкта та об'єкта соціально-психологічного пізнання*, який дозволяє досліджувати соціально-психологічні феномени спільного буття людей з огляду на той вищий (канонічний) рівень, якого воно може досягати у своєму розвитку.

Про принципи соціально-психологічного пізнання. Науковими принципами прийнято вважати теоретично-методологічні положення, якими необхідно (доцільно, потрібно) керуватися у процесі наукового пізнання світу. Науковий принцип знімає в собі уявлення про суб'єкт, об'єкт, предмет і метод, теорію і методологію конкретної науки, спрямовуючи пізнавальну діяльність дослідника на виконання її специфічних завдань.

У вітчизняній соціально-психологічній науці дістали поширення загальнонаукові принципи активності, детермінізму, історичності, розвитку, системності, цілісності, рефлексивності, об'єктивності, гуманності, мультипарадигмальності, а також загальнопсихологічні принципи відображення, єдності психіки та діяльності, єдності свідомості та діяльності тощо.

Проте потребує уваги питання щодо принципів пізнання, якими соціальна психологія якісно відрізняється від інших наук. Навряд чи таке питання можна вирішити шляхом простого додавання до загальнонаукових принципів словосполучення «соціально-психологічний», як то: «принцип соціально-психологічної причиновості», «принцип соціально-психологічної системності», «принцип соціально-психологічного розвитку» тощо. Знову ж таки, не зрозуміло, чому питання про принципи соціально-психологічного пізнання оминається в деяких зарубіжних та вітчизняних підручниках і посібниках із соціальної психології, зокрема у відомому підручнику Г. М. Андрєєвої «Соціальна психологія» (2001 р.).

Важливим у цьому плані є здійснений М. М. Слюсаревським ґрунтовний аналіз принципів соціальної психології, які він відносить до категорії «принципів спеціально-методологічного рівня». Зокрема мова йде про: *принцип спільної діяльності*, згідно з яким «суспільно значуща спільна діяльність опосередковує взаємини членів групи і тим самим забезпечує групову єдність»; *принцип спілкування*, запроваджений Б. Ф. Ломовим; *принцип суб'єкта*, який передбачає «розгляд індивіда чи групи як джерела пізнання та перетворення дійсності й себе самого як носія активності»; *принцип учинку*, згідно з яким «учинок розглядається як головний осередок психічного, соціального акту, у якому найповніше виявляється психологія особистості – її характер, спрямованість, потреби»; *принцип ситуаційності*, що «вимагає вивчати й прогнозувати

психологічні інтенції, наміри та вчинки соціального суб'єкта в єдності з усією сукупністю ситуаційно визначених чинників його поведінки». Згадуються також *принцип імовірності, стохастичності соціально-психологічних явищ і принцип системного триаспектного (структурного, функціонального та історико-динамічного) вивчення соціально-психологічних явищ*, сформульовані В. Є. Семеновим [10].

Л. Е. Орбан-Лембрик, крім згаданих вище, пропонує *принцип активності й творчої діяльності*, що вказує на «активний взаємозв'язок людей у процесі спільної діяльності, обумовлений актом виявлення творчої діяльності кожного», і *принцип зворотного зв'язку у сфері взаємодії та групових процесів*, згідно з яким соціально-нормативна регуляція може існувати лише тоді, коли партнери отримуватимуть інформацію про ефект міжособистісних відносин, тобто коли відбувається оцінювання дій та вчинків співрозмовників [11].

Важливе значення для соціальної психології, зокрема для дослідження феноменів спільного життя людей, процесів групування тощо, може мати запропонований В. В. Рибалкою *принцип синергичності* [12]. Цілком логічно також говорити про *принцип емерджентності*, згідно з яким властивості соціальної групи як організованого цілого залежать, але не зводяться до суми властивостей тих, хто її утворює.

Аналізуючи проблеми соціальної психології дитинства, В. В. Абраменкова формулює *принцип історичної реконструкції в дослідженні соціогенезу стосунків; принцип екологічної валідності; принцип побудови дитячої картини світу* [13]. Проте, як можна переконатися, жоден із наведених принципів не є виключно соціально-психологічним, оскільки з таким самим успіхом може застосовуватися, скажімо, у педагогічній, віковій психології тощо.

Певний підсумок проблемі соціально-психологічних принципів підбиває така думка М. М. Слюсаревського: «Список пропозицій щодо спеціально-наукових принципів соціальної психології можна продовжувати й далі. Проте це заняття видається малопродуктивним. Головним сьогодні є те, що у психологічній науці окреслюється тенденція переходу від протистояння різних теорій, пошуку відмінностей між ними до виявлення точок дотику, визначення “зон релевантності” кожної з теорій, інакше кажучи,

бере гору принцип методологічного плюралізму. Тільки на цій основі й можна буде вибудувати згодом рамкову систему загально-визнаних методологічних принципів, специфічних власне для соціальної психології» [14].

Загалом погоджуючись із цим висновком, зокрема з думкою про доповнюваність принципів методологічного плюралізму та методологічного монізму, і не претендуючи на створення «рамкової системи загально-визнаних методологічних принципів, специфічних власне для соціальної психології», все-таки спробуємо з позицій суб'єктно-вчинкового підходу в чомусь сутнісно конкретизувати, а в чомусь доповнити щойно наведений їх перелік. Підставою для такої спроби може слугувати, те, що психологічна теорія людини як суб'єкта індивідуального та суспільного життя і психологічна теорія вчинку, як і спроба їх поєднання у форматі суб'єктно-вчинкового підходу, перебувають у «зоні релевантності» сучасної психології [15].

Отже, якщо згадані вище принцип суб'єкта і принцип учинку можна вважати загальнопсихологічними, то у соціальній психології перший з них може бути сутнісно конкретизований у *принцип суб'єктно-суб'єктної взаємодії індивідів та їхніх об'єднань*, згідно з яким кожний з учасників різних видів і форм взаємодії (міжособистісної, міжгрупової, безпосередньої чи опосередкованої тощо) має мислитися не тільки і не стільки як об'єкт зовнішніх впливів, а й обов'язково як реальний чи, принаймні, потенційний суб'єкт (носій, ініціатор, автор, творець) свого соціопсихічного життя – індивідуального і суспільного.

Своєю чергою принцип учинку пропонується сутнісно конкретизувати для соціальної психології у *принцип учинково-вчинкової взаємодії індивідів та їхніх об'єднань*. Згідно із цим принципом будь-яку психосоціальну взаємодію – і насамперед взаємодію суб'єктно-суб'єктну – слід оцінювати з огляду її відповідності критеріям моральної співтворчості та взаємної готовності до самоперевершення і самопожертви заради добробуту іншого, успішного становлення та самоактуалізації останнього в якості суб'єкта свого індивідуального і суспільного життя.

Учинково-вчинкова взаємодія може набувати різних соціально-психологічних форм і змістів. Зокрема мова може йти про спільний учинок, коли група об'єднаними зусиллями, з ризи-

ком для всіх і кожного її члена намагається реалізувати проект, важливий, знову ж таки, для всіх і кожного. Подібну взаємодію може позначати і скеровувати *принцип спільного вчинку* – як похідний від сформульованого вище. Доцільність такої конкретизації принципу учинково-вчинкової взаємодії пояснюється ще й тим, що її суб'єктами можуть виступати не тільки індивіди, а й групи – малі, середні і великі, формальні й неформальні тощо. Тобто мова може йти про міжгруповий спільний учинок і про відповідний *принцип міжгрупового спільного вчинку*.

Як можна зрозуміти, *суб'єктно-вчинковий* принцип соціально-психологічного дослідження психічних феноменів спільного буття людей узагальнює принципи суб'єктно-суб'єктної взаємодії, учинково-вчинкової взаємодії, спільного вчинку індивідів та їхніх об'єднань.

Про завдання соціальної психології як науки. Як зазначає Л. Е. Орбан-Лембрик, соціальна психологія постійно поглиблює і розширює свій предмет, паралельно розв'язуючи конкретні соціально-психологічні проблеми й тим самим виконуючи різноманітні теоретичні та прикладні завдання, а саме:

- вирішення загальних наукових проблем, пов'язаних із формуванням знань про соціально-психологічну реальність, із поясненням процесу суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності, із розробленням соціально-психологічних концепцій про взаємодію між людьми та соціальними спільностями, із розробленням методології, методів, способів соціально-психологічних досліджень;
- вивчення проблем, пов'язаних зі змінами соціально-психологічної реальності, з аналізом шляхів і засобів впливу на механізми її становлення, розвитку та функціонування;
- теоретичне осмислення місця і ролі людини, що розвивається, у суспільстві, яке також змінюється; виявлення конкретних соціально-психологічних характеристик особистості, найпоширеніших її соціально-психологічних типів, комунікативних програм поведінки;
- дослідження відносин і спілкування, у тому числі в екстремальних і конфліктних умовах, а також у зв'язку з утвердженням у соціумі нової системи цінностей і форм власності;

- вироблення теоретичних основ соціально-психологічної діагностики, консультування та надання допомоги.

Визнаючи важливість і різнобічну спрямованість представлених завдань, слід звернути увагу на те, що соціально-психологічна реальність постійно змінюється. Звідси постають нові концепції, теорії, методологічні підходи і технології дослідження. Відбувається зміна ціннісно-смыслових диспозицій дослідників, а можливо й статусу самої соціальної психології у світі науки. Тому час від часу виникає потреба рефлексії, реконструкції, доповнення та конкретизації завдань соціальної психології з огляду на нові теоретично-методологічні підходи до розуміння її суб'єктного статусу, її об'єкта і предмета, принципів і методів дослідження.

Отже, якщо скористатися ідеєю М. М. Слюсаревського про організацію простору соціально-психологічного теоретизування [16] і для побудови системи координат взяти пари категорій «суб'єктне – об'єктне» і «вчинкове – злочинне», то в результаті отримаємо категорійний простір для визначення та інтерпретації системи актуальних соціально-психологічних завдань.

	<i>Суб'єктне</i>
<i>Злочинне</i>	<i>Вчинкове</i> <i>Об'єктне</i>

Категорійний простір визначення актуальних завдань соціально-психологічного пізнання з позицій суб'єктно-вчинкового підходу

Коротко представимо своє розуміння цих категорій і змістів, що виникають у місцях їх перетину.

Так, переважно *об'єктний* спосіб спільного буття людей ми розглядаємо як залежний від впливу зовнішніх сил і підпорядкований їм, тобто протилежний переважно *суб'єктному* – ініціативному, самостійному, креативному, авторському, інтернальному тощо. Типовий носій об'єктності не мислить себе і не є насправді автором-творцем власного життя. Він відчуває себе щасливим, коли йому якимось дивом вдається пристосуватися до вимог ситуації. Він не претендує на лідерство і легко розчиняється в натовпі. Йому складно будувати стосунки і взаємодіяти з іншими індивідами й групами у суб'єктно-суб'єктному форматі. Як позитивний момент можна вважати наявність у носія об'єктності прихованого прагнення вивільнитися від наведених визначень і здійснити рух у напрямку суб'єктності. Негативними моментами є психологічна фіксація у статусі об'єкта, пасивно-несвідоме чи, навпаки, усвідомлено-агресивне ставлення до проявів суб'єктності та її носіїв.

Переважно *злочинний* спосіб спільного буття ми представляємо переважно *вчинковому* (що корелює з поняттями «справжній учинок», «героїчний учинок», «подвиг») насамперед за ознакою соціально-психологічної неготовності його представників (індивідуальних та групових) до ризику і самопожертви заради блага інших людей, малих і великих соціальних груп, народів, рас, людства в цілому. При цьому прояви альтруїстичної, жертвовної поведінки злочинних елементів є, як правило, формами маніпулятивної поведінки чи шахрайства. Якщо ж у злочинному середовищі спостерігаються випадки справжньої самопожертви, то це означає, що злочинна диспозиція дає тріщини під тиском просоціальних життєвих цінностей і смислів.

Об'єктна позиція у поєднанні зі *злочинною* утворює тип спільного життя, основну соціально-психологічну характеристику якого становить філософія існування за рахунок інших – тих, хто щось виробляє, створює, ризикує, бере на себе відповідальність. Це – існування на подаяння, шляхом утилізації утилізованого. Тут діє правило мінімізації зусиль: «отримати» і «взяти» домінує над «зробити», «здійснити», «створити». Поскілки об'єктна позиція не дозволяє надто напружуватись і надто ризикувати, її носії вдаються до малих порушень норм і правил спільного життя. При цьому во-

ни можуть виявляти певну креативність, але виключно для того, щоби пристосуватися, виправдатися, укріпитися у своїй позиції.

Як приклади тут можуть бути названі більш чи менш великі та організовані угруповання жебраків, бомжів. Об'єктну філософію життя за рахунок інших сповідують також «мажори» – діти багатих і впливових батьків, для яких норм спільного життя просто не існує. До цієї категорії можуть належати й цілком законослухняні громадяни, які, втім, обирають для себе модель поведінки жертви, нещасної людини тощо.

Головна небезпека від поєднання злочинного та об'єктного полягає в тому, що носії об'єктності можуть ефективно використуватися носіями злочинності, особливо якщо останні володіють якостями суб'єкта із творчим потенціалом і лідерськими амбіціями.

Отже, в даному випадку завдання соціальної психології полягає в тому, щоб дослідити закономірності й механізми формування і зрощування об'єктного та злочинного способів спільного життя людей і запропонувати практиці науково обґрунтовані рекомендації щодо шляхів протистояння становленню, відновленню і розвитку форм об'єктно-злочинних стосунків і форм об'єктно-злочинної поведінки індивідів та їхніх угруповань.

Саме за такої умови можна розраховувати на більш ефективну боротьбу зі злочинністю, а також більш ефективну психосоціалізаційну, психокорекційну та психопрофілактичну роботу з окремими індивідами та групами, які перебувають у зоні перетину об'єктності та злочинності.

Тепер розглянемо змістову специфіку соціально-психологічного простору, що окреслюється уявленнями про **об'єктність** і **вчинковість**.

Люди здійснюють учинки не тільки з доброї волі, а й під тиском обставин, щоби захистити свій добробут (матеріальний, духовний, психічний, фізичний) чи добробут значущих інших. Така вимушеність учинку може надавати його суб'єктові об'єктних ознак. Прояв учинковості може залежати від настрою, самопочуття, готовності ризикувати, випробовувати свою волю, від наміру похизуватися своєю силою та відвагою, від очікування вчинків навзаєм та інших факторів, що підпорядковують собі суб'єктні сили індивідів та груп. Об'єктними ознаками характеризуються також форми поведінки (та її результати), які оточення вважає справжніми вчинками чи навіть подвигами, а їхні автори розглядають як щось ви-

падкове, ненавмисне, звичне, тобто не обумовлене якоюсь значущою для них зовнішньою необхідністю чи палким внутрішнім бажанням. Об'єктність групових проявів учинкової активності може спричинюватися ослабленим переживанням членами групи почуття «Ми», надмірною залежністю групової поведінки від поведінки лідерів, перекладанням одне на одного відповідальності за вчинене тощо.

Тому з огляду на положення суб'єктно-вчинкового підходу *чергове завдання соціальної психології полягає в дослідженні закономірностей і механізмів трансформації суб'єктної форми індивідуальної та групової вчинкової активності в об'єктну її форму, а також у науковій розробці та запровадженні відповідних психодіагностичних, психопрофілактичних та психокорекційних програм.* В іншому випадку існує небезпека перетворення об'єктно-вчинкової форми активності індивіда і групи на об'єктно-злочинну, а також підпорядкування останньої суб'єктно-злочинній формі спільного життя.

Поєднання *суб'єктного і злочинного* слід уважати найбільш небезпечною формою спільного життя. Індивіди та групи як суб'єкти злочинної активності вирізняються антигромадською спрямованістю, спотвореними уявленнями про добро і зло, честь і совість, соціальну справедливість. Їм властиві егоїзм, цинізм, зневага до думок і почуттів інших людей, агресивність, жорстокість, мстивість, – і все це підсилюється такими суб'єктними властивостями, як ініціативність, самостійність, креативність, передбачливість, толерантність до невизначеності, переконаність у своїй правоті, впевненість у своїх силах, організованість, володіння сучасними технологіями, поінформованість, фізична і психологічна підготовленість, знання юридичних законів тощо. Злочинні угруповання (від кишенькових злодіїв до мільярдерів-корупціонерів) можуть будуватися за принципами демократичного централізму, застосовувати механізм перевиборів своїх ватажків, створювати систему взаємодопомоги, підтримувати сім'ї загиблих і ув'язнених, наймати адвокатів, підкуповувати суддів, тобто виступати справжніми груповими суб'єктами асоціальної чи антисоціальної діяльності й навіть хизуватися цим, залишаючи, наприклад, візитівки на місцях вдало проведених злочинних операцій. Представники цього типу намагаються підпорядковувати собі тих, хто уособлює об'єктне і злочинне, а також носіїв об'єктного і вчинкового. При

цьому реально протистояти їм здатні індивіди та групи, які будують своє спільне буття на поєднанні суб'єктності та справжньої вчинковості, не підпорядкованої аморальним чи кримінальним мотивам і планам.

Завдання соціальної психології у даному випадку полягає в тому, щоби з'ясувати і відстежувати соціальні й пов'язані з ними психологічні чинники та умови, які провокують формування і розвиток суб'єктно-злочинних форм спільного буття людей, щоби здійснювати теоретичні, методологічні та методичні розробки, спрямовані на їх попередження та подолання, на встановлення соціально-психологічних бар'єрів їх поширенню у соціумі та негативному впливу на групи ризику – носіїв об'єктних диспозицій.

Творчий синтез **суб'єктного і вчинкового**, як можна зрозуміти, розглядається нами як оптимальний тип спільного людського буття. Якщо об'єктна модель поведінки через її зовнішні залежності не передбачає – як основний – учинковий спосіб розв'язання індивідами та групами актуальних для них проблем, то, перебуваючи в суб'єктній позиції, вони не можуть не вчиняти, бо мають відповідну внутрішню мотивацію, основу котрої становлять певні життєві цінності, смисли й диспозиції. Саме це, гадається, мав на увазі М. М. Бахтін, коли говорив про життя як учинок, як суцільне вчинення.

Статус суб'єкта, як зазначалося, передбачає певну автономність, незалежність, самостійність, ініціативність, інтернальність, а також авторську позицію і прагнення творчої самоактуалізації. Вчинковість надає суб'єктності та суб'єктно-суб'єктній формі спільного життя гуманістичної спрямованості, що виражається насамперед у ставленні одне до одного не тільки як до засобу, а й обов'язково як до мети (І. Кант), а отже в готовності як розвиватися, так і жертвувати собою заради блага інших. Саме тому гармонійне поєднання цих способів життєвої активності у суб'єктно-вчинковий конструкт розглядається нами як те, що визначає онтичну міру людського в людині й суспільстві, і те, що сутнісно конкретизує предмет і метод соціальної психології, дозволяє доповнити уявлення про її принципи і завдання.

Отже, останнє завдання соціальної психології у визначеній системі координат убачається в тому, щоби своїми науковими відкриттями сприяти процесам становлення і якісного оновлення суб'єктно-вчинкового способу спільного буття людей. Не менш важливо запобігати його трансформації в об'єктно-вчинковий,

об'єктно-злочинний і суб'єктно-злочинний способи спільної життєвої активності. Особливої уваги потребує важко прогнозована можливість редукації суб'єктно-суб'єктного формату спільного життя в об'єктно-суб'єктний та об'єктно-об'єктний формати. Важливим завданням є також розробка соціально-психологічних стратегій і технологій ненасильницької, добровільної трансформації об'єктно-вчинкового в суб'єктно-вчинковий спосіб спільного буття.

Таким чином, соціальна психологія може розраховувати на відносно беззмарне теперішнє і настільки ж світле майбутнє за умови постійної рефлексії та оновлення уявлень про себе як суб'єкта наукового пізнання, про свій об'єкт, предмет, метод, принципи і завдання, чому можуть як сприяти, так і перешкоджати, зокрема, різні підходи до розуміння природи соціального і психічного, а також того якісно нового, своєрідного, що утворюється в результаті їх поєднання.

Суб'єктно-вчинковий підхід пропонує доповнити відоме соціально-психологічне положення про суб'єктно-суб'єктну взаємодію положенням про вчинково-вчинковий спосіб спільного людського життя, що, до речі, відповідає критеріям постнекласичної раціональності, поміркованого постмодернізму і, зокрема, базовим позиціям гуманітарної парадигми (М. М. Слюсаревський, А. В. Юревич). Тобто йдеться про соціально-психологічний синтез суб'єктно-суб'єктного ресурсу співавторства, співтворчості, діалогічності у стосунках дослідників і досліджуваних та їхньої внутрішньої готовності до спільно-вчинкової фасилітативної взаємодії, до самоперевершення і самопожертви заради пізнання і перетворення світу на принципах взаємовигідного і взаємозацікавленого партнерства. Це означає, що у конкретному соціально-психологічному дослідженні форм і способів спільного життя (зокрема соціалізувальних процесів, механізмів впливу людини на людину, міжособистісних, групових та міжгрупових стосунків, масоподібних проявів психіки, феноменів лідерства тощо) кожний, хто бере в ньому участь, має розглядатися і оцінюватися згідно з критеріями суб'єктності (самостійності, ініціативності, креативності, конструктивності, продуктивності тощо), готовності до суб'єктно-суб'єктної взаємодії (діалогу, полілогу, співавторства), а також готовності до спільного вчинку істини, краси, добра, любові як вищого прояву соціопсихічної активності людей та їхніх спільнот.

ВПЛИВ ЛЮДИНИ НА ЛЮДИНУ ЯК СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВА ВЗАЄМОДІЯ

Перші враження, що виникають при спробі спеціального соціально-психологічного дослідження проблеми впливу, – це захоплення від його багатолікої феноменології, а також певне здивування з приводу того, що таке знайоме і просте поняття приховує в собі так багато незнайомого і непростого.

Виявляється, що вплив може бути сильний і слабкий, глибокий і поверховий, прямий і непрямий, безпосередній і опосередкований, постійний і змінний, очікуваний і неочікуваний, усвідомлюваний і неусвідомлюваний, вмотивований і невмотивований, навмисний і ненавмисний, індивідуальний і фронтальний, спорадичний і систематичний, ефектний і невиразний, конструктивний і деструктивний, життєдайний і згубний, спрямований на збереження наявного, на руйнування застарілого, на творення нового тощо.

Застосовуючи інший критеріальний ракурс, можна диференціювати впливи за авторством (мої, твої, наші, ваші), за сферою (внутрішні, зовнішні), за вектором (відцентрові, доцентрові), за критерієм свободи (вивільнювальні, обмежувальні), за змістом (природні, соціальні), за характером (оригінальні, традиційні), за значущістю (суттєві, несуттєві), за часом (своєчасні, несвоєчасні), за рівнем (високого, низького рівня) тощо.

До речі, в англійській мові слово «вплив» перекладається як *influence*, і за допомогою *infl-* утворюються словосполучення, які позначають різні конкретні форми впливу, наприклад: *inflamm* – збуджувати; *inflat* – наповнювати; *inflect* – змінювати, згинати; *inflict* – завдавати (удару), накладати (стягнення), спричинювати та ін.

В українській мові слово «вплив» має кілька значень. Вплинути – означає подіяти, тобто спрямувати дію на об'єкт із метою зміни чи утримання його стану (якості, характеристики) у напрямку, бажаному для суб'єкта цієї дії. Замість слова «подіяти» можуть використовуватися слова «застосовувати», «уживати» (наприклад: ужити грубої сили, застосувати грубу силу). Крім того, слово

«вплив» несе в собі значення, що відповідає російському «влияние». Якщо у першому випадку йдеться про певну націленість впливу суб'єкта на об'єкт (подіяти – значить навмисне, більш чи менш свідомо, цілеспрямовано спричинити своєю дією подію буття), то у другому випадку об'єкт може зазнавати впливу («влияния»), але його суб'єкт може про це навіть не здогадуватися. Наприклад, вигляд п'яниці може викликати відразу, проте навряд чи той ставить собі таке за мету. Чи не тому Ф. Зімбардо і М. Ляйппе визначають соціальний вплив як таку поведінку однієї людини, що має своїм наслідком або метою зміну того, як інша людина поводить, що вона відчуває чи думає стосовно якогось стимулу [17]. Отже, навіть без спеціальних обґрунтувань зрозумілою є насиченість феномена, про який ідеться, соціально-психологічним змістом. При цьому виявляється, що спроба зрозуміти соціально-психологічну природу впливу може викликати цілу низку запитань.

Так, вплив може розглядатись як окремий акт, а може – як процес, що складається із ряду актів, дій, учинків, діяльностей, пов'язаних між собою якимось змістом і поєднаних простором і часом. Потребує відповіді питання про те, чи можна вважати суб'єктом впливу того, хто реально впливає на об'єкт, але такої мети собі не ставить, не усвідомлює, а іноді навіть не погоджується визнавати саму можливість і сам факт такого свого впливу. Знову ж таки: чи можна вважати впливом спрямовану дію однієї людини на іншу, якщо в останній не відбулися очікувані зміни? І якщо вирізняти ефективні, продуктивні, конструктивні впливи, то чи не значить це, що ми просто умисно не помічаємо їхню неефективність, непродуктивність, а то й деструктивність у якомусь іншому потенційно значущому відношенні чи контексті? На особливу увагу заслуговує проблема лінійності та нелінійності впливів, зокрема випадків, коли незначний вплив призводить до значних наслідків.

Для впливу на інших людина чи спільнота можуть використовувати різні соціально-психологічні механізми – *пропозитивні* та *прескриптивні*. До першої групи відносять, наприклад, механізм *переконування*. Суб'єкт такого впливу має бути зацікавлений у тому, щоб його об'єкт виявляв самостійність, уважність, критичність, справжній інтерес до того, що йому пропонується прийняти як аргумент чи факт. В іншому випадку переконувальний вплив не досягне своєї мети, у реципієнта не сформується власна позиція,

потрібна і йому, і суб'єктові цього впливу. Тобто механізм переконання передбачає формат суб'єктно-суб'єктних взаємовпливів, а у певних ситуаціях – взаємовпливів ще й учинкових, коли, наприклад, їх ініціатор використовує як останній аргумент свою готовність до самопожертви, а його об'єкт, визнаючи істинність і значущість для себе запропонованих йому аргументів і долаючи внутрішній конфлікт, учинково наважується змінити свої переконання на протилежні. Прескриптивний механізм *санкціонування*, навпаки, передбачає побудову системи взаємовпливів у суб'єктно-об'єктному форматі наказів, команд, розпоряджень, виконання яких регулюється позитивними і негативними санкціями. При цьому ініціатора такого впливу менше всього цікавить те, наскільки його об'єкт розуміє що робить і чи бажає це робити. Проблема ж виникає тоді, коли замість переконання застосовуються санкціонування, навіювання чи, ще гірше, – маніпулювання.

Чимало питань виникає у зв'язку з диференціацією впливів на *інтерсуб'єктні* та *інтрасуб'єктні*. Якщо соціально-психологічна природа перших більш-менш зрозуміла, то стосовно других такого не скажеш. Проблема полягає в тому, що в системі психіки поряд із єдиним «Я-суб'єктом» існує чимало суб'єктоподібних утворень, які також намагаються впливати на її функціонування. Це те, що в гештальт-аналізі називається системою інтроєктів – сторонніх втручань у самість, які можуть скеровувати думки, почуття, поведінку людини попри її бажання і волю. Іншим прикладом може слугувати «Я зобов'язаний» людини, що сформувалося ще в дитинстві і вже давно втратило своє значення, але продовжує впливати на її оцінки, рішення і поведінку, викликаючи ефект неадекватності. Добре відомий у психіатрії феномен роздвоєння особистості напевно також можна інтерпретувати як наслідок послаблення інтегративної сили впливу «Я» і утворення його не менш, а то і більш сильного деструктивно налаштованого конкурента-двійника. З'ясуванню того, навіщо і яким чином відбуваються формування різних суб'єктних інстанцій, тиражування в межах однієї системи психіки кількох суб'єктів самовпливу і взаємовпливу, було присвячено ряд відомих досліджень (Е. Берн, З. Фройд, К. Г. Юнг та ін.), однак у цих питаннях і досі залишається чимало білих плям.

Визначаючи сутність поняття «вплив», дослідники так чи інакше звертаються до такої загальнонаукової категорії, як *взаємодія*, і похідного від неї поняття *взаємовпливу*. Справді, все, що відбувається у світі, можна розглядати як суцільний вплив суцільного на одне. Можна говорити про взаємовплив як послідовну зміну суб'єкт-об'єктних характеристик учасників цього процесу: спочатку один є суб'єктом впливу, інший – об'єктом, а потім навпаки. Проте особливий інтерес для психології становить визначення поняття впливу не тільки і не стільки у ракурсі реактивної активності (дії-відповіді на подразник), скільки активності, що спричинює, ініціює, формує, перетворює і творить нове. Суб'єктом впливу, висловлюючись у поняттях теорії поля, є той, хто виступає його (поля) конституювальним і організувальним принципом, основним елементом, а навколишнє середовище є другою частиною поля, в яке введений і сам суб'єкт.

На думку С. Л. Рубінштейна, *існувати* для людини означає «діяти, впливати і піддаватися впливам, брати участь у нескінченному процесі взаємодії як процесі самовизначення суцільного, взаємного визначення одного суцільного іншим» [18]. Кожний із безлічі різноманітних впливів, яких людина як природна і соціальна істота зазнає в кожний момент свого життя, за різних умов і обставин, може набувати виняткового, іноді доленосного значення, а може тривалий час губитися десь за межами суттєвого. Що ж визначає місце і роль того чи іншого впливу в житті людини?

Якщо припустити, що найсуттєвішою ознакою людської істоти є прагнення бути суб'єктом і не бути залежним від обставин об'єктом свого життя, то логічно визнати, що серед безлічі впливів, що знаходяться іззовні, а також із глибин її єства, вона буде відкритою до тих із них, які сприяють розвитку і прояву свободи творчості, укріпленню авторської позиції, самоактуалізації тощо. Тобто значення для людини конкретного впливу характеризується насамперед тим, наскільки він дає їй можливість існування в гармонії із собою і світом. І навпаки: людина протистоятиме (свідомо чи несвідомо) впливам, що обмежуватимуть її суб'єктні можливості, обумовлюватимуть, узалежнюватимуть, опосередковуватимуть її життя зовнішніми факторами. За великим рахунком людина має виступати принципово проти навіть тих впливів, які врівноважують

у ній суб'єктне та об'єктне, нехтуючи її сутнісну здатність розпочинати причинний ряд із самої себе.

Яким же має бути вплив людини на людину, щоби його закономірним результатом стало створення соціально-психологічних умов і можливостей для автентичного буття останньої? Культурно-психологічна наукова традиція, яка йде від М. М. Бахтіна, В. А. Роменця, С. Л. Рубінштейна, свідчить про доцільність для людини будувати свою систему впливів на суб'єктно-вчинковій основі. Адже саме суб'єктне ставлення до іншої людини протистоїть ставленню до неї як до об'єкта, і саме вчинкове ставлення – у його сутнісному розумінні – протистоїть злочинному. Тому цілком логічно припустити, що можливість автентичного існування окремої людини і співіснування людини з людиною залежить від того, чи будуються їхні стосунки, а отже система взаємних впливів, на принципах суб'єктності та вчинковості в їхній єдності.

Звичайно, навіть непересічним особам важко буває утримуватися на рівні суб'єкт-суб'єктних і вчинково-вчинкових взаємовпливів. Скоріше це ідеал, якого варто прагнути. Проте не тільки результати наукових досліджень, а й практичний досвід людства переконують у тому, що саме у взаємовпливах самодостатніх суб'єктів, кожний з яких вільно творить, вільно вчиняє і бере на себе відповідальність за створене і вчинене, намагається сам визначити і самостійно пройти свій життєвий шлях, ураховуючи при цьому інтереси значущих інших, – виникають реальні соціально-психологічні умови для їхнього спільного автентичного буття.

При цьому, віддаючи належне спонтанності та визнаючи право на свободу взаємних впливів індивідів і груп, видається доцільним спробувати визначитися щодо тих базових суб'єктно-вчинкових диспозицій, з огляду на які людська спільнота як жива відкрита система взаємовпливів зможе віднаходити найбільш прийнятний для себе шлях самоорганізації та саморозвитку.

1. Перша за значущістю – *екзистенційна диспозиція* – звертає увагу на наповненість взаємовпливів змістом, що надає невідворотній скінченності людського буття реального, посеібичного і водночас позитивного ціннісно-сислового навантаження, створює психологічну передумову для формування у членів спільноти відчуття неадекватності свого тимчасового перебування у світі, вдячності за

можливість як індивідуального, так і спільного з іншими існування в ньому.

Які ж то мають бути змісти, котрі дозволяють екзистенції відчувати себе щасливою? Якщо міркувати від протилежного, то цікавою ілюстрацією до сказаного може слугувати один із висновків дисертаційного дослідження проблеми лихослів'я, проведеного Л. А. Широкоградюк [19]. З'ясувалося, що найбільш сильний негативний вплив на людину справляють онтично навантажені лихі слова. Так, навряд чи можна очікувати чогось жахливішого, ніж те, що хтось особливо значущий навіть у дуже коректній, вишуканій формі дасть нам зрозуміти, що ми для нього більше не існуємо. До речі, вилучення кривдника, зрадника, будь-якого негативного подразника з розряду суших є одним із потужних прийомів психологічного захисту і нападу. Іноді таким негативним суб'єктом впливу стає для себе сама людина, і це може мати сумним наслідком навіть спробу самогубства.

І навпаки: важко знайти у світі щось життєдайніше, ніж почуття любові в широкому, високому і глибокому розумінні цього слова, яке утверджує не тільки факт буттєвості того, кому воно адресоване, а й унікальну значущість останнього, його обдарованість усіма можливими людськими чеснотами. «Природним антагоністом смерті, – зазначає Т. М. Титаренко, – виступає любов... Страх смерті можна розуміти як страх втрачання любові. Любов оцінюється критерієм смерті. Життя, що закінчується, посилює любов до буття» [20]. Так, для матері її дитина є найціннішим і незамінним об'єктом переживання і спрямування любовного почуття, а можливість для дитини відчувати себе любимою є базовою психологічною умовою її здорового тілесного, душевного і духовного розвитку, формування здатності дарувати любов іншим.

Як людині найпереконливіше з'ясувати потрібність і значущість свого існування у світі? Виключно через переживання почуття взаємної любові, коли дякуєш долі, вищим силам не за ті чи інші вигоди, а за саму можливість співіснування з оцією конкретною людською істотою, співмірною за значущістю із цілим світом і навіть життям як таким. Саме тому справжнє любовне почуття спонукає людину до вищих проявів суб'єктності й учинковості, актуалізує готовність до самоперевершення і самопожертви заради того, кого вона любить. А по-справжньому щасливою може почуватися

людина тоді, коли вона вільна робити те, що любить, і бути з тим, кого вона любить чи кохас.

Отже, аби людина оцінювала й переживала своє тимчасове перебування у світі як благо, вона насамперед має подбати про те, щоб наповнити систему своїх впливів почуттям любові в широкому, глибокому, високому, власне суб'єктно-вчинковому розумінні цього слова, а також спонукати до подібної активності інших. Чи не тому мудрі українці, підносячи келихи, з любов'ю зичать одне одному: «Будьмо!»

2. Мало хотіти бути щасливими і бути такими. Треба ще мати здатність цього досягати. Тобто мова йде про необхідність наповнення системи взаємовпливів інформацією про можливості і ресурси, стратегії і тактики, конкретні технології, різного роду практики, застосування яких може допомогти кожному членові спільноти наблизити процес конструювання свого індивідуально неповторного і спільного з іншими буття до рівня щасливості. І не дивно, що поліці книгарень і мережі Інтернету переповнені інформаційними повідомленнями (порадами, рецептами, інструкціями, методиками) про те, як стати здоровими, успішними, щасливими тощо. Хтось пропонує відповідні послуги за гроші, але в більшості випадків люди просто діляться з іншими – знайомими і незнайомими – тим, що врятувало їх від біди, допомогло знайти вихід у безвихідній ситуації. При цьому змістове ядро таких фасилітативних взаємовпливів становлять тексти про те, як людині вивільнитися від усіляких залежностей, як самій визначати свій життєвий шлях, бути самою собою і дарувати таку можливість іншим.

Назвемо цю диспозицію *інструментальною*, а її сутність будемо пов'язувати з онтичною спрямованістю людини допомагати одна одній в оволодінні здатністю не тільки пристосовуватися до умов існування, а й творити ці умови власними силами, починати причинний ряд із самої себе і виявляти суб'єктну готовність до вчинку заради значущих інших.

На що тут варто звернути особливу увагу? Річ у тім, що світ потреб, інтересів, хотінь, бажань, прагнень і світ способів, засобів їх задоволення пов'язані між собою досить умовно. Так, утамувати спрагу можна ягідним, фруктовим чи овочевим соком, але найкраще – склянкою простої води. Прагнучи багатства, влади, слави,

людина може вдатися до насилля, шахрайства, здирництва, а може усього цього досягти завдяки своїм талантам, працелюбності, шанобливому ставленню до інших. Не виключено, що у другому випадку їй може не вистачити сил і цілого життя для досягнення своїх цілей; але в першому випадку вона може стати і багатюю, і відомою, і владною, однак навряд чи при цьому буде щасливою. Тобто тут діє відоме правило, згідно з яким мета далеко не завжди виправдовує засоби.

Варто згадати ще кілька правил, які радять людині ставитися до інших не тільки як до засобу, а й обов'язково як до мети, а також чинити з іншими так, як вона хоче, щоб інші чинили з нею. А це означає, що систему взаємовпливів людей і людських спільнот найбільш природно будувати на суб'єктно-вчинковій основі, що передбачає визнання інших як рівних тобі носіїв суб'єктності, потенційно готових до спільних учинків істини, добра, краси, любові тощо. Інструментальна диспозиція власне й повинна спрямовувати систему взаємовпливів на досягнення відповідності способів і засобів цінностям, зміслом і цілям спільного щасливого людського життя.

3. Нерідко трапляється так, що двоє людей чи товариство визначаються зі спільною метою, домовляються щодо способів та засобів її досягнення, але ніяк не зберуться виконувати намічене. Соціально-психологічні причини такого зволікання можуть бути різні, проте однією з основних є дефіцит індивідуальної та групової суб'єктності та вчинковості, що виявляється у неспроможності спільно приймати рішення. Така неспроможність пояснюється негативним досвідом, небажанням ризикувати, але насамперед – переважанням у комунікативному просторі взаємовпливів ознак невпевненості в собі та в інших, нерішучості, взаємної недовіри, підозрливості, егоїстичних мотивів тощо. Дехто навіть може хизуватися тим, що для нього авторитетів не існує або що він нікому не довіряє. А це означає, що інші для такої людини – лише об'єкти, які діляться на «потрібні – непотрібні» та «безпечні – небезпечні». Отже, мова йде про *диспозицію до прийняття рішень*, тобто про зорієнтованість системи взаємовпливів на формування, підтримання та розвиток у членів групи взаємної довіри, упевненості в собі та

в інших, рішучості, що передбачає готовність до ризику, до відповідальності за спільно прийняті рішення.

4. Перехід спільноти від рішень до їх виконання може викликати не тільки підтримку, а й опір її окремих членів (індивідів і груп), особливо якщо ці рішення є інноваційними (Євромайдан) чи непопулярними (різке підвищення тарифів) тощо. Тому саме у процесі практичної реалізації спільно прийнятих рішень особливо виразно виявляються групова суб'єктність, готовність до спільного вчинку самоперевершення і самопожертви заради досягнення спільної мети. Тобто маємо на увазі певну диспозицію у самоорганізації системи взаємних впливів членів спільноти з приводу можливості та необхідності практичного досягнення спільно поставлених цілей спільно обраними засобами на основі спільно прийнятих рішень. Позначимо її як *диспозицію до виконання прийнятих рішень*. При цьому, звертаючись до вибору українською громадою європейського вектору розвитку, можна переконалися, що його практична реалізація ускладнюється саме через суперечливий характер такої диспозиції в суспільстві, що пояснюється існуванням конфлікту між суспільним і приватним інтересами, наявним і потрібним рівнями компетентності, невідповідністю між декларованими і справжніми мотивами у тих, кому народ довірив очолити процес практичного виконання рішень Євромайдану.

5. Люди суттєво різняться щодо своєї здатності оцінювати зроблене, вчинене ними. Значні складності виникають тоді, коли суб'єктом рефлексії виступає певна спільнота – мала (контактна) чи велика соціальна група, члени яких послуговуються різними критеріями і способами оцінювання, мають різні рівні компетентності, самостійності, критичності, самокритичності тощо. Тому, аби та чи інша спільнота була здатна адекватно оцінювати результати зробленого і вчиненого нею, вона повинна у процесі самоорганізації системи взаємовпливів бути колективним носієм *рефлексивної диспозиції*. При цьому, спираючись на думку В. А. Роменця про вчинкову післядію, важливо, щоб найбільш почесне місце займали впливи тих членів спільноти, які здатні чути голос власної совісті й голос совісті своїх колег.

6. Група, як і окрема людина, набуває нових характеристик – позитивних чи негативних, розвивається чи деградує залежно від того, скільки і якого досвіду вона накопичує у процесі свого внутрішнього життя, взаємодії з іншими групами, соціальними інституціями тощо. Тут діє правило, згідно з яким досвід життєдіяльності групи не дорівнює сумарному досвіду її членів. Різниця виявляється в тому, що організована і згуртована група може розв'язувати більш складні завдання, виконувати роботу швидше і якісніше, ніж така сама група людей, не пов'язаних між собою почуттям «Ми», виробничими і міжособистісними стосунками. Тобто спільноті властивий груповий досвід, який формується і накопичується, передається і привласнюється її членами завдяки *експірієнтальній диспозиції*. Зрозуміло, що ці процеси мають здійснюватися зацікавлено, ініціативно і добровільно у ході як спеціально організованих, так і спонтанних інтеракційних впливів відповідного спрямування. При цьому важливо, щоб їх учасники у своїх взаємовпливах обмінювалися насамперед досвідом суб'єктно-вчинкової активності.

Тож підсумуємо сказане про суб'єктно-вчинкову природу впливу як соціально-психологічного феномена.

Так, слово «вплив» традиційно означає спрямування дії однієї людини чи групи на іншу людину чи групу, що мають на меті викликати зміни думок, почуттів, ціннісних орієнтацій, переконань, мотивів, ставлень, правил поведінки тощо. Проте якщо очікуваних змін не спостерігається, це означає, що вплив як такий не відбувся. Тобто слід розрізняти поняття «подіяти» і «вплинути», оскільки саме останнє передбачає як обов'язковий момент співучасть, пряму чи опосередковану взаємодію суб'єкта і об'єкта впливу.

Існує значна – різноякісна і різнорівнева – соціально-психологічна феноменологія впливів. У своєму дослідженні, враховуючи його цільове призначення, ми вдалися до диференціації взаємних впливів, що наповнюють спільне буття людей, на суттєві та несуттєві. При цьому суттєвими визначено взаємовпливи, спрямовані на запровадження й утвердження суб'єктно-вчинкових стосунків між учасниками (індивідуальними та груповими), а також на формування і розвиток у них суб'єктної готовності до вчинку.

Згідно з положеннями синергетики, у спільному бутті людей як складній відкритій системі взаємовпливів, здатній до самоорга-

нізації та саморозвитку, періоди порядку змінюються періодами хаосу. Останній мислиться як своєрідний масовий брейнстормінг, у стихії якого мають виникати передчуття, інтуїції, ідеї нових форм самоорганізації та саморозвитку суспільного життя. Ці форми й набувають значення атракторів як центрів тяжіння усієї системи. Тож пошук атракторів вважається одним із головних завдань при аналізі самоорганізувальних процесів у складних відкритих системах [21].

З огляду на необхідність виконання такого завдання і спираючись на положення суб'єктно-вчинкового підходу, ми й спробували розробити базові диспозиції, котрі у своїй сукупності утворюють своєрідний соціально-психологічний «центр тяжіння» процесів самоорганізації та еволюції спільного життя людей як системи їхніх взаємовпливів. Науково-практична цінність такої розробки убачається в можливості соціально-психологічної інтерпретації та оцінювання дії тих соціально-політичних та соціально-економічних атракторів (євроінтеграція, відстоювання територіальної цілісності країни, боротьба з корупцією тощо), які на даний час надають нашому спільному життю певної організованості та змістової спрямованості.

СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ СПІЛКУВАННЯ

У переважній більшості випадків спілкування визначається за допомогою загальної для науки в цілому і соціальної психології зокрема категорії «взаємодія». Сама ж взаємодія є однією з форм взаємозв'язку суцільних, суть якої полягає в ініціативно-зворотному впливі одного суцільного на інше, в їх взаємообміні та утвердженні в своїй окремоті. Важливою особливістю взаємодії є її причинова зумовленість. Кожна зі сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що активізує розвиток об'єктів та їхніх структур. Якщо у процесі взаємодії виявляється суперечність, то вона виступає джерелом само руху і саморозвитку структур. Взаємодія відбувається із певною швидкістю і у певному просторі-часі. Однак ці обмеження діють лише стосовно безпосередньої взаємодії, для опосередкованих її форм просторово-часових обмежень не існує [22].

Згідно з різними джерелами спілкування може інтерпретуватись як:

- соціальна взаємодія між людьми за допомогою знакових систем із метою трансляції соціального досвіду, культурної спадщини та організації спільної діяльності;
- складний багатоплановий процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією, організації спільної діяльності, а також у сприйнятті й розумінні партнерами одне одного;
- процес взаємодії принаймні двох осіб, спрямований на взаємне пізнання, встановлення і розвиток стосунків, а також на регуляцію їхньої спільної діяльності.

В окремих джерелах взаємодія може виступати лише одним із фрагментів спілкування, коли, наприклад, останнє визначається як процес установалення і розвитку контактів між людьми, що охоплює сприйняття партнерів зі спілкування, обмін інформацією між ними і вироблення єдиної стратегії взаємодії, або як процес устано-

влення і розвитку контактів між людьми, що охоплює сприйняття і розуміння одне одного, обмін інформацією, а також взаємодію.

Існують випадки, коли у визначенні спілкування категорія взаємодії взагалі не фігурує. Так, на думку В. В. Москаленко, спілкування – це «універсальна реальність людського буття, яка породжується і підтримується різноманітними формами людських стосунків. У цій реальності формуються і розвиваються як різні види соціальних відносин, так і психологічні особливості окремої людини». Тут замість базової категорії взаємодії використовується поняття «людські стосунки», що є похідним від категорії «взаємовідношення», яка не тотожна взаємодії, але своєю чергою походить від іще загальнішої категорії взаємозв'язку. Щоправда, згадана авторка все-таки визначає спілкування як взаємодію, але в контексті його співвідношення з діяльністю: «З одного боку, людська діяльність – це завжди сумісна суспільна діяльність; з другого, спілкування – це завжди взаємодія людей. Людська діяльність, яка розглядається як взаємодія багатьох людей, зв'язаних в єдину спільність, виступає як спілкування» [23]. Однак, на наш погляд, в останньому випадку соціально-психологічне поняття «спілкування» тлумачиться надто широко, оскільки фактично ототожнюється з більш загальним уявленням про взаємодію як взаємозв'язок.

Отже, існує проблема вибору та узгодження між собою базових категорій (взаємозв'язку, взаємодії, взаємовідношення), а також похідних від них (взаємної перцепції, взаємного ставлення, взаєморозуміння, взаємообміну, взаємовпливу тощо), які використовуються при визначенні соціально-психологічної природи і сутності спілкування. В разі ігнорування даної проблеми втрачається можливість формування адекватного і цілісного уявлення про цей важливий феномен, виникає небезпека зведення такого уявлення до якоїсь окремої його характеристики.

Саме з цієї причини, слід думати, у 70–80-х роках минулого століття в нашій психології відбулася дискусія щодо співвідношення понять *спілкування* та *діяльності*. Так, одні фахівці, спираючись на категорію взаємодії, вважали спілкування різновидом чи стороною спільної діяльності, а ті, які більшою мірою пов'язували спілкування із системою взаємовідносин (стосунків, ставлень, взаємин), розглядали його як засіб її організації. Один із важливих ре-

зультатів цієї дискусії – формулювання соціально-психологічного принципу єдності (але не тотожності) спілкування та діяльності.

Зазначена єдність виявляється в тому, що спілкування, як і діяльність, має своє призначення, свою онтичну місію в людському світі, що передбачає: а) утворення, збереження і розвиток в соціумі соціально-психологічної спільності «Ми»; б) формування і розвиток в окремій людині соціально-психологічного почуття «Ми» та розуміння його значущості для життя кожного і всіх. Засобами реалізації цієї місії слугують різні соціально-психологічні практики: взаємних впливів, взаємостимуляції, взаємної перцепції, взаємної рефлексії, встановлення контакту, обміну повідомленнями, досягнення взаєморозуміння, формування стосунків, попередження та розв'язання конфліктів тощо, а також соціально-психологічні механізми – переконування, навіювання, наслідування, психічного зараження, санкціонування та ін.

Основна ж відмінність спілкування від діяльності полягає в його гуманістичній спрямованості. Якщо у процесі спільної діяльності ролі її учасників можуть розподілятися на законодавців та виконавців, роботодавців та найманих працівників, керівників та підлеглих, що припускає ставлення перших до других як до об'єктів і засобів, то процес спілкування, спрямований на формування і розвиток у його учасників почуття «Ми», передбачає рівність їхніх соціально-психологічних статусів – навіть у випадку спілкування генерала і рядового, представника влади і громадянина, дорослого і дитини. В іншому разі мова має йти про якийсь інший формат взаємних стосунків чи взаємодії індивідів та їхніх груп. У цьому контексті певний науковий інтерес становить питання про співвідношення понять *спілкування* та *комунікації*.

Так, раніше вважалося, що комунікативна функція є однією з функцій процесу спілкування, що передбачає обмін інформацією між людьми і між групами. Власне від того пішло й закріпилося поняття засобів масової комунікації. Потім чомусь було вирішено до назви кожної функції спілкування додати атрибут «комунікативна»: інформаційно-комунікативна; регулятивно-комунікативна; афективно-комунікативна (Б. Ф. Ломов). А останнім часом можна спостерігати спроби ототожнення категорії спілкування з її комунікативною функцією. «Термін “комунікація”, – зазначають М. О. Литвин і Н. В. Хазратова, – ми використовуємо як сино-

нім терміна “спілкування”. Це не відповідає традиціям радянської психології, де спілкування трактувалося дуже широко; воно охоплювало і комунікацію, і сприймання людини людиною, і взаємодію між людьми. У західній соціальній психології, навпаки, терміном “спілкування” не послуговуються. Комунікацію і взаємодію (інтеракцію) там розглядають окремо. Тим часом комунікацію (спілкування) логічно вважати складовою чи аспектом взаємодії, в якій дістають вияв міжособові стосунки». Схоже, автори готові відмовитися від поняття спілкування на підставі того, що воно є синонімом категорії комунікації, не використовується в західній соціальній психології, а у вітчизняній тлумачиться надто широко. Але при цьому комунікація визначається ними як «взаємоспрямований процес передавання і приймання інформації суб'єктами взаємодії, активний взаємообмін інформацією» [24].

Цілком погоджуючись із тим, що напруження між цими поняттями соціальна психологія повинна подолати, що не варто переважувати розуміння відповідних феноменів не властивими їм характеристиками, а також ураховуючи запропоноване визначення поняття комунікації, ми все-таки не вважаємо доцільним ототожнювати соціально-психологічні уявлення про спілкування і комунікацію, підпорядковувати перше другій, а отже відмовляти спілкуванню в можливості самостійного існування в соціальній психології.

Розглянуті та інші проблемні моменти пов'язані, на нашу думку, з розумінням соціально-психологічної специфіки процесу спілкування. Тому спробуємо розібратися в цих питаннях із позицій суб'єктно-вчинкового підходу, взявши за епіграф відому сентенцію з роману Антуана де Сент-Екзюпері «Земля людей»: «Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування».

Отже, замислимося над тим, що хотів сказати цією фразою письменник і що в цьому плані могла б сказати соціальна психологія. Чому, власне, спілкування для людини є розкішшю, та ще й єдиною і справжньою?

Напевно, річ у тім, що сутнісно спілкування асоціюється зі щирістю, відкритістю, довірою, справжньою, здоровою цікавістю до внутрішнього світу інших «Я» і «Ми» та свого власного життєвого світу, а також із можливістю бути самим собою і готовністю надавати таку можливість іншому. За таких умов цей інший набу-

ває значення альтер-Его – нашого другого «Я», яке водночас і то-тожне першому «Я», оскільки приймає його таким, яким воно є для себе, і є відмінним від нього, самим собою.

У кожного з учасників процесу спілкування виникає унікальна можливість подивитися на себе з певної соціально-психологічної відстані, порівняти себе з не-собою і зрозуміти, чого кожному з них вистачає, а чого бракує як чоловікові чи жінці, батькові чи матері, братові чи сестрі, другові чи подрузі, шлюбному партнерові, спеціалісту, професіоналу і навіть просто співрозмовнику. Тобто у процесі спілкування створюються умови для прояву і розвитку соціально-психологічних якостей його учасників, зокрема системи «Я–Ти–Ми».

«Спілкування, – зазначав Б. Ф. Ломов, – виступає як специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми, як взаємодія суб'єктів. Підкреслимо, що мова йде не просто про дію, не просто про вплив одного суб'єкта на другого (хоча цей момент і не виключається), а саме про взаємодію». Аби розкрити якісну своєрідність безпосереднього живого спілкування, згаданий автор наводить слова К. С. Станіславського про «зустрічний струм», а також звертається до М. М. Бахтіна, який уважав, що одиницею діалогу є «двоголосе слово», що в діалозі сходяться два розуміння, два погляди, два рівноцінні голоси. «Таким чином, – підсумовує Б. Ф. Ломов, – категорія спілкування охоплює особливий клас стосунків, а саме стосунків “суб'єкт-суб'єкт(и)”» [25].

Як зрозуміти наполягання Б. Ф. Ломова на тому, що у процесі спілкування його учасники постають саме в ролі суб'єктів, а не об'єктів чи, скажімо, індивідів, особистостей, індивідуальностей або просто людей?

Річ у тім, що спілкування відкриває можливості для добровільного і взаємозацікавленого прояву його учасниками своїх суб'єктних інтенцій і потенцій, можливості відчувати себе авторами, вільними творцями свого спільного з іншими буття. Але, як зазначалося, суб'єктна активність, суб'єктно-суб'єктна взаємодія може бути наповнена різним змістом, відповідати різним цінностям і смислам, у тому числі антигуманним, чужим людській природі. Тому й уявлення про спілкування як діалогову суб'єктно-суб'єктну взаємодію пропонується доповнити уявленням про *вчинково-вчинкову взаємодію і, зокрема, взаємну суб'єктну готовність до*

вчинку самоперевершення і вчинку самопожертви заради значущих інших, що надає такій взаємодії ознак моральної творчості й відповідальності.

Тобто спілкування (що не зводиться до функції обслуговування спільної діяльності) – це завжди добровільний, відкритий, взаємозацікавлений та емоційно насичений діалог двох і більше учасників, у ході якого відбуваються невимушений обмін інформацією, думками, мріями, почуттями, станами, вміннями тощо, а також спонтанне нарощування суб'єктно-вчинкового потенціалу їхнього індивідуального і спільного буття. При цьому найбільш специфічною соціально-психологічною ознакою спілкування є те, що *сама можливість тілесного, душевного, духовного контакту з конкретною людиною чи групою нерідко є об'єктивно більш значущою, ніж усі згадані обміни разом узяті.*

Так, реально стверджувати, що закохані дійсно спілкуються одне з одним заради спілкування, аби насолодитися дивовижним відчуттям того самого «зустрічного струму», «двоголосності», а також почуттям «Ми», що об'єднує їх в одне нерозривне ціле.

Цікавою в цьому сенсі є думка, висловлена редактором нашої книжки Ю. Г. Медюком, – про особливу реакцію партнерів зі спілкування на випадки перебивання ними одне одного. Йдеться про те, що коли замість послідовного чергування монологів двох «Я» постає справжній дует, контрапункт, одне спільне «Ми», воно може просто не помічати таких дрібниць, як перебивання, навіть вважає це цілком природним і позитивним, наприклад проявом особливої захопленості сторін темою розмови тощо. Якщо ж така спільність «Ми» не склалася, подібні некоректності (з точки зору етикету) можуть викликати досить бурхливу агресивну реакцію.

Як зазначав свого часу М. О. Бердяєв, однобічне спілкування просто неможливе. Нерозділене кохання не є спілкуванням. У спілкуванні активний не тільки «Я», а й «Ти». Спілкування можливе лише з «Я», котре для мене є «Ти» і вимагає взаємності, тобто активності «Ти». Спілкування можливе лише у плані існування, а не об'єктивації. Філософ уважав за потрібне розрізняти поняття *повідомлення* (комунікацію) і *справжнього спілкування*, або «комуніон». Спілкування, мовляв, є вільним, екзистенційним, воно належить Царству Духа. Вищий рівень спілкування – в релігії, яка є «не

тільки моїм зв'язком і з'єднанням з Богом, а й моїм зв'язком і з'єднанням з ближніми» [26].

З огляду на сказане звернемо увагу на відомий у соціальній психології поділ спілкування: таке, що спрямоване на розуміння, й таке, що має директивний характер. При цьому, на нашу думку, мова може йти про директивні стосунки, директивний вплив і навіть про директивні форми комунікації, але тільки не про директивне спілкування. Тобто якщо хтось із суб'єктів, залучених до процесу спілкування, поставиться до свого партнера як до об'єкта, це означатиме перехід їхньої взаємодії в якусь іншу форму, зокрема комунікативну. Чи ж не тому такими популярними стали різні інтернет-мережі, що в них фактично виключена можливість директивності? Проте через певну анонімність така віртуальна взаємодія все-таки скоріше нагадує варіант вільної комунікації, ніж справжнє спілкування.

«Головне в техніці розуміння, – зауважує В. О. Соснін, – це орієнтація суб'єкта спілкування на внутрішню систему цінностей, оцінок, мотивів і проблем самого партнера, а не на свою власну: він знає себе, свої потреби, свою життєву ситуацію і проблеми краще за нас. Крім цього, відкрите спілкування з людиною відбуватиметься тільки тоді, коли ми здатні створити довірчі стосунки (клімат, атмосферу, психологічний контакт). Установка на розуміння означає наше усвідомлене прагнення реагувати на висловлювання і емоційні стани партнера без усяких оцінок, прагнучи зрозуміти їх його власними очима. Саме тому в літературі часто спілкування, зорієнтоване на розуміння, називають рефлексивним, емпатичним. Таке реагування не означає нашої згоди з тим, що говорить і відчуває партнер, а є проявом бажання неупереджено зрозуміти його позицію, життєву ситуацію без оцінок на його адресу... Установка прийняття особистості партнера – це наша готовність проявляти до нього безумовну повагу, незалежно від його переваг і недоліків. Це готовність із нашого боку шанобливо визнавати його право бути таким, яким він є, незалежно від нашої згоди чи незгоди з ним. Прояв даної установки формує “клімат безпеки” і сприяє відкритості та довірі з боку партнера» [27].

Наведені визначення сутності та умов спілкування певною мірою суголосні з нашою позицією, але вони стосуються переважно технічних питань і менше спрямовані на формування уявлення

про той специфічний індивідуально-психологічний та соціально-психологічний ефект, що його може бути досягнуто лише у процесі спілкування. Інша річ, що спілкування за певних умов чергується з комунікацією та іншими формами взаємодії індивідів і груп.

Тому, повертаючись до проблеми співвідношення понять «спілкування» і «комунікація», зазначимо, що їх варто не ототожнювати, а розглядати як такі, що доповнюють одне одне. Так, у процесі спілкування може виникати потреба у передаванні й отриманні чи уточненні якоїсь інформації. Для цього його учасники певний час можуть взаємодіяти в режимі комунікації, а потім продовжити спілкуватися. Аналогічно у процесі комунікації (як передавання інформації та обміну нею) можуть виникати різного роду бар'єри, для подолання яких його учасники повинні перейти в режим спілкування, щоб розібратися у своїх стосунках і розв'язати виявлені індивідуально-психологічні чи соціально-психологічні проблеми. Крім того, напевно, у більшості соціальних психологів (і не тільки) «різали би вуха», якби хтось запропонував визнати комунікацію як «єдину справжню розкіш» людського буття. І справа тут не тільки у традиції. Адже у ході справжнього спілкування, не ототожненого з комунікацією, відбувається не тільки взаємний обмін і не тільки інформацією, думками, почуттями, цінностями, смислами, бажаннями, вміннями тощо, – але й спонтанний процес *творення й розвитку спільності «Ми», в якій кожне «Я» почувається як у себе вдома і зростає як біопсихосоціальне суще*. Запропонований погляд поширюється не тільки на спілкування зовнішнє, але й на внутрішнє – із самим собою, а також тими іншими «Я», «Ти», «Ми», які наповнюють простір нашої свідомості й нашого несвідомого.

Якщо розглянути феномен спілкування з позицій поміркованого постмодернізму, то до сказаного можна додати кілька міркувань. Так, відчуваючи себе вільною істотою у процесі спілкування, людина може експериментувати із собою, зі своїми стосунками, постійно змінюватись аж до своєї протилежності. «Я суперечу собі? – писав відомий американський поет Волт Вітмен. – Прекрасно, значить я суперечливий. Я великий, мене – мільйони». З одного боку, така плинність, різноманітність, ексцентричність ускладнює можливості спілкування людини з людиною, але з іншого – в учасників цього процесу існує безмежна кількість точок дотику, які до

того ж постійно оновлюються. Також не може не викликати дослідницький інтерес уявлення про спілкування як процес добровільного, зацікавленого, спонтанного взаємного експериментування, що має результатом психічний розвиток і духовне збагачення його учасників.

Людина модерну мала своїм ідеалом усебічно і гармонійно розвинену особистість, і спілкування мало підпорядковуватися такому цільовому настановленню. Людина ж постмодерну, навпаки, повинна сама дійти до своєї власної межі, а не прагнути наблизитися до якоїсь загальної. У справжньому спілкуванні як процесі, вільному від ідеологічних, політичних, юридичних, моральних настановлень, людина, свідомо і підсвідомо порівнюючи себе з іншими (не без їхньої участі), виявляє те, чим вона відрізняється і що у неї є спільного з ними, сама встановлює для себе планку життєвих домагань, зважаючи свої бажання і можливості. Тут важливим для розуміння природи спілкування є досягнення його партнерами справжньої рівності – як рівності індивідуальностей, унікальностей, своєрідностей, оскільки не можна бути більш чи менш унікальним чи своєрідним.

Тільки спілкування, побудоване на взаємному розумінні, взаємній довірі, взаємній підтримці й допомозі, дає людині змогу наважитися «подорожувати на край можливостей» (Ж. Батай), щоб, як сталкер, дійшовши до небезпечної межі, мати змогу повернутися назад, збагативши себе й інших унікальним життєвим досвідом. Можливість проявів такої екстремальності постмодернізм, як відомо, асоціював з уявленням про шизофренію, але в розумінні не психічного захворювання, а спроби вирватися із гамівної сорочки соціальних кодів, які роблять життя людини жорстко детермінованим, зумовленим, а тому безликим, репродуктивним, екзистенційно обмеженим [28]. Щоправда, не може не бентежити дивний образ шизоіндивіда, як його змальовують Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у своїй праці «Капіталізм і шизофренія»: «Він вільний, безвідповідальний, самотній і веселий» [29]. Проте якщо подивитися на це висловлювання не тільки під критичним кутом зору, то слід визнати, що сучасній людині справді бракує свободи, зокрема від тягара надмірної відповідальності, бракує можливості усамітнення, аби почути голос власного «Я», а також бракує просто веселої вдачі. Усе це створює соціально-психологічні бар'єри для справжнього спілку-

вання, а звідси – і для становлення людини як особистості, суб'єкта свого індивідуального та спільного з іншими життя.

Напевно, було б цікаво продовжити інтерпретацію поняття спілкування з огляду на такі постмодерністські конструкти, як симулякр, ризома, дискурс, наратив та ін. Але складається враження, що чим далі рухатися в цьому напрямку, тим далі можна опинитися від розуміння спілкування як «єдиної справжньої розкоші» людського життя.

Отож у світлі суб'єктно-вчинкового підходу спілкування як соціально-психологічний феномен поєднує в собі авторство, свободу життєтворчості й готовність до самоперевершення та самопожертви заради добробуту одне одного як рівноправних, взаємозацікавлених і бажаних учасників спільності «Ми».

ФЕНОМЕН СОЦІАЛІЗАЦІЇ У СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОМУ ВИМІРІ

Людська істота від самого початку запотенційована соціальною. Більше того, вона не відбудеться як людина, не відчує радість власне людського буття і навіть не виживе як біологічний організм, якщо з моменту народження не потрапить у турботливі культурно-психологічні обійми соціуму. І це загально визнаний факт. Проте існує низка соціально-психологічних проблем щодо розуміння природи і сутнісної специфіки процесу соціалізації, для розв'язання яких є сенс звернутися до пояснювальних можливостей суб'єктно-вчинкового підходу [30].

Розпочнімо з того, що зрозуміти природу і сутність феномена соціалізації допомагає її співвіднесення з феноменами, що перебувають із нею у відношеннях суперечливої єдності.

Так, традиційним є діалектичне протиставлення соціального та природного. Тому логічно визнати необхідність, з одного боку, розрізнення, а з іншого – поєднання уявлень про процеси соціалізації та *натуралізації*, що (в даному контексті) означає становлення-формування у людини уявлення про себе як частину не тільки соціального, а й природного світу, екологічної (зокрема природозахисної) свідомості, ставлення до свого організму, свого тіла, свого фізичного розвитку як цінності, турботу про своє здоров'я, а також бажання та вміння гармонізувати природне і соціальне в собі й навколо себе.

Соціалізація передбачає прилучення людини до світу культури шляхом засвоєння спільно здобутого, накопиченого й узагальненого досвіду людства, дотримання загальноприйнятих у соціумі норм і правил поведінки, формування у неї соціально типових рис характеру, загальнолюдських цінностей, національної свідомості, почуття патріотизму, любові до свого народу, поваги до своєї держави тощо. Але не менш важливим є створення належних умов для процесів *суб'єктивізації*, *індивідуалізації*, тобто формування в людини Я-образу вільного і водночас відповідального творця, автора свого індивідуального і суспільного життя, здатності залишатися

собою, бути тим, ким хочеш, незалежно від зміни умов існування, виявляти і обстоювати свою неповторність, своєрідність, оригінальність, унікальність тощо.

Знову ж таки, якщо соціалізація більшою мірою передбачає формування у людини відкритості, публічності, підпорядкованості, підзвітності, то зовсім іншим, а в чомусь і протилежним цілям слугує процес *інтимізації*, а саме – збереженню і розвитку того, що утворює внутрішній план життя людини [31].

Існують також певні підстави для співвіднесення процесів соціалізації та *психологізації*. Річ у тім, що людська істота не народжується з готовою системою психіки, сформованими вищими психічними функціями, свідомістю, характером, думками і почуттями, з тим, що маємо на увазі, коли вимовляємо слова «душа» і «душевність», «дух» і «духовність» тощо. Тому якщо соціальні якості індивіда є результатом процесу соціалізації, то становлення і розвиток його психічних якостей слід відповідно пов'язувати з процесом психологізації. Індивід від самого початку запотенційований можливістю як соціального, так і психічного способів буття, що актуалізується за умови ініціативної взаємодії молодших поколінь зі старшими, які є носіями і суб'єктами не тільки досвіду біологічного і соціокультурного, а й досвіду психічного життя. До речі, завдяки поєднанню процесів соціалізації та психологізації в молодій людини відбувається становлення важливих соціально-психологічних якостей – емпатії, фасилітації, співпереживання, кохання, готовності до самоперевершення, до самопожертви заради інших тощо.

Інша проблема стосується розуміння соціалізації як певним чином організованого і водночас вільного від будь-якої організації стихійного процесу. Дійсно, на відміну від навчання і виховання процес соціалізації не може плануватися, регламентуватися, розпочинатися чи відмінятися за чийсь бажанням чи наказом. Чи не тому не прийнято говорити про програми, плани, методи соціалізації, а також про відповідальність конкретних установ чи посадових осіб за її результати? Проте існування кожного конкретного людського індивіда, кожної спільноти – великої і малої, людства в цілому – було б об'єктивно неможливим, якби не сформувався і постійно не відтворювався механізм соціалізації – передання від покоління до покоління накопиченого досвіду людського буття, якби

суспільство і кожний індивід не були однаково зацікавлені в тому, щоб цей процес відбувався якомога ефективніше.

До речі, існують різні думки щодо можливості та доцільності керування процесом соціалізації. «Успіх соціалізації, – вважає Е. П. Поліканова, – особливо коли мова йде про взаємодію людини і різних інституцій та організацій суспільства, його структурних елементів, залежить від цілеспрямованості, методичності їхнього впливу. Цей вплив може бути постійним і сильним, але може бути і ослабленим через кризовий стан суспільства, і тоді стихійні канали соціалізації можуть вийти на перший план та привести до формування особистості, котра не засвоїла норм поведінки, прийнятих у суспільстві, не засвоїла його соціокультурних цінностей» [32]. Виходить, що ефективність соціалізації має зростати за умови зменшення, а може навіть вилучення з неї елементів стихійності, тобто перетворення її на цілком керований процес.

На думку інших дослідників, цілеспрямоване виховання в ідеалі передбачає можливість максимального управління процесом соціалізації, однак «повне усунення елемента стихійності з процесу соціалізації особистості уявляється неможливим, а установка на можливість цього – помилковою й ілюзорною, адже розвиток і становлення суспільства та його членів завжди зберігає особливості природничо-історичного процесу, який демонструє складну діалектику свідомого і стихійного» [33].

Загалом погоджуючись із цим твердженням, убачаємо сенс конкретизувати зміст поняття стихійності, яка може вбирати в себе елементи спонтанності, випадковості і, в певному розумінні, свободи усвідомленого чи інтуїтивного вибору індивідом того, що особисто йому варто привласнювати із запропонованого різними агентами соціалізувальних впливів.

Звернімо увагу на синергетичний підхід до розуміння природи соціалізації, згідно з яким остання розглядається як складна динамічна система, здатна до самоорганізації, еволюції (переважно до кількісних перетворень) і розвитку (переважно до якісних перетворень). Оскільки, на думку синергетиків, самоорганізації передують хаотичний стан системи («порядок виникає з хаосу» – І. Пригожин), то, відмовившись від стихійного елемента, соціалізація як система втратить можливість самоорганізації та саморозвитку. Напевно, також не варто надто протиставляти інституційну та

неінституційну форми соціалізації саме за критерієм стихійності, оскільки ще не відомо, яка з них протягом останніх десятиліть в Україні та світі задовольняла його більшою мірою. А як бути з припущеннями науковців про те, що саме неінституційна форма соціалізації стає сьогодні домінантною?

Так, на основі аналізу специфічних особливостей процесу соціалізації в умовах інформатизації сучасного суспільства деякі дослідники роблять висновок про те, що до теперішнього часу вже практично відбулася заміна традиційних інституцій соціалізації віртуальними інформаційними спільнотами. Звідси, на їхню думку, порушується одна з основних функцій соціалізації – забезпечення наступності в розвитку, трансмісії культури від покоління до покоління, що позначається на нинішньому рівні загальної культури і духовності. Крім того, в сучасних умовах, мовляв, порушується процес становлення людини як суб'єкта суспільних відносин, активного суб'єкта діяльності, спілкування, самосвідомості [34].

Певною мірою можна визнати справедливою стурбованість щодо зниження рівня загальної культури й духовності, що, до речі, є типовим у взаєминах старшого та молодшого поколінь. З приводу ж порушення процесу становлення людини як суб'єкта, то, на наш погляд, сучасне молоде покоління тому й обирає для себе «інформаційні спільноти» як основне соціалізувальне середовище, що саме в них воно більшою мірою відчуває себе суб'єктом соціалізувального процесу і формується як суб'єкт, здатний діяти і жити в умовах інформатизації суспільства.

Третя проблема, що викликає активне обговорення в науко-вопсихологічних колах, якраз і стосується суб'єктного статусу учасників соціалізувального процесу. Даний процес для конкретної людини є настільки природним, що віковична суперечність між «хочу» і «мушу» може фактично не відчуватися і виявляти себе лише в надто нестандартних ситуаціях (тяжкі захворювання, вимушена ізоляція тощо).

Коли ж ідеться про інститут освіти, то тут означена суперечність виявляється більш виразно: порівняно більше суб'єктних прав і свобод припадає на тих, хто навчає і виховує. Проте і відповідальність за якість цього процесу та його результат несуть саме вони – і не тільки перед собою, а й перед суспільством і державою як інститутом влади, що визначає критерії ефективності

сімейного виховання, роботи школи, вишу, виконання ЗМІ просвітницьких функцій тощо.

Так, учитель, з одного боку, повинен учити й виховувати дітей незалежно від своїх бажань, а з іншого – повинен любити свою роботу. Діти, своєю чергою, незалежно від їхніх особистих інтересів і настроїв повинні ходити до школи і також повинні хотіти вчитися, оволодівати правилами просоціальної поведінки тощо.

При цьому всіма визнається і аргументовано обстоюється думка про шкідливість об'єктних диспозицій, про необхідність мінімізації примусу в навчанні та вихованні нових поколінь. Проте на практиці ця базова гуманістична настанова далеко не завжди реалізується. Більше того, нерідко спостерігається дещо схоже на змову між дорослими і дітьми, коли перші не знаходять у собі належної внутрішньої мотивації передавати, а другі – належного прагнення переймати соціальний досвід. Можливо, така взаємна негативна установка є своєрідним соціально-психологічним захистом, внутрішнім протестом проти обмеження можливості бути повноправними і адекватно оціненими суспільством і державою суб'єктами соціалізувального процесу.

Прийнято вважати, що у процесі соціалізації в ролі його суб'єктів беруть участь соціум (суспільство, громада, держава); різні інституції та осередки соціалізації (сім'я, ясла, дитсадок, школа, вищий навчальний заклад, центри виховної роботи, виправні заклади, також, у певному розумінні, армія, правоохоронна система); агенти, модератори, фасилітатори соціалізувального процесу (батьки, рідні, близькі люди, вихователі, вчителі, наставники, ЗМІ, герої книжок, фільмів тощо); нарешті – сама людина як автор свого індивідуального та суспільного життя.

Суб'єктна активність кожного з учасників соціалізувального процесу має свою соціально-психологічну специфіку. Так, поняття суспільства як суб'єкта соціалізації може набувати різних значень залежно від світоглядних, філософських, конкретнонаукових позицій дослідників, зокрема від того, що чи хто визнається вищою цінністю – соціум чи окремих індивід.

На думку послідовників Е. Дюркгейма, головну суб'єктну роль у процесі соціалізації відіграє суспільство, яке може існувати тільки тоді, коли між його членами існує значний ступінь однорідності. Тому воно прагне сформувати людину за своїм зраз-

ком і реально не може ставитися до неї інакше як до умови і засобу задоволення свого буттєвого інтересу.

Згадані інституції соціалізації хоч і вважаються її суб'єктами, але їхня суб'єктність делегована їм суспільством. Оскільки ж суспільство безпосередньо не може нічого нікому доручати чи делегувати, то цю функцію виконують владні структури, переймаючи на себе роль головного суб'єкта соціалізувального процесу. Своєю чергою інституції соціалізації переделеговують суб'єктні повноваження і пов'язану з ними відповідальність своїм агентам – конкретним виконавцям соціальних ролей «батька», «матері», «вчителя», «вихователя», «викладача», «наставника» тощо. Тобто у безпосередній соціалізувальний контакт із представником нового покоління вступає суб'єкт, певною мірою обмежений у своїй суб'єктній свободі, принаймні настільки, наскільки він спроможний усвідомити цю свою свободу як санкціоновану необхідність.

Щоправда, і саме суспільство з його державою не є найвищим в означеній ієрархії суб'єктом соціалізації, оскільки існує соціально-психологічний феномен людства у його різних визначеннях (надсуспільства чи динамічної системи взаємопов'язаних суспільств), що також може претендувати на статус, скажімо, планетарного суб'єкта і визначати характер активності похідних від нього суб'єктів соціалізації.

Тобто не варто абсолютизувати уявлення про надіндивідуальних суб'єктів соціалізації будь-якого рівня, зокрема владних соціалізувальних інстанцій, а також конкретних виконавців відповідних рольових функцій, яким соціум делегує частину своєї суб'єктності.

До речі, відносність суб'єктного статусу тих, хто визначає соціалізувальну політику, має позитивний бік, оскільки надає можливість підвладним суб'єктам – інституціям соціалізації, а також конкретним носіям соціалізувальних функцій (батькам, вихователям, вчителям, викладачам) мати певну автономію, можливість для прояву ініціативи, творчої самодіяльності, експериментування, що, зрозуміло, тягне за собою персональну відповідальність. Останнє може стримувати їхній надмірний суб'єктний ентузіазм, що, своєю чергою, залишає певний простір для прояву активності особи як об'єкта соціалізації.

Отже, згідно із соціоцентричною моделлю соціалізації, нові покоління мають забезпечувати існування і добробут суспільного організму. Їхня активність не повинна виходити за межі адаптаційних програм і має бути спрямована на привласнення і відтворення заданих зразків просоціальної поведінки.

Протилежним чином складається і розуміється соціалізувальна ситуація, за якої вищою цінністю і головною метою передбачається забезпечення процесу становлення людського індивіда як свідомої, творчої, вільної істоти, особистості, індивідуальності, суб'єкта і автора свого індивідуального і суспільного життя. В даному випадку суспільний розвиток, здобутки культури, досвід поколінь виступають уже не як базові цілі, цінності й смисли, а як умови і засоби, покликані сприяти такому становленню. При цьому саме індивід, що соціалізується, може у певному розумінні вважатися не тільки головним «фокусом», але повноправним суб'єктом соціалізувального процесу.

Які аргументи можна навести на користь такого твердження?

1. Насамперед людський індивід від самого початку свого життя є носієм онтичної інтенції та потенції до набуття власне людських властивостей, без чого навіть найкращі соціалізувальні проекти були б безсилі допомогти йому стати людиною.

2. Свою суб'єктно-авторську активність і зацікавленість у тому, щоб стати соціалізованою істотою, людський індивід виявляє шляхом спонтанної ініціації комунікативних контактів із носіями соціального досвіду, а також шляхом інтеріоризації, засвоєння, накопичення, індивідуалізації, інтерпретації та апробації цього досвіду у практиці свого індивідуального та суспільного життя.

3. Починаючи з раннього дитинства індивід нарощує суб'єктну здатність до самосоціалізації – самостійного вибіркового оволодіння життєво важливими і значущими особисто для нього соціокультурними цінностями, смислами, компетенціями, дискурсами і практиками.

4. Потенціал індивіда як суб'єкта соціалізації специфічним чином виявляє себе також у готовності й спроможності прилучитися до процесу соціалізації інших індивідів, що також сприяє його самосоціалізації, розвитку як члена суспільства.

Ведучи мову про індивіда як суб'єкта соціалізувального процесу, доречно згадати Ж.-П. Сартра, який вважав, що людина не задана собі самій, а проектує, «збирає» себе як таку. Крім того, людина вільна і водночас приречена сама робити свій вибір, сама приймати рішення. «... Навіть якби Бог існував, це б нічого не змінило», – зазначає він, підкреслюючи тим самим факт повної відповідальності людини за її рішення і прояви поведінки [35]. Згідно з положеннями соціального конструктивізму, соціальна реальність не задана індивідові наперед. Його прилучення до соціального життя відбувається одночасно з конструюванням ним змістів, форм прояву і цінностей останнього.

Із цими думками можна частково погодитися в тому плані, в якому вони відповідають добре відомому положенню про те, що людина осягає світ і себе в цьому світі не шляхом дзеркального відображення, а насамперед шляхом його критично-практичного перетворення. Однак людська істота (а не людина взагалі) все-таки певною мірою задана собі, принаймні, як можливість бути і людиною, і самою собою. Також вона задана не лише собі, а й соціуму, а отже проектується і конструюється конкретно спільнотою, тими самими інституціями соціалізації та їхніми агентами.

Проте завдання полягає не в тому, щоби перекладати соціалізувальну ініціативу і відповідальність із суспільства на індивіда чи навпаки, а в тому, щоб, відпрацьовуючи обидва варіанти, бачити можливість і необхідність їх коректного і творчого поєднання у вигляді цілісного конструкту. Адже як соціалізація індивіда неможлива без його активної суб'єктної, авторської, творчої участі, так і актуалізація притаманного йому потенціалу соціальності неможлива без активної участі в цьому процесі вже соціалізованих суб'єктів, без застосування розроблених і перевірених механізмів соціалізації, без відповідних інституцій тощо.

Звідси традиційними для соціальної психології є спроби не тільки протиставлення соціоцентричного та антропоцентричного підходів до дослідження феномена соціалізації, а й їх узгодження між собою. Так, свого часу набув розвитку підхід, розробники якого (Ч. Х. Кулі, Дж. Мід, В. Томас, Ф. Знанецький та їхні послідовники) запропонували розглядати суспільство з його інституціями та відповідними соціальними агентами, з одного боку, та окремих індивідів, з іншого, рівноправними і взаємопов'язаними суб'єктами

соціалізувального процесу. Тобто якщо соціум турбує переважно те, щоб не переривався процес передання досвіду від покоління до покоління, то індивід більше переймається питаннями своєї інтеграції у соціум. Однак означені цілі настільки пов'язані між собою, що досягнення одних неможливе без досягнення других.

Якщо говорити про принципи, що становлять методологічну основу інтегративного підходу до соціально-психологічного розуміння сутності феномена соціалізації, то у більшості досліджень відповідного спрямування пріоритет віддається принципіві суб'єктно-суб'єктної взаємодії. Нерідко обґрунтування необхідності запровадження цього принципу зводиться до загальних міркувань моралізаторського характеру з наголосом на неприпустимості об'єктного ставлення до людини з боку іншої людини чи соціальної інстанції. Однак спеціальний аналіз цього питання з позицій суб'єктного підходу дозволяє виявити ще декілька актуальних соціально-психологічних проблем.

Так, існують різні погляди стосовно визначення того моменту, від якого процес соціалізації індивіда може розглядатися саме як суб'єктно-суб'єктна взаємодія. Деякі дослідники, як зазначалося, не готові визнати немовля суб'єктом соціалізувального процесу, оскільки вважають, що статусу суб'єкта людина набуває тільки тоді, коли в неї формуються свідомість і самосвідомість, Я-образ, Я-концепція, воля тощо. Інші вважають, що соціалізувальний процес бере початок ще до зачаття дитини – у поглядах, мотивах, стосунках її майбутніх батьків (В. В. Давидов), а її безпосередня суб'єктно-суб'єктна взаємодія з іншими людьми розпочинається вже тоді, коли, перебуваючи в утробі матері, вона виявляє елементарну психофізіологічну здатність до контактування. Тому, мовляв, аби не спізнитися, дорослим краще заздалегідь починати ставитися до ще не народженої дитини як до суб'єкта її власного і власне людського життя.

Доречно звернути увагу й на те, що немовля, «користуючись» своєю нездатністю до самостійного існування, може підпорядковувати собі життя свого соціалізованого оточення, перетворювати своїх ближніх на об'єкти – засоби задоволення потреб свого власне людського існування і розвитку. Тобто небезпека формування суб'єктно-об'єктних, об'єктно-суб'єктних і об'єктно-об'єктних стосунків і форм взаємодії може виникати на дуже ран-

ніх етапах соціалізації індивіда і фіксуватися у вигляді певного ставлення-поведінкового стереотипу, що, як правило, негативно позначається при налагодженні його стосунків з іншими суб'єктами на наступних етапах соціалізувального процесу.

Дитина як суб'єкт свого життя і учасник процесу її соціалізації зазнає постійних кількісних і якісних змін. Дорослі нерідко зі значним запізненням помічають ці зміни, а тому не завжди встигають вчасно скоригувати свою суб'єктну активність, підлаштувати її під нові суб'єктні запити і можливості дитини. В результаті також можуть виникати проблемні моменти у формуванні суб'єктно-суб'єктних стосунків, небезпека їх трансформації у суб'єктно-об'єктний, об'єктно-суб'єктний чи об'єктно-об'єктний формати.

Ще одна проблема пов'язана зі складністю налагодження процесу суб'єктно-суб'єктної взаємодії між індивідом та різними іншими учасниками процесу соціалізації на різних його етапах. Типовим прикладом тут можуть слугувати випадки, коли між членами сім'ї, між батьками і вихователями дитсадка, батьками і вчителями виникають суперечності, конфлікти з приводу цілей і засобів навчання, виховання, фізичного, психічного і соціального розвитку дитини.

Застосування принципу суб'єктно-суб'єктної взаємодії в дослідженні соціально-психологічних закономірностей, механізмів та особливостей процесу соціалізації передбачає аналіз іще цілого ряду питань, які, зокрема, стосуються формування й розвитку в його учасників здатності до узгоджених дій, до подолання розбіжностей у поглядах, мотивах, оцінках, готовності до налагодження ефективного зворотного зв'язку, дотримання домовленостей і умовностей тощо.

Проте, як зазначалося, сама лише суб'єктна активність (і суб'єктно-суб'єктна взаємодія) може не відповідати прийнятим у суспільстві критеріям, за якими соціалізованого індивіда можна відрізнити від несоціалізованого. «... Попри усю складність теоретичного осмислення проблеми, – зазначав Г. О. Балл, – у практичному плані не підлягає сумніву, що слід прагнути (педагогам у першу чергу) до розвитку внутрішньої свободи особи у комплексі з моральністю й відповідальністю» [36].

Якщо ж спробувати теоретично осмислити цю дійсно складну проблему в контексті питання про соціалізацію, то цілком логі-

чно звернутися до категорії вчинку. Річ у тім, що саме ця категорія, як зазначалося, знімає в собі уявлення про суперечливу єдність індивідуально неповторного, особистісного (просоціального, ставленнєво-стосункового) і суб'єктного (автономно-авторського, діяльно-творчого) планів людського буття, а сам реальний учинок є універсальним способом практичного розв'язання означених суперечностей, умовою розвитку власне людського в людині й соціального в соціумі. До речі, К. О. Абульханова, розглядаючи головні функції людини як суб'єкта, розпочинає їх перелік із функції узгодження активності, що має індивідуальний характер, із соціальними структурами, нормами та формами діяльності [37]. Якщо до цього додати розуміння вчинку як вищої форми розвитку суб'єктної активності окремої людини та соціальної групи, то цілком логічно припустити, що саме *суб'єктна готовність індивіда до практичного здійснення вчинків є сутнісним критерієм оцінювання його соціалізованості*.

Виникає питання щодо механізму соціалізації, який би міг забезпечити формування такої готовності. У цьому плані привертають увагу конструкти типу «спів-буттєва спільність як суб'єкт виховання та соціалізації дітей в інформаційному суспільстві» [38], які загалом не викликають заперечень, хіба що асоціацію з досвідом комуністичного виховання у колективі та через колектив шляхом створення піонерських і комсомольських організацій. Знову ж таки, позитивно сприймається прагнення спертися на синергетичні уявлення про «людинорозмірні соціальні системи, що самоорганізуються», про «самоорганізацію народних організацій», «педагогічну спільність, що самоорганізується», «співтовариство самодіяльності школярів» тощо. Але при цьому залишається нерозкритим ключове положення про співбуттєву спільність індивіда як суб'єкта соціалізації з іншими суб'єктами – учасниками цього процесу. Очікує також відповіді питання про те, завдяки чому залучений до такої спільності індивід зрештою стане духовною, моральною, законслухняною, культурною, власне соціалізованою людиною.

Сама ідея соціалізації індивіда шляхом його залучення до групових форм життєдіяльності є цілком прийнятною, про що свідчать результати соціально-психологічних досліджень Я. Л. Коломинського, А. В. Петровського, Л. І. Уманського та ін. Але гру-

пова активність може набувати як просоціальної, так і виразно асоціальної спрямованості (згадаймо кінофільм «Опудало»). Тому проведені у цьому плані наші дослідження дозволили сформулювати ідею про необхідність конкретизації та доповнення принципу суб'єктно-вчинкової взаємодії положенням про *спільний учинок як соціально-психологічний механізм соціалізації індивіда* [39].

Розкриттю сутності та якісної своєрідності феномена спільного вчинку як механізму соціалізації слугують такі положення.

1. Як зазначалося в першому розділі, вчинок слід відрізнити від дії, діяльності, поведінки, а звідси спільний учинок – від спільної діяльності, групової поведінки, які можуть набувати ознак учинковості, а можуть бути в цьому розумінні нейтральними, асоціальними і навіть відверто злочинними. Здійснення спільних учинків спрямоване на вільне творення і практичне запровадження учасниками системи духовних цінностей, моральних критеріїв, норм і правил, за якими вони мають намір будувати своє життя як члени малої чи великої соціальної групи.

2. Слід вирізнити спільні вчинки соціалізувального плану, в яких у ролі суб'єктів-фасилітаторів виступають соціалізовані інші – батьки, вихователі, вчителі, старші товариші тощо. При цьому головною метою покладається створення для особи, що соціалізується, необхідних умов її становлення суб'єктом індивідуального і суспільного життя, готовим до вчинків істини, добра, краси, любові тощо.

3. Якщо на початкових етапах соціалізувального процесу допускаються елементи наслідування прикладів учинків, здійснених іншими (реальними людьми, героями літературних творів тощо), то на завершальному його етапі молода людина має бути здатна виявляти справжню вчинкову самостійність і креативність, а також готовність до вчинку, спільного зі значущими іншими.

4. Соціалізувальний ефект спільного вчинку визначається покладеною в його основу ідеєю зацікавленого взаємообміну можливостями і досягненнями: кожен кожному віддає за максимумом те, що є в нього найцінніше, а навзаєм за максимумом засвоює те найкраще, що пропонують йому інші учасники спільновчинкової взаємодії. Нагадаємо, що як альтернативні в цьому випадку розглядаються варіанти: егоїстичний (більше брати – менше віддавати),

альтруїстичний (менше брати – більше віддавати), паритетний (скільки взяв – стільки віддав), що поступаються вищезазначеному своїми формуально-розвивальними можливостями.

5. Специфіка процесу соціалізації, побудованого на основі механізму спільного вчинку, полягає в тому, що до добровільної персональної та спільної відповідальності його учасників за вчинене додається їхня персональна й спільна відповідальність за процес і результат становлення одне одного як носіїв і творців індивідуальних і соціальних цінностей та смислів.

6. Високий соціалізувальний потенціал спільного вчинку пояснюється тим, що останній відтворює сутнісну специфіку людського співбуття, моделює наближену до реальності культурно-історичну ситуацію соціального розвитку, а також пропонує особі, яка соціалізується, привласнити найбільш гуманні способи розв'язання її життєвих проблем.

Таким чином, процес соціалізації може отримувати різні, часом навіть полярні, інтерпретації залежно від теоретичних диспозицій дослідників, зокрема від розуміння ними того, якою є головна мета соціалізувального процесу і яким має бути головний критерій оцінювання його ефективності, хто чи що, якою мірою, під впливом яких факторів наділяється статусом суб'єкта, а хто – статусом об'єкта соціалізації, які соціально-психологічні принципи і які механізми забезпечують автентичність та продуктивність цього процесу.

Методологія соціально-психологічного дослідження феномена соціалізації має спиратися на положення про гармонійне поєднання життєвих потреб суспільного організму і потреб становлення індивіда соціальною істотою, а також про визнання індивіда і суспільства з його інституціями та агентами рівноправними учасниками соціалізувального процесу. При цьому мають бути визначені і враховані суб'єктні можливості, права та обов'язки кожного з них, а також конкретні соціально-психологічні умови, в яких здійснюється цей процес.

Соціум хоч і вважає себе чимось принципово протилежним індивідуальній формі людського існування, але змушений утворювати з кожним індивідом суперечливу єдність, оскільки лише таким чином він може існувати і розраховувати на позитивну динаміку.

Тож суб'єкти, що скеровують процес соціалізації, основною метою якого мислиться перетворення індивідуального в особистісне, мусять рахуватися з необхідністю процесів психологізації, суб'єктивізації, індивідуалізації, інтимізації тощо, з тим, що найбільш оптимальними є відношення діалогічні, партнерські, коли кожний з учасників взаємодії покладає іншого не тільки як засіб, а й як мету своєї активності.

Процес соціалізації індивіда розгортається (і має оцінюватися) як за лінійною логікою нарощування просоціальних орієнтацій останнього під впливом соціуму, так і за логікою нелінійною, що може виявлятися у формі неприйняття ним застарілих соціальних норм або тих, які суттєво розбігаються з його життєвими диспозиціями. Нелінійності соціалізувальному процесові може надавати ускладнений фізіологічний і психологічний статус індивіда, ті чи ті його залежності (ігрова, наркотична тощо), якась особлива позиція батьків, вихователів, наставників, релігійний вплив, вплив дитячої та молодіжної субкультури тощо. Така нелінійна активність тих, кого соціалізують, і тих, хто соціалізує, може порушувати налагоджену систему соціалізації, але нерідко саме вона є важливою умовою вдосконалення, оновлення і розвитку цієї системи.

Запровадження суб'єктно-вчинкового підходу до соціально-психологічного дослідження процесу соціалізації передбачає доповнення принципів суб'єктно-суб'єктної та вчинково-вчинкової взаємодії методологічним положенням про спільний учинок – усвідомлюваний, цілеспрямований, організований і водночас спонтанний процес добровільного і бажаного для кожного з його учасників взаємообміну душевними та духовними ресурсами, а також взаємоузгодженого творення ними нових цінностей і смислів свого індивідуального та суспільного буття. Тож соціалізованою є людина, здатна виявляти суб'єктну готовність до спільного з іншими вчинкового способу буття у світі.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЛЮДИНИ ЯК ОСОБИСТОСТІ І ЯК СУБ'ЄКТА ВЧИНКУ

Якщо проглянути зміст підручників і навчальних посібників із соціальної психології, можна звернути увагу на те, що в більшості випадків розділ, присвячений соціальній психології особистості, розміщується ближче до кінця, як, наприклад, у навчальному посібнику «Основи соціальної психології» за редакцією М. М. Слюсаревського (2008 р.), і зовсім рідко на початку, після загальних питань, як у підручнику В. В. Москаленко «Соціальна психологія» (2005 р.). Є також приклади, коли такий розділ узагалі відсутній, як у фундаментальному міжнародному виданні «Перспективи соціальної психології» за редакцією М. Г'юстон, В. Штребе, Д. Стефенсон (2001 р.), або коли береться загальнопсихологічне визначення особистості та розглядаються її соціально-психологічні проблеми, як у підручнику Г. М. Андреевої «Соціальна психологія» (2005 р.).

Навряд чи це є випадковістю. Скоріше тут спрацьовує логіка предметного самовизначення загальної та соціальної психології, психології особистості й соціальної психології особистості, а також соціології та психології. «Підручники із соціальної психології пишуться або у психологічному, або у соціологічному ключі, і тому необхідна порівняльна історіографія, яка охоплює всі головні гілки соціальної психології та їхні взаємовідношення», – зазначає К. Ф. Грауманн [40]. Реально припустити, що і в самій соціальній психології існує певна диференціація дослідників на соціально і психологічно орієнтованих, а також на тих, які не віддають перевагу ні тому, ні іншому, а орієнтуються на результат їхньої взаємодії. До речі, вважається, що ще Платон і Аристотель заснували дві різні традиції, які в Нові часи почали називати *підходом, центрованим на соціумі*, і *підходом, центрованим на особистості*. За першого підходу акцентується на перевазі суспільних структур (систем, інституцій, груп) над індивідуальним досвідом і поведінкою; за другого, навпаки, соціальні системи пояснюються через особистісні процеси і функції [41].

У чому тут може бути проблема з точки зору суб'єктно-вчинкового підходу? По-перше, соціально орієнтовані соціальні психологи можуть приділяти меншу увагу дослідженню психологічної складової особистості, а психологічно орієнтовані соціальні психологи – недооцінювати її соціальну складову. По-друге, може так статися, що соціально орієнтований соціальний психолог почне розглядати соціальне як мету, а психічне як засіб її досягнення, соціум – як суб'єкта, а особистість – як об'єкт впливу, від якого очікується ще й готовність до вчинку самопожертви в ім'я суспільних ідеалів. Не менш небезпечним може виявитися психологічний ухил в соціальній психології, що ставить під питання існування групових форм суб'єктності та вчинковості. Проте слід визнати не тільки необхідність, а й певну доцільність існування цих двох підходів, оскільки саме їхня напружена взаємодія створює цілісний і динамічний соціально-психологічний портрет людини як особистості.

Інший проблемний момент стосується розуміння сутності поняття «особистість». Ідеться про те, що в одних соціально-психологічних працях особистість визначається об'єктно, як «Щось», а в інших – суб'єктно, як «Хтось».

Так, словом «особистість» можуть позначатися ті цінності й смисли, способи діяльності, які людина отримала і привласнила у процесі соціалізації, у взаємодії із соціокультурним оточенням загалом. Це може бути статус у референтній групі, набір ролей, знання про норми і правила поведінки, комунікативні уміння, лідерство, досвід розв'язання конфліктів тощо. Тобто індивід, який привласнив певний соціальний досвід і здатен адекватно його застосовувати з користю для себе і для інших, вважається і може вважати себе особистістю. Це поняття також використовують для характеристики певного (особистісного) рівня соціально-психологічного і соціокультурного розвитку людини. Тобто йдеться про ознаку, а не про її носія.

Свого часу Б. Г. Ананьєв здійснив спробу розведення та узгодження уявлень про окремі психологічні визначення людини як індивіда, особистості, суб'єкта та індивідуальності. Тому не випадково в назвах його фундаментальних праць ідеться саме про людину, а не про особистість, індивідуальність чи суб'єктність: «О про-

блемах сучасного людознавства» (2001), «Человек как предмет познания» (2010) та ін.

Відомий персонолог С. Мадді також демонструє цілком важливу позицію щодо психологічного розуміння сутності поняття «особистість», не ототожнюючи його з поняттям «людина», тобто з тим, хто є особистістю: «Особистість – це конкретна сукупність характеристик і прагнень, що зумовлюють ті загальні та індивідуальні особливості поведінкових проявів (думок, почуттів та дій), які відрізняються стійкістю в часі й можуть чи не можуть бути пояснені тільки через аналіз соціальних та біологічних факторів, що впливають на актуальну ситуацію функціонування людини» [42]. Додамо, що А. Бандура розглядав особистість як складний патерн неперервного взаємовпливу індивідуума, поведінки і ситуації. Дж. Келлі визначав особистість як властивий кожному індивідуумові спосіб усвідомлення життєвого досвіду. На думку Е. Еріксона, особистість є функцією результатів проходження психосоціальних криз. Тобто згідно з цими визначеннями саме людина як цілісна біопсихосоціальна істота є носієм патерну, способу, функції, але не зводиться до них хоча б тому, що вона виступає зацікавленим учасником творення того, що позначається словом «особистість».

Дещо інакше характеризував особистість Г. Олпорт: як те, що лежить за конкретними вчинками людини усередині неї самої, як те внутрішнє, що детермінує характер взаємодії людини зі світом. Тут важко зрозуміти, на яке запитання відповідає внутрішнє – «Що?» чи «Хто?» У першому випадку це можуть бути якісь патерни, механізми чи функції, а в другому – той, хто їх має як свої, і кого позначають поняттями «Я», «суб'єкт», «автор», «творець» тощо.

«Особою називають окрему людину, індивіда як окремого носія суспільних відносин, тоді як особистість – це соціальне обличчя людини, її “Я” для інших, “Я” у комунікативному контексті, у взаєминах з людьми», – зазначає Т. М. Титаренко [43]. У наведеному визначенні, як можна зрозуміти, особистість з усім її наповненням відповідає на запитання «Що?», оскільки не існує і не діє сама по собі, а є «власністю» і засобом в руках окремої людини (особи, індивіда) як суб'єкта свого індивідуального і суспільного

життя. «Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою та життям, власним майбутнім» [44].

Однак у сучасній психології можна зустріти чимало випадків, коли поняття особистості використовується одночасно і на позначення однієї із сутнісних властивостей людини, і як її змістовий синонім, що вбирає в себе ознаки індивідності, індивідуальності, суб'єктності, самості тощо.

Не можна також не звернути увагу на те, що останнім часом у текстах вітчизняних психологів спостерігається своєрідний зворотний дрейф від поняття «психологія особистості» до поняття «персоналогія», яке було запропоновано Г. Мюрреєм ще в кінці 40-х років минулого століття.

Нагадаємо, що слово «персона» походить від латинського *persona*, що вже від самого початку означало не людину, а маску, яку надягав актор, граючи ту чи іншу роль. У реальному житті така «маска» може слугувати встановленню контактів у міжособистісному та професійному спілкуванні, бути у пригоді, коли людині потрібно адаптуватися, пристосуватися до оточення, розчинитися в ньому, аби досягти своїх цілей і при цьому не стати білою вороною, синьою панчохою чи хлопчиком для биття. Щось подібне мав на увазі К. Г. Юнг, коли назвав словом «Персона» один з архетипів і визначив його як природну схильність людини поєднувати в собі «дві колективні особистості» (або установки), одна з яких відповідає її власним намірам, а друга – вимогам середовища [45]. Тому ідея театральної маски, слід думати, не є первинною, а була запозичена із життєвої практики адаптації, пристосування, перевтілення тощо.

Також цілком реально припустити, що людина примірює різні «рольові маски» не тільки заради пристосування, а й керуючись бажанням випробувати себе, щось кардинально змінити у своєму житті й навіть протистояти тому і тим, що і хто заважає їй бути самою собою і різною водночас. Так, досить успішний комедійний актор може все життя мріяти випробувати себе у трагедійній ролі, аби довести собі й іншим різнобічність свого таланту.

Певну проблемну ситуацію для соціально-психологічного тлумачення феномена персони створює той факт, що в нашій науковопсихологічній мовленнєвій культурі це слово вже дістало

поширення і існує у певному значенні поряд зі словами «людина», «індивід», «індивідуальність», «Я», «самість», «суб'єкт», «об'єкт», «особистість», «особа» «особина» тощо.

Згадані терміни у позанауковому житті вживаються досить рідко – перевага віддається слову «людина». До слів «персона», «особистість» звертаються представники певного культурного прошарку і переважно тоді, коли пишуть наукові праці, виголошують доповіді чи публічні промови на честь видатної людини, аби підкреслити соціальну значущість зробленого чи вчиненого нею. Але якщо замість слів «видатна особистість» ужити «видатна персона», то адресат такого звеличення може образитися. Річ у тім, що персоною в нашій культурі прийнято називати людину певного типу, із певним соціальним статусом – позитивним чи негативним. Так, поняття «персона грата» і «персона нон грата» означають особу (зауважимо, саме особу, а не особистість), яка користується чи не користується дипломатичною довірою. Також уживається поняття «поважна персона», що нерідко має іронічно-глузливе забарвлення.

Знову ж таки, якщо поняття персони не зводить до уявлення про маску, а ототожнити з поняттям особистості, то слід бути готовим до того, що воно автоматично потрапить у проблемне поле, в межах якого точиться досить жорстка боротьба за першість між поняттями, що позначають різні сутнісні ознаки людини. Зокрема, йдеться про вже згадану вище типову для вітчизняної (і не тільки) психології тенденцію до підміни поняття людини її окремими визначеннями. Не менш типовими є випадки, коли поняття, що характеризують людину, змішуються, коли одні поняття визначаються через інші, на кшталт: «особистість – це людина як суб'єкт пізнання та перетворення світу»; «особистість виступає як суб'єкт діяльності та спілкування» тощо. Так, на думку Е. В. Ільєнкова, особистість виникає тоді, «коли індивід починає самостійно, як суб'єкт здійснювати зовнішню діяльність за нормами та еталонами, заданими йому іззовні – тією культурою, у лоні якої він пробуджується до людського життя, до людської діяльності» [46]. Іншими словами, індивід стає особистістю тоді, коли він стає суб'єктом, який керується у своєму бутті нормами та еталонами, заданими йому іззовні. Тобто має місце ототожнення понять «людина як особистість» і «людина як суб'єкт». До речі, це може бути

однією з причин відмови деяких дослідників від уживання в своїх працях категорій суб'єкта і суб'єктності. Але в такому разі і категорія особистості втрачає свою специфіку.

Доволі поширеними є випадки ототожнення категорії «особистість» не тільки з категорією «суб'єкт», а і з категорією «індивідуальність», а їх окремо і разом – із категорією «людина». При цьому часто-густо йдеться не про спеціально здійснену процедуру ототожнення, а про елементарну підміну понять. Так, у книзі Л. Г'елла і Д. Зіглера «Теорії особистості» можна знайти визначення персонології як науки про особистість, що прагне закласти фундамент для кращого розуміння людської індивідуальності [47]. Виходить, що персонологія – наука про індивідуальність, а особистість для неї є лише засобом, інструментом, а не головною цінністю і кінцевою метою. І це не дивно, оскільки англійське слово «personality» перекладається як особистість, персона, індивідуальність, діяч, а також особисті властивості, особливості характеру і т. п.

Як зазначалося, традиційним у соціальній психології є визначення особистості як соціалізованого індивіда. Тобто на відміну від суб'єктності та індивідуальності категорія особистості означає те в людині, що поєднує її із соціумом, що дозволяє їй відчувати себе його органічною частиною. І тут варто погодитися з Е. В. Ільєнковим у тому, що «сила особистості – це завжди індивідуально виражена сила того колективу, того “ансамблю” індивідів, який в ній ідеально представлений, сила індивідуалізованої всезагальності прагнень, потреб, цілей, що нею керують». І ще: «Особистість тим більш значуща, чим повніше і ширше представлена в ній – в її справах, в її словах, у вчинках – колективно-всезагальна, а зовсім не суто індивідуальна її неповторність» [48].

З огляду на сказане важко уявити, що поняття «персона» може додати щось принципово нове до психологічних визначень людини як особистості, а також особи, індивіда, індивідуальності, суб'єкта, самості, «Я» тощо. Тоді чим пояснити інтерес сучасної психології особистості до персонології?

Не виключено, що тут спрацьовує авторитет зарубіжних персонологів і, можливо, те, що термін «персонологія» видається більш милозвучним, ніж «особистологія». Але головне, напевно, полягає в тому, що нова (хай навіть добре забута стара) назва може

створити умови для розбудови нової міждисциплінарної науки, яка охопить психологію особистості нарівні з історією, культурологією, соціологією, етикою, естетикою, правом, педагогікою, фізіологією та іншими науками.

У цьому плані заслуговують на увагу праці О. Б. Старовойтенко і В. А. Петровського, в яких представлено шлях і результат побудови такої нової персонології. Так, В. А. Петровський пропонує розглядати персонологію (загальну) як «особливий напрям у психології», як «методологію міждисциплінарного синтезу, сфокусованого на проблемі особистості». Якщо в його працях особливе місце займає розробка принципів інтеграції теоретичної та практичної діяльності психологів-персонологів, то О. Б. Старовойтенко досліджує умови синтезу культурної (герменевтичної) і фундаментальної психології особистості. Головна мета створення загальної персонології, на думку її авторів, полягає в тому, щоби сприяти подоланню очевидного для багатьох розриву між трьома лініями розробок у сучасній психології особистості: теоретично-емпіричною, культурно-герменевтичною та психопрактичною. У працях О. Б. Старовойтенко йдеться про «нову персонологію» як авторську (разом із В. А. Петровським) модель, що спирається на інтегративний підхід у сучасній психології [49]. Наголошується на тому, що у процесі становлення загальної персонології набувають розвитку окремі персонологічні побудови. Зокрема йдеться про мультисуб'єктну персонологію (В. А. Петровський), про моделі культурної персонології та персонології життя (О. Б. Старовойтенко), про персонологію «Я» (спільні розробки обох науковців).

Відповідаючи на критику з приводу застосування поняття персони, автори нової персонології зазначають, що для російськомовної традиції слово «персона» означає не маску, а людину, яка розглядається з боку таких особливостей її індивідуальності, котрі є значущими для інших і для неї самої. Персона – це людина, яка не знеособлена роллю. Вона може розглядатися як носій ролі, яку вона реалізує як впливова особа. Цікавими видаються також твердження щодо розуміння категорії особистості як базової для персонології. Зокрема зауважується, що із суб'єктивної точки зору «особистість володіє властивістю існувати тільки в собі й через саму себе, бути власною сутністю, єдиною причиною і перспективою самої себе»; в екзистенційному

розумінні «особистість виступає в модусі “perzon”, що означає індивідуальність людини». Смісловим ядром особистості стає індивідуальна тілесно-душевно-духовно-діяльнісна сутність людини в її життєвому здійсненні, а також у даності світу, іншим, собі [50]. Висловлюється застереження щодо неправомірності зведення особистості до персони, а людини – до особистості. Мовляв, людина є дещо більше, ніж індивідуальна особистість, оскільки людина – це особистість, «розширена» у світ інших, яка перебуває в єдності з іншими; це спільність з іншими особистостями, всезагальне «Я», достеменна людськість у людині. Особистість утілює «співдружність суб'єктів», «республіку суб'єктів», множинність «Я», сукупне «Ми» [51]. Тобто індивідуальна особистість певним чином протиставляється людині як особистості в її соціально-психологічному розумінні – й саме в суб'єктно-суб'єктному вимірі.

Інтерес соціальної психології може викликати думка про те, що предметом персонологічного дослідження визначається індивідуальне буття, яке утворюють життя інших, що перетинаються, резонують, синхронізуються і розходяться стосовно одне одного. При цьому самодіяльною причиною кожного з цих життів виступає конкретна особистість. Саме вона вважається автором персонологічних відкриттів, персонологічних текстів, а також суб'єктом самозмін, спричинених впливом персонології. Тобто людина-особистість у даному персонологічному контексті постає як творець свого індивідуального буття, соціально зумовленого присутністю інших у статусі не тільки об'єктів, а й суб'єктів. «Я конкретно відчуваю Іншого як вільного і свідомого суб'єкта... І присутність цього суб'єкта без посередників є необхідною умовою будь-якої думки, яку я спробував би сформулювати про себе», – знаходимо також у Ж.-П. Сартра [52].

Варто згадати розроблену В. А. Петровським концепцію «відображеної суб'єктності» – ідеальної представленості однієї людини в іншій, «іншобуття когось у комусь». Віддзеркалюючись в інших людях, індивід виступає як діяльне начало, що сприяє зміні їхніх поглядів, формуванню нових спонук, виникненню нових переживань тощо. Таким чином людина відкривається іншим як значуще для них джерело нових особистісних смислів, що зумовлює їхній особистісний розвиток [53].

О. Б. Старовойтенко звертає увагу не тільки на суб'єктну роль «Іншого», але фактично на суб'єктно-суб'єктну взаємодію, співавторство, що має місце у стосунках між «Я» та його «Іншими»: «Присутній Інший є для особистості усвідомленим і багато в чому невідомим суб'єктом, що володіє здатністю бути збудником, ініціатором, зразком, цінителем, продовжувачем її активності. Інший стає співавтором самосвідомості, життєвої історії особистості, а також виступає активною частиною її зовнішнього і внутрішнього світу... дає їй відкрити і актуалізувати свій потенціал...» І далі: «Світу “Я” не існує без нього самого, але щоб з'явитися, бути і розвиватися, він потребує з'єднання зі світами інших людей» [54].

Отже, в даному разі маємо приклад власне соціально-психологічної інтерпретації поняття особистості у «новій персонології». При цьому звертання її розробників до теми суб'єктності цілком справедливо підкреслює перетворювальний характер взаємодії індивіда з образами значущих інших. Показовим є і те, що якостями суб'єкта наділяється сама персонологія: «Персонологія – суб'єктна. Вона на вістрі руху наукової думки і думки “користувачів”» [55].

Наведені твердження про суб'єктність загальної персонології, про мультисуб'єктну персонологію, а також про її практичну фасилітативну зорієнтованість дають підстави для припущення, що саме суб'єктність є тією сутнісною ознакою, що найбільшою мірою характеризує онтичну своєрідність людського способу буття і тому має право претендувати на роль базового критерію аналізу і синтезу персонологічних знань. Проте людина як суб'єкт свого життя і є і не є «абстрактном, властивим окремому індивідові». Суб'єктність конкретної людської істоти має свій культурний вимір. І саме як суще, зумовлене соціокультурними чинниками і наповнене культурними змістами, людина набуває ознак особистості. Не випадково у вітчизняній психології дістало поширення визначення особистості як соціалізованого індивіда.

Якщо зважити на те, що особистістю не народжуються, а стають, і на те, що без активної, власне суб'єктної участі самого індивіда таке становлення не є можливим, логічно дійти висновку, що в онтогенетичному розумінні суб'єктне передуює особистісному. Тому поняття «особистість» більш точно було б визначати як *соці-*

алізований суб'єкт, а не тільки і не стільки як соціалізований індивід. Людину-особистість як соціалізованого індивіда і суб'єкта її індивідуального та суспільного буття вирізняє насамперед творче ставлення до інших людей як найбільш значущих партнерів по буттю, а також до визначених ними життєвих смислів, створених цінностей, винайдених інструментів, алгоритмів, форм і способів життєдіяльності. Саме на позначення такого ставлення людини до людини в його культурно-історичному та онтогенетичному вимірах існує поняття «вчинок» – як моральна творчість, як здатність до самоперевершення і самопожертви заради інших. Тобто людина набуває властивостей соціокультурного суб'єкта і *стає особистістю в міру її суб'єктної готовності до вчинкового способу спільного буття з іншими людьми* [56]. При цьому вона досягає рівня індивідуальності, якщо не вчиняє за зразком, а конструює свою вчинкову активність ініціативно, самостійно, виявляє в ній свою унікальність, своєрідність, неповторність.

Отже, здійснений з позицій суб'єктно-вчинкового підходу аналіз актуальних проблем соціальної психології особистості свідчить про необхідність уточнення соціально-психологічної сутності категорії «особистість» у її співвідношенні з категоріями «індивід», «особа», «персона», «суб'єкт», «Я», «індивідуальність», «самість», а також узагальнювальною категорією «людина». Крім того, видається важливим узгодити уявлення про об'єкт і предмет соціальної психології особистості, загальної психології особистості та персонології. А поки таких уточнень не зроблено, було б коректно вести мову не тільки про соціальну психологію особистості, а й про соціальну психологію індивіда, соціальну психологію індивідуальності, соціальну психологію суб'єкта, соціальну психологію «Я» тощо і узагальнювати отримані знання у форматі соціальної психології людини, розуміючи під людиною не абстракцію, а реальну істоту з її психікою.

СУБ'ЄКТНЕ ТА ВЧИНКОВЕ У БУТТІ ЛЮДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

У соціальній психології традиційно точаться дискусії з приводу того, чи можна людські спільноти – малу, середню, велику соціальні групи, інші соціальні об'єднання – вважати самостійними, якісно відмінними від індивідуальних суб'єктами життєдіяльності. Чи існує в реальності колективний суб'єкт, здатний здійснювати спільні вчинки, чи це одна з оригінальних соціально-психологічних метафор, що за серйозного наукового підходу потребує індивідуально-психологічного довизначення? До речі, в історії філософської та наукової думки починаючи з Платона існує чимало прикладів приписування соціальним утворенням індивідуальних характеристик, тобто психологізації соціального. Розглянемо ці питання з позицій суб'єктно-вчинкового підходу, але спочатку коротко проаналізуємо стан проблеми.

Останніми десятиліттями у психології загалом і насамперед у психології соціальній зростає увага до феноменів групової (колективної) суб'єктності, і на цьому фоні спостерігається зниження інтересу до феномена індивідуальної суб'єктності, зокрема на тій підставі, що остання вже була ґрунтовно досліджена в межах загальної психології, психології особистості тощо. Не виключено, що певну роль тут відіграло поширення серед вітчизняних соціальних психологів ідей соціального конструктивізму з його соціоцентричною позицією у трактуванні законів людського життя. Ця позиція базується на цілком реалістичному уявленні про різні за масштабом і значущістю внески індивідуального і соціального акторів у скарбницю світового досвіду. Переважна більшість того, що визначає суспільну корисність окремої особи, і те, чим вона є по суті, має соціальну природу, є соціально детермінованим. Тому «активною дієюю одиницею» визнається не індивід, а група, до якої він належить чи настанови якої він (свідомо чи несвідомо) транслює [57]. При цьому поняття «колективного суб'єкта», яким послуговується соціальний конструктивізм, може охоплювати в ролі рівноправних учасників представників світу людей і світу речей [58].

Проте існує думка, що сьогодні помірковані представники соціального конструктивізму намагаються скоригувати свою позицію у питанні співвідношення індивідуальної та групової суб'єктності. Трапляються навіть випадки, коли представник цього напряму позиціонує себе як конструктивіста, але вже не соціального.

Розглянемо, як сьогодні соціальні психологи визначають поняття групового (колективного) суб'єкта, які ознаки вважають найбільш характерними для нього.

Так, А. Л. Журавльов пропонує вважати колективним суб'єктом будь-яку групу людей, що діє спільно та проявляє себе через форми поведінки, стосунки, діяльності, спілкування, взаємодію. На його думку, групи розрізняються за рівнем суб'єктності, тож можуть бути реальними або потенційними суб'єктами. Повною мірою бути колективним суб'єктом – означає бути активним, діяльним, інтегрованим, тобто єдиним цілим, відповідальним і т. д. При цьому поняття «колективність» використовується як синонім поняття «спільність» і не пов'язується з уявленнями про колективізм [59].

Начебто не повинно викликати запитань визначення колективного суб'єкта як протилежного суб'єкту індивідуальному. Однак таке протиставлення потребує пояснення якісної відмінності першого від другого, зокрема того, що відрізняє колективного суб'єкта як цілісність від сумарного ефекту, породженого суб'єктною активністю його членів. Дискусійною видається також позиція, згідно з якою «індивідуальний суб'єкт» та «індивідуальна діяльність» по суті є лише умовностями, які допускаються в дослідженні або у практичному аналізі. При цьому робиться посилання на думку Б. Ф. Ломова про те, що будь-яка індивідуальна діяльність у строгому розумінні є складовою діяльності спільної, і тому, мовляв, сутність аналізу індивідуальної діяльності полягає в тому, щоб визначити її місце в діяльності спільній, а відповідно і функцію даного індивіда в групі [60].

Однак таке розчинення індивідуальної суб'єктності в колективній – не на користь соціальній психології. Річ у тім, що існує не менше підстав для визнання умовності колективної суб'єктності, яка без реальних індивідуальних суб'єктів просто неможлива. Розглядаючи індивідуально-психологічне лише як залежне від соціально-психологічного, ми втрачаємо і те, і те. Крім того, навряд чи

можна «визначити своє місце у спільній діяльності», не будучи самим собою, не протиставляючи свою суб'єктну неповторність іншим неповторностям, неповторності групи як цілого. Конструктивніше, на наш погляд, розглядати і вибудовувати їхні відношення як партнерські, діалогічні, що не передбачають домінування однієї форми суб'єктності над іншою.

Цікавими в теоретичному і практичному плані є сформульовані А. Л. Журавльовим питання про те, чи може колектив (група) не бути суб'єктом, чи є будь-який колектив суб'єктом, але з різною мірою вираженості якості суб'єктності. Не менш цікавими є випадки, коли складена з індивідуальних суб'єктів група не перетворюється на колективного суб'єкта, або то набуває відповідної властивості, то втрачає її. Наочним прикладом може бути важко прогнозована динаміка колективної суб'єктності спортивних команд в ході їхньої участі у престижних змаганнях.

Характеристика колективної суб'єктності, запропонована А. Л. Журавльовим, містить такі ознаки: 1) взаємопов'язаність та взаємозалежність членів групи; 2) здатність групи проявляти спільну активність, тобто виступати єдиним цілим щодо інших соціальних об'єктів чи щодо себе самої; 3) здатність групи до саморефлексії, в результаті якої формуються почуття «Ми» (передусім як переживання своєї належності до групи і єднання зі своєю групою) і образ «Ми» (групове уявлення про свою групу). При цьому додається, що основною одиницею аналізу колективного суб'єкта є взаємодія членів колективу, що виконує спільну діяльність, проте, мовляв, не будь-яка взаємодія, а саме предметно спрямована, тобто орієнтована на предмет спільної діяльності [61].

Усі ці ознаки є важливими, але не рівноцінними. На наш погляд, роль системотвірної серед них виконує суб'єктна спільність «Ми». Крім того, щоб задовольнити критерії колективної суб'єктності, до переліку цих ознак варто було б додати авторські амбіції групи, свободу колективної творчості, а також готовність індивідуальних «Я» до добровільного підпорядкування своїх інтересів інтересам групи та до їх відстоювання. Варто також звернути увагу на особливу соціально-психологічну значущість для колективного суб'єкта його готовності до спільного вчинку як вищої форми групової суб'єктної активності.

На думку А. Л. Журавльова, зміст поняття «суб'єкт» тількино починає розроблятися в соціальній психології, тому, мовляв, поки не доводиться очікувати внесення принципово нового в це поняття порівняно із загальною теорією психології [62].

П. П. Горностай пропонує диференціювати групову суб'єктність відповідно до типу групи, яка може бути: організованою, мати лідера і формальну структуру; стихійно згуртованою, що діє як єдине ціле (натовп); синергетичною. Організована група делегує частину своїх суб'єктних повноважень керівнику або лідеру. У таких групах традиційно сильними вважаються свідомі компоненти групової психіки і недооцінюються процеси групового несвідомого. Для груп-натовпів, навпаки, дуже сильними є процеси групового несвідомого, а групова свідомість виявляється у підпорядкованому (якщо не в пригніченому) стані. Цього не можна сказати про лідера, який завойовує владу над натовпом: для нього свідомість може мати вирішальне значення. Але він перебуває ніби понад натовпом, на відміну від лідера організованої групи, який є частиною її структури. Порівняно з описаними типами груп для синергетичних груп велике значення мають і групова свідомість, і групове несвідоме, які можуть сягати дуже високого рівня [63].

У цілому визнаючи оригінальність запропонованого підходу до аналізу варіантів використання групою свого суб'єктного ресурсу, зробимо кілька акцентів. Так, напевно варто розрізняти організовані групи, що діють на добровільній і на примусовій основі. У першому випадку, делегуючи частину своєї суб'єктності лідерові, група залишається суб'єктом. У другому випадку група не є повноправним суб'єктом спільної діяльності, а є об'єктом, засобом досягнення її організатором своїх егоїстичних цілей. Щось подібне слід сказати і про групу-натовп, яка може бути, а може тільки здаватися суб'єктом – залежно від того, ким або чим скеровується її активність. Напевно, саме синергетична група є реальним суб'єктом, спроможним до самоорганізації та саморозвитку, здатним ефективно діяти у режимі як свідомості, так і несвідомої регуляції своєї активності, а також міняти свій суб'єктний профіль залежно від ситуації, залишаючись при цьому самою собою.

Таким чином, якщо говорити про стан розробки проблеми групового/колективного суб'єкта в соціальній психології, то, схоже, найбільш актуальними на сьогодні залишаються питання його

природи і тих ознак, що характеризують його сутність і якісну своєрідність. Тому зосередимо увагу на розгляді саме цих питань із позицій суб'єктно-вчинкового підходу.

Цілком переконливим і підтвердженим практикою вважається соціально-психологічне положення про те, що інтеграція, кооперація, колективізація можуть виступити умовою підвищення ефективності індивідуальних зусиль, що в референтній групі кожний її член як суб'єкт індивідуального і суспільного життя отримує для себе додаткові інформаційні, мотиваційні, інструментальні й навіть енергетичні ресурси, може розраховувати на психологічну (когнітивну, емоційну, поведінкову) підтримку інших її членів. Усвідомлення належності до значущої формальної чи неформальної групи, громадського об'єднання, політичної партії, змагальність, боротьба за лідерство – все це виступає потужним соціально-психологічним стимулом активності людини, актуалізації та нарощування її сутнісних сил, зокрема суб'єктно-вчинкових інтенцій і потенцій. Але чи достатньо цих свідчень і аргументів, аби саме групу, а не її членів визнавати суб'єктом діяльності, спілкування, соціально-психологічного життя як такого?

Відповідаючи на це запитання, слід зауважити, що у психологічній науці з цього приводу склалися дві теоретично-методологічні версії. Згідно з однією з них, соціальні феномени людського життя (зокрема його груповий формат) вважаються визначальними в онтологічному сенсі, а індивідуальні – похідними від них. Мовляв, спочатку було «Ми», а потім із нього виділилися окремі «Я». Існує навіть деконструктивістський висновок про те, що категорія «індивідуальність» фіксує факт походження індивідуального із дуального (Т. Х. Карімов).

У працях А. В. Брушлинського вищим в ієрархії суб'єктів вважається людство як найбільша соціальна група. Все решта об'єднань, а також окремі індивіди розглядаються як похідні суб'єкти. Але ж і статус людства як верховного суб'єкта є доволі відносний, навіть з огляду на те, що слово «людство» є іменником середнього роду, а суб'єктними повноваженнями, як правило, наділяються «Він» чи «Вона» (чоловік, жінка, лідер, партія, народ тощо). Крім того, не виключено, що у Космосі існує нескінченна кількість розумних суб'єктів, потенційно здатних підпорядкувати собі цивілізацію землян.

Зрозуміло, що така *соціоцентрична* пояснювальна модель передбачає певну об'єктну підлеглість одних суб'єктів іншим. Годі згадати добре відомі старшому поколінню гасла: «Партия сказала – надо! Комсомол ответил – есть!», «Будь готов! – Всегда готов!» тощо. При цьому відношення між такими ієрархічно підпорядкованими груповими та індивідуальними суб'єктами вибудовуються за принципом як піклування-виховання, так і підпорядкування-використання. Подібні приклади також віднаходимо в нашій недавній історії, коли усіяло культивувалася колективістична спрямованість особистості, її готовність пожертвувати собою заради ідеалів світлого майбутнього, і навпаки: індивідуалістична, егоцентрична, егоїстична спрямованість засуджувалася і вважалася не гідною будівника комунізму.

Існує інша – *антропоцентрична* – точка зору, згідно з якою реальним суб'єктом, автором, творцем свого життя визнається окрема людина, а група розглядається як своєрідний засіб її пристосування до несприятливих умов середовища. Мовляв, виникнення і розвиток масоподібних, групових, колективних способів існування живого є еволюційним винаходом поколінь індивідуальних організмів у боротьбі за виживання. Так, за рахунок біологічного виробництва надлишкової маси генетичного матеріалу було віднайдено можливість нейтралізувати чи принаймні зменшити вплив негативних факторів на процес відтворення поколінь. Природна доцільність прижиттєвого об'єднання окремих істот у колонії, зграї, стада, роди, племена тощо пояснюється тим, що більш масивне і згуртоване утворення краще боронить від ворогів і, що більш важливо, надає своїм членам можливість використовувати біопсихічні реакції одне одного як сигнали, що вказують на наявність та значущість тих чи інших стимулів (Б. Ф. Поршнев).

Аналогічним чином, хоча на якісно вищому рівні, людські індивіди використовують групову форму життя, зокрема як засіб соціалізації, обміну інформацією, а також вирішення різного роду особистих проблем професійного і побутового характеру. Оскільки ж група, на думку прихильників антропоцентричної версії, є засобом задоволення потреб індивідуального життя, вона не може мислитися суб'єктом у власному розумінні цього слова. А на питання про те, чому хтось вважає інакше, може бути така відповідь: статусом суб'єкта соціальна група наділяється тому, що кожний її член

делегує (добровільно чи під тиском обставин) якусь частину своєї суб'єктності лідеру, керівнику, органам влади, погоджуючись певним чином на роль об'єкта. Якщо владна інстанція діє від імені групи, то складається враження, що, крім індивідуальних суб'єктів, існує ще один цілком реальний груповий, колективний, масовий – власне надіндивідуальний суб'єкт, якому приписуються свідомість, діяльність, воля, емоції, настрої, почуття, переживання, ставлення, характер і темперамент, душевність і духовність, тобто фактично всі властивості індивідуального суб'єкта, крім хіба що тілесності, оскільки бачити надіндивідуального суб'єкта як такого не випадало ще нікому.

Ми також не маємо безпосереднього доступу до психіки іншої людини, однак це не заважає визнавати реальність її існування. До речі, ще Сократ звертав увагу на те, що людина є носієм надіндивідуального, яке є більш глибоким, інтимним і водночас більш універсальним. І. Кант, виокремлюючи в людині емпіричний (індивідуально-психологічний) і трансцендентальний шари, пов'язував останній з уявленнями про трансцендентальний суб'єкт, а також про надіндивідуальне начало, що несе в собі загальні ознаки людини як такої.

О. Г. Асмолов пов'язує історію поняття «надсвідомі надіндивідуальні явища» з уявленнями про «вроджені ідеї» (Р. Декарт), «архетипи колективного несвідомого» (К. Г. Юнг), «космічне несвідоме» (Судзукі), «космічну свідомість» (Е. Фромм), «несвідоме як мовлення Іншого» (Ж. Лакан), «колективні уявлення» (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль) і «неусвідомлювані структури» (К. Леві-Строс, М. Фуко). При цьому якщо згадані дослідники відшуковували надсвідоме надіндивідуальне у просторі індивідуальної психіки, то, мовляв, В. І. Вернадський убачав у колективній несвідомій роботі людства джерело походження нового пласта реальності, що отримав назву ноосфери [64]. Однак і тут потребує уточнення поняття «несвідома робота людства», і залишається відкритим питання про те, чи можемо приписувати саме людству і саме ноосфері статус суб'єкта, автора, творця.

Це питання є актуальним не тільки саме по собі, а й у контексті дискусії про статус соціальної психології як окремої науки. Як відомо, дехто і сьогодні тлумачить історію походження цієї галузі психологічного знання як таку, що виникла на перетині чи на

межі психології та соціології, а тому, мовляв, не має власного предмета і не може вважатися самостійною наукою. Тож аби відстояти свій науковий суверенітет, їй необхідно відмежуватися від соціології та довести свою відмінність від психології індивідуальної. При цьому не виключено, на думку М. М. Слюсаревського, що у пошуках науково обґрунтованої відповіді на ці питання потрібно буде переглянути як єдино можливу традиційну концепцію природи психічного (функція головного мозку) і визнати можливість більш широкого її розуміння, зокрема як функціонального органу діяльності (О. М. Леонтьєв) чи як функції поля (К. Левін). Тобто «соціальної психології не слід бездумно відмовлятися од вивчення всього, що не узгоджується з традиційними ідеологемами субстрату. Тим паче що неспростовні з погляду сьогодення ідеологеми завтра можуть виявитися таким собі флогістоном, і їх замінять інші» [65].

Цілком погоджуючись із намаганням спрямувати соціально-психологічну думку на подальший розвиток уявлень про природу психічного, про специфіку соціально-психологічного пізнання, в даному випадку обмежимося більш традиційним підходом до розуміння людської психіки як функції мозку і водночас результату взаємодії людини із соціокультурним оточенням, що дарує їй певну свободу, зокрема можливість зворотного впливу на свій мозковий субстрат з метою задоволення потреб власного психічного життя. При цьому уявляється перспективною спроба поєднання уявлення про психіку як функцію мозку з уявленням про неї як відносно самостійної функції життя, від самого початку властивої всьому живому. Звідси психіка, не обмежена однією залежністю від тілесності, здатна (зокрема в іпостасі свідомого «Я») виступити реальним суб'єктом свого не тільки індивідуального, а й групового, колективного, масового – спільного з іншими соціального буття.

З цієї точки зору соціально-психологічні феномени за своєю природою є нічим іншим, як узагальненими, інтегрованими і тому анонімними продуктами індивідуальної та міжіндивідуальної активності, а соціально-психологічний (груповий, колективний, масовий) суб'єкт є нічим іншим, як узагальненим, інтегрованим уявленням про ті індивідуальні суб'єктні ресурси, що були задіяні для його створення. Саме соборна природа соціально-психологічної форми суб'єктності надає їй авторитету, а також сили і влади над інди-

відуальною суб'єктністю, породжує уявлення про її надіндивідуальний статус. Таким соціально-психологічним суб'єктним контентом, наприклад, наповнені поняття Бога, а також уявлення про загальнолюдські цінності, у створенні й постійному перетворенні яких бере участь фактично кожна людина, як правило, нічого не підозрюючи з цього приводу.

Знову ж таки героїчні перемоги у війнах нерідко приписуються арміям, народам, країнам, державам, але у бойових діях беруть участь, здійснюють відважні вчинки і гинуть конкретні люди. Тому соціально-психологічні уявлення про всенародний подвиг, масовий героїзм слід розуміти (знову ж таки в межах означеної нами традиційної позиції) як певне узагальнення проявів учинкової активності окремих суб'єктів, які спромоглися поєднати в собі індивідуальні й суспільні цінності та смисли. На думку Л. Е. Орбан-Лембрик, «психічне є не лише формою відображення соціального, а й засобом його регуляції та існування. Усвідомлення цього дає змогу розглядати соціально-психологічне відображення як відображення психічне. Йдеться про те, що всі соціально-психологічні явища постають у формі психічних (суб'єктивних) образів, переживань, станів» [66].

Таким чином, логічно припустити, що реальними носіями як індивідуальної, так і надіндивідуальної форм суб'єктно-вчинкової активності виступають конкретні індивіди як члени певних спільнот. При цьому якщо індивідуально-психологічна суб'єктна активність здійснюється у форматі «Я – суб'єкт індивідуальних учинків» і «Я – суб'єкт учинків, спільних з іншими», то соціально-психологічна суб'єктна активність – у форматі «Ми – суб'єкти індивідуальних учинків» і «Ми – суб'єкти спільних учинків». Тим-то інстанція «Ми», представлена у просторі психіки кожного члена соціального угруповання, постає реальним соціопсихічним носієм групової, колективної, масової суб'єктності та вчинковості.

Запропонований підхід певною мірою врівноважує соціоцентричну і антропоцентричну версії групової суб'єктності та вчинковості, оскільки надіндивідуальний суб'єкт може сприйматися як такий, що домінує над індивідуальним суб'єктом. У цьому плані евристичним видається зауваження М. М. Слюсаревського про те, що «індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють певний континуум, а не перебувають у субординаційних зв'язках чи у від-

ношеннях частини й цілого» [67]. До речі, ще С. Л. Рубінштейн висловлював занепокоєння з приводу зростання анонімності в навчанні, спілкуванні, а також щодо поширення індивідуалізму як реакції на таке знеособлення, як страху втрати людиною своєї індивідуальної ідентичності. Знову ж таки, залежно від культурно-історичних умов, соціальних обставин у спільноті, зокрема у сфері науки, актуалізується уявлення про вищу значущість надіндивідуальних форм суб'єктно-вчинкової активності (добровольчий, волонтерський рух під час війни, готовність до самопожертви заради відстоювання суспільних ідеалів тощо). Відповідно цінність індивідуально-психологічних форм такої активності може відступати на другий план.

Отже, з позицій традиційного наукового уявлення про природу психіки, згідно з яким психічне не може реально існувати окремо від фізіологічного, а душевне і духовне – від тілесного, група не є таким суб'єктом соціально-психологічного життя, який існує поза проявів індивідуальної суб'єктної активності її членів. Тобто носіями реальної групової суб'єктності виступають індивідуальні суб'єкти, її фізіологічним субстратом є їхні мозкові структури, а психологічним субстратом – об'єднувальне їх і відокремлюване від інших почуття «Ми». За такого розуміння уявлення про групу як самодостатній соціально-психологічний суб'єкт утрачає свою метафоричність і набуває чіткого й цілком зрозумілого наукового змісту.

Дані положення можуть бути використані у соціально-психологічному дослідженні як малих, так і великих спільнот. Особливий інтерес при цьому становить людство як соціально-психологічний феномен, що певним чином інтегрує в собі усі прояви людської активності, зокрема активності суб'єктно-вчинкової.

Як виявляється, серед тих, кого цікавило питання природи людства, існували і нині існують різні й навіть протилежні думки. Свого часу О. І. Герцен зауважував, що слово «людство», на його погляд, «препротивное», оскільки не виражає нічого певного, а до невиразності багатьох інших понять додає якогось напівбога. Американський філософ С. Чейз у книзі «Тиранія слів» стверджує, що людство не являє собою самостійну сутність: «Спробуй покликати: гей, Людство, сюди! І жоден Адам не відгукнеться на ваш заклик». Знаменитий культуролог О. Шпенглер у книзі «Занепад Європи»

писав, що «людство» – пустопорожнє слово, яке треба виключити з кола проблем історичних форм. У тому ж дусі розмірковував відомий англійський історик А. Тойнбі: людства як такого не існує, а є певні незалежні культурно-історичні системи (локальні цивілізації), що виникають, розвиваються і гинуть на зразок біологічних організмів [68]. К. Поппер відкидає існування в історії будь-яких закономірностей і взагалі існування будь-якої єдиної історії людства. Є, мовляв, лише безліч історій, пов'язаних з різними аспектами людського життя, і серед них – історія політичної влади. Але історія політичної влади – не світова історія. Вона лише одна з безлічі історій, які існують у світі [69]. Зрозуміло, що за такого підходу про якусь суб'єктність людства, про якусь його вчинкову активність не може бути й мови.

Узагальнення деяких більш сучасних досліджень дає змогу сформулювати дещо інше уявлення про людство як сукупність індивідів, що належать до біологічного виду людини розумної (*Homo sapiens*), і охоплює всіх тих, хто живе нині, жили в минулому і житимуть у майбутньому. При цьому видається неправомірним обмежуватися у визначенні такого складного феномена уявленням про нього лише як про «сукупність» і лише «індивідів», зводити його до демографічного уявлення про народонаселення планети Земля тощо. Певною мірою ураховує ці зауваження соціологічна дефініція людства як найбільш загальної форми соціальної спільності, як сукупності усіх великих, середніх і малих соціальних груп та об'єднань. Але тут за дужками опиняється окрема людина.

Тому доречними видаються спроби запровадження цілісного, інтегративного підходу до визначення сутності цього унікального феномена. Зокрема цікавою є думка, згідно з якою людство становить своєрідну цілісну відносно автономну частину біосфери. Як біосоціальне утворення (людський рід), воно характеризується єдністю сутності, походження та способу існування. Людство постає як соціально-історична і соціокультурна спільнота, як єдина («все-світня») цивілізація, що постійно еволюціонує. Нарешті, людство виступає як єдина сила, що перетворює природу, тобто як планетарний, космічний суб'єкт [70]. Суттєвою відмінністю людства вважається те, що окремі індивіди як «кванти людства» встановлюють складні й різноманітні типи зв'язків зі світом і одне з одним. Саме це дозволяє говорити про людство як про «цілісну транспортно-

інформаційну систему» [71]. Зазначається, що розвиток системи Інтернет, мобільного зв'язку, ЗМІ, транспортних засобів спричинив можливість вільного і спонтанного обміну інформацією та її поширення по всій планеті. І цей процес набуває чимдалі глобальнішого характеру [72].

До речі, розумінню людства як певної цілісності слугує вже той факт, що слово «людство» поєднує у своїй однині безмежну множинність суцільного людського світу – окремих створінь, різноманітних спільнот і продуктів їхньої активності – історії, культури, науки, виробництва, політики, економіки, права, моралі тощо. Крім того, це слово позначає не стільки арифметичну сукупність індивідів, скільки можливість їх реальної і потенціальної, безпосередньої та опосередкованої взаємодії, насамперед задля обміну досвідом індивідуального та суспільного життя, закономірним наслідком чого є формування, розвиток і поширення загальнолюдського досвіду. Особливе значення останнього полягає в тому, що він несе в собі сутнісні критерії та алгоритми автентичного людського буття, зміст яких постійно оновлюється. У цьому розумінні людство постає як сукупний суб'єкт – автор, виробник, носій загальнолюдського досвіду, маючи за співавтора та співвиконавця кожен людський істоту як живу єдність одиничного, особливого і всезагального, а також усіх їх водночас.

Інтегрувальним фактором для людства виступають притаманні всім людям фізичні, фізіологічні властивості й такі психологічні ознаки, як мовлення, мислення, почуття, свідомість, розумність, творчість тощо. Саме тому виникла ідея доповнити поняття біосфери поняттям ноосфери – «сфери розуму», «мислячої» оболонки, яку формують свідомість і діяльність людини (Е. Леруа). Уявленню про ноосферу, як відомо, передували наукові розробки В. І. Вернадського, на думку якого, людство в ході свого розвитку стає новою потужною «геологічною силою», котра думкою і працею перетворює обличчя планети. Відповідно заради свого збереження людство повинно буде взяти на себе відповідальність за розвиток біосфери, що трансформується в ноосферу, а це потребуватиме від нього певної соціальної організації і нової екологічної та одночасно гуманістичної етики [73]. Іншими словами, утворення ноосфери та її розвиток вимагатимуть від людства цілеспрямованого оволодіння роллю сукупного (колективного) суб'єкта, відпові-

дального за наслідки своєї планетарної діяльності (чи бездіяльності) і здатного до вчинкового способу взаємодії зі світом у його земному і космічному вимірах.

Становлення людства як складної цілісної відкритої системи, здатної до самоорганізації та саморозвитку, є довготривалим суперечливим процесом, підпорядкованим законам як лінійної, так і нелінійної логіки. На жаль, нинішня ситуація на планеті не справляє доброго враження, а людство не асоціюється з образом суб'єкта, який опікується актуальними для мешканців планети, її природи екологічними проблемами, проблемами перенаселення, бідності, невиліковних хвороб, незворотних втрат у флорі й фауні тощо. Дивно, але людство виявляється і сьогодні не готовим зупинити ескалацію ядерної зброї, запобігти розв'язанню чергової світової війни, наслідки якої будуть катастрофічними для людського роду і для всього живого на Землі. Більше того, складається враження, що суб'єктність як загальнолюдський ресурс спрямовується переважно на досягнення окремими людьми та групами власного добробуту шляхом використання всього іншого і всіх інших виключно як засобів. Певну тривогу викликає припущення, що подібна підкорювально-споживацька мотивація сучасного людства з часом набуде поширення і за межами нашої планети.

Але чому людство ніяк не отямиться і не зупиниться руйнувати світ у собі й навколо себе? Можливо, проблема полягає в нерозумінні причини і смислу його існування у Всесвіті?

Напевно, прагнення знайти відповіді на ці питання спонукали відомого філософа Е. В. Ільєнкова сформулювати «фантазмагоричну» гіпотезу про космічну місію людства як носія «мислячої матерії»: «... Людство (чи інша сукупність мислячих істот) у якійсь дуже високій точці свого розвитку – у точці, яка досягається тоді, коли матерія більш чи менш широким космічним просторів, усередині яких людство живе, охолоджується і наближається до стану так званої “теплової смерті”, – у цій фатальній для матерії точці – у якійсь спосіб (невідомий, зрозуміло, нам, які живуть на зорі історії людської могутності) свідомо сприяє тому, щоб розпочався зворотний – порівняно із розсіюванням руху – процес перетворення вмираючих, замерзаючих світів у вогненно-розпечений ураган туманності, що народжується. Мислячий дух при цьому жертвує самим собою, у цьому процесі він сам не може зберегтися. Але його само-

пожертва здійснюється в ім'я обов'язку перед матір'ю-природою. Людина, мислячий дух, повертає природі старий борг. Колись, за часів своєї молодості, природа породила мислячий дух. Тепер, навпаки, мислячий дух ціною власного існування повертає матері-природі, що вмирає "тепловою смертю", нову вогненну юність – стан, в якому вона здатна знову розпочати грандіозні цикли свого розвитку, які колись знову, в іншій точці часу і простору, приведуть знову до народження з її надр, що вистигають, нового мислячого мозку, нового мислячого духу...» [74].

Іншими словами, для реалізації своєї космічної місії людство повинно, по-перше, нарощувати свої науково-технічні можливості в оволодінні енергією, а по-друге – розвивати в собі моральну здатність до саморозвитку і самопожертви, готовність запалити нове Сонце і згоріти в цьому вогні!

Що й казати, картина наскільки грандіозна, настільки й трагічна для людської цивілізації як різновиду «мислячої матерії». Проте вона дає поживу для роздумів на тему людства як суб'єкта вчинку. Зокрема, під враженням гіпотези Е. В. Ільєнкова складається уявлення про те, що людський спосіб буття – не випадковість і не помилка Природи, а є іманентною властивістю, онтичною функцією останньої, спрямованою на забезпечення неперервної еволюції безмежного Всесвіту. Однак виходить, що уся ця творчо-жертвна активність людства є напередзаданою, підпорядкованою якійсь вищій космічній силі, а отже не може вважатися посправжньому самостійною, суб'єктною і вчинковою.

Тож, не акцентуючи на тому, чому саме представник марксистсько-ленінської філософії обмежився розумінням людства лише як засобу в руках космічних сил, спробуємо доповнити змалювану ним картину версією, згідно з якою людство може постати не тільки в ролі виконавця, а й автора власного космічного проекту.

Так, якщо люди усвідомлять свою величчю і водночас трагічну місію та навіть визнають необхідність її здійснення, вони можуть, м'яко кажучи, не погодитися з тим, щоб історія рослинного, тваринного та їхнього власного життя, усі їхні здобутки у сферах матеріального і духовного виробництва, величезний досвід вільної творчої активності були приречені на забуття. Принагідно тут видається аналогія із зображеною Олесем Адамовичем у його повісті «Остання пастораль» картиною можливого знищення людством

себе самого і всього живого на планеті в атомній війні, картиною, що завершується такими гіркими словами: «Зникли останні свідки власної трагедії, і вона негайно перестала бути трагедією і стала рутинним фізичним процесом перетворення, ентропійного падіння енергії в мізерно малому куточку Всесвіту».

Тому цілком реально уявити можливість того, що в ситуації, змальованій Е. В. Ільєнковим, людство, погоджуючись на самопожертву заради матінки-природи, все-таки наважиться проявити зустрічну онтичну ініціативу щодо збереження і поширення у Всесвіті здобутків «мислячої матерії» на зразок того, як це за біблійною легендою зробив Ной, рятуючи від Всесвітнього потопу свою сім'ю, а також «кожної тварі по парі». Але людство вчинить так не за велінням Бога, а на свій страх і ризик і під свою відповідальність. Тим самим напередвизначену йому роль виконавця космічної волі людство зможе поєднати зі своєю авторською позицією суб'єкта, готового до вчинку самостійного вибору і творчого самоздійснення.

Якщо ж повернутися від фантазмагорій до реальності, то цілком логічно буде визначити феномен людства не тільки як рух від простого до складного, по колу чи по спіралі, але як суперечливу динамічну єдність, з одного боку, неорганізованої, спонтанної, стихійної, хаотичної сукупності людських істот, спільнот і продуктів їхньої активності, а з другого – складної відкритої системи, здатної до самоорганізації та саморозвитку, а отже до проявів суб'єктно-вчинкової активності. Важливо лише не протиставляти ці сторони за критерієм «добра – погана», а спробувати уявити необхідність існування тієї та іншої для процесу становлення людства. При цьому спонтанне, стихійне, неорганізоване, масове, хаотичне варто мислити з позицій синергетики – як таке, що приховує в собі інтенцію і потенцію до еволюції та розвитку, обмежених хіба що законом вільного і відповідального співбуття людства зі світом інших суущих.

Як зазначалося, одним із тих, хто визначав людство як цілісне інтегральне суб'єктне утворення, був А. В. Брушлинський. «У найповнішому й найширшому розумінні слова, – писав він, – суб'єкт – це все людство в цілому, що являє собою суперечливу системну єдність суб'єктів іншого рівня і масштабу: держав, націй,

етносів, суспільних класів і груп, індивідів, що взаємодіють одне з одним» [75].

Загалом погоджуючись із цим визначенням, звернемо увагу на кілька важливих, на наш погляд, моментів.

Так, одна справа – назвати людство суб'єктом, але дещо інша – визначити його якісну своєрідність і відмінність від суб'єктів, що входять до його складу (суспільств, держав, націй, різних спілок, груп і окремих індивідів), пам'ятаючи при цьому про нетотожність цілого сумі його частин. Слід думати, що такими сутнісними ознаками людства як цілісного сукупного суб'єкта є насамперед процес відтворення людського роду в його біологічних, психологічних і соціокультурних вимірах, а також процес виробництва, накопичення і збагачення загальнолюдського досвіду.

Другий момент стосується: а) міри і характеру свободи, прищепленої людству як цілісному суб'єкту, можливостей її збереження, нарощування і продуктивного використання; б) міри і характеру впливу цього загальнолюдського суб'єкта як цілого на суб'єктів, що входять до його складу як частини; в) міри і форми самостійності кожного члена в системі (структурі, ієрархії) носіїв суб'єктності, зокрема людських індивідів.

Третій момент пов'язаний з необхідністю з'ясування тих соціально-психологічних умов, завдяки яким відбуваються становлення людства як суб'єкта вчинку, інтеграція суб'єктно-вчинкових ресурсів кожної окремої людини і цілого людства, а також тих усупільнених суб'єктів, що заповнюють простір між ними. У даному разі маємо підстави для припущення, що головною умовою становлення людства як складної суб'єктно-вчинкової системи, здатної до самоорганізації та саморозвитку, є поступове його перетворення на соціально-психологічну спільність «Ми».

Прокоментуємо це припущення. І почнемо з того, що соціально-психологічний масштаб почуття «Ми» у різних людей є різним. Для когось воно обмежується сімейним колом, друзями, колегами, партнерами зі спільної справи. Хтось по-справжньому переймається проблемами свого села чи міста, свого народу і своєї країни, а отже відчуває своє «Я» поєднаним з іншими «Я» у спільності «Ми»: «Ми – кияни», «Ми – українці», «Ми – європейці». При цьому у парі закоханих, у колі вірних друзів, у творчому колективі займенник Ми (Наше) може застосовуватися навіть частіше, ніж

займенник Я (Моє). За умови більш опосередкованих контактів почуття «Ми» може актуалізуватися в ситуації загрози, якій окремих індивід не може протистояти самотужки. Щоправда, в такому випадку спільність «Ми» не є стійкою. Її тривалість і сила залежать від тривалості й сили загрози. І, як усякий засіб, вона після використання кладеться на полицю.

Інша річ – почуття і спільність «Ми», що виникають у процесі вільної колективної творчості, командної гри, коли результат більшою мірою залежить від поєднання духовних, душевних і фізичних сил, ніж від активності окремих «Я»: «Ми вистояли», «Ми перемогли», «Ми створили» тощо. У цьому випадку «Ми» є не тільки засобом, а й самостійною цінністю, найбільш автентичною формою спільного буття людей як соціальних істот.

Якщо вести мову про випадки актуалізації в окремих індивідів почуття «Ми» щодо всього людства, то найбільш яскраві приклади знаходимо, приміром, у науково-популярних кінострічках про величезний астероїд, який із шаленою швидкістю наближається до Землі, й від зіткнення з ним усьому живому загрожує неминуча загибель, або у фантастичних фільмах про жорстоких прибульців з інших космічних світів. Проте не тільки космічні небезпеки й загрози можуть викликати в кожного з нас уселюдське почуття «Ми», а й такі події, як перший політ людини в Космос, висадка на Місяці, дослідження законів Усесвіту тощо. Тобто кожне «Я» заявляє про свою солідарність із людством, відчуває себе його частиною, вживає стосовно нього займенник Ми, виявляє готовність до самопожертви заради його добробуту саме тоді, коли людство демонструє свій загальнолюдський суб'єктно-вчинковий потенціал, масштаб якого вимірюється такими поняттями, як новий цивілізаційний вимір, нова ера, нова історична епоха тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасна соціальна психологія не приділяє належної уваги дослідженню феномена людства, а спробам дати йому визначення, здійсненим філософами, соціологами, демографами та представниками інших наук, бракує узгодженості та психологічності. Для когось – це людський рід, народонаселення планети Земля, проста сукупність індивідів чи їхніх об'єднань. Для інших людство постає як цілісне утворення, складна відкрита система, здатна до самоорганізації та саморозвитку. Проте з огляду на положення синергетики видається перс-

пективним поєднати уявлення про людство як цілісну біопсихосоціальну систему і як щось стихійне, спонтанне, хаотичне, але вбачаючи в останньому потенційні можливості постійного оновлення першого. Крім того, без розуміння соціально-психологічної природи людства як цілісного утворення неможливо зрозуміти соціально-психологічну природу його складових, представлених індивідуальними та соціальними суб'єктами.

Аналіз феномена людства з позицій суб'єктно-вчинкового підходу дає можливість вирізнити дві його альтернативні версії: як готового до самопожертви об'єкта, засобу, виконавця волі космічних сил – і як Ми-суб'єкта в найбільш повному і широкому розумінні, здатного до спільного планетарного вчинку істини, краси, добра і любові.

* * *

Підсумовуючи наш розгляд питання щодо можливості та доцільності застосування суб'єктно-вчинкового підходу в сучасній соціальній психології, звернімо увагу на такі моменти.

Соціальна психологія, як і будь-яка наука, є суб'єктом пізнання, але це право і цей статус не даруються і не даються у володіння раз і назавжди, а завойовуються і постійно відстоюються у конкурентній взаємодії з іншими психологіями (загальною, організаційною, політичною, юридичною, педагогічною, психологією особистості та ін.), а також з усіма науками, які досліджують проблеми людини й суспільства (соціологією, культурологією, політологією, педагогікою, етикою, правознавством тощо). Свій специфічний інтерес до соціальної психології виявляє практика – прямий і непрямий замовник наукової тематики, і відносини соціальної психології з практикою можуть набувати суб'єктно-об'єктного характеру. Згадаймо непоодинокі спроби використання владою наукового авторитету соціальної психології в маніпулятивних цілях, аби видати бажане за дійсне. Тобто йдеться про необхідність цілеспрямованого формування і розвитку особливого напрямку активності соціальної психології, що передбачає нарощування її потенціалу як суб'єкта пізнання і готовності до вчинкового відстоювання своїх власне наукових інтересів.

Дивно, але в підручниках, посібниках, довідковій літературі із соціальної психології досить рідко можна натрапити на форму-

лювання об'єкта її пізнавальної діяльності. Але якщо немає визначення об'єкта конкретної науки, це породжує питання щодо неї як відносно самостійного суб'єкта пізнання. Тож пропонується вважати загальним об'єктом соціальної психології процес спільного буття людей як психосоціальний феномен, що дозволяє їй зайняти відносно самостійну позицію серед інших суб'єктів гуманітарного пізнання. Однак, щоб утримуватись і зростати в цій позиції, соціально-психологічна наука як суб'єкт пізнання має постійно здійснювати рефлексію та корекцію свого об'єкта, співвідносячи його з розвитком уявлень про об'єкти суміжних наук, що, звичайно, потребує від неї додаткових і, в певних ситуаціях, власне вчинкових зусиль.

Предметом соціальної психології може мислитися вся сукупність знань про її об'єкт. Якщо ж вести мову про те, що для соціальної психології як суб'єкта пізнання виступає базовим предметним інтересом, то це насамперед знання про природу, сутність і якісну своєрідність спільного буття людей як соціопсихічного феномена та значення цього знання для суспільної практики. І якщо сутнісними ознаками спільного буття людей, що надають йому якісної соціально-психологічної своєрідності, визнати суб'єктно-суб'єктну взаємодію, вчинково-вчинкову взаємодію, суб'єктно-вчинкову взаємодію індивідів та їхніх об'єднань, яка зводить воедино ці два види взаємодії, то позитивну перспективу становлення спільного людського буття слід пов'язувати з нарощуванням його суб'єктно-вчинкових інтенцій і потенцій, розробленням та активним запровадженням відповідних соціально-психологічних технологій на зразок спільного вчинку.

Спираючись на представлене з позиції суб'єктно-вчинкового підходу розуміння предмета соціальної психології, логічно визнати, що відповідати йому і сутнісно відрізнятись від методів інших наук може метод суб'єктно-вчинкової взаємодії суб'єкта та об'єкта соціально-психологічного пізнання. Цей метод дає змогу досліджувати соціально-психологічні феномени спільного буття людей з огляду на той вищий рівень, якого воно може сягати у своєму становленні й розвитку.

У дослідженні проблеми принципів соціально-психологічного пізнання з позицій суб'єктно-вчинкового підходу їх переліки ми доповнили, зокрема, суб'єктно-вчинковим принципом соціаль-

но-психологічного дослідження спільного буття людей. Також були сформульовані основні завдання соціально-психологічного пізнання з огляду на простір цінностей і смислів, утворений перетином уявлень про суб'єктний, об'єктний, учинковий та злочинний способи спільного людського буття.

На наступному етапі дослідження було здійснено спробу інтерпретації з позицій суб'єктно-вчинкового підходу низки базових соціально-психологічних категорій – «вплив», «спілкування», «соціалізація», «людська істота» і «людська спільнота». На основі аналізу соціально-психологічної категорії впливу зроблено висновок про те, що саме у взаємовпливах самодостатніх суб'єктів, кожний з яких вільно творить, вільно вчиняє і бере на себе відповідальність за створене і вчинене, намагається самостійно визначити і пройти свій життєвий шлях, ураховуючи при цьому інтереси значущих інших, виникають реальні соціально-психологічні умови для їхнього спільного автентичного буття.

Обговорюючи правомірність ототожнення соціально-психологічних категорій «спілкування» та «комунікація», ми, зокрема, з'ясували, що, на відміну від комунікації, у спілкуванні сама можливість тілесного, душевного, духовного контакту з конкретною людиною чи групою може бути суб'єктивно більш значущою, ніж обмін інформацією та будь-які інші обміни. У цьому сенсі уявлення про спілкування як діалогову суб'єктно-суб'єкту взаємодію (М. М. Бахтін, Б. Ф. Ломов) було доповнено уявленням про суб'єктно-вчинкову взаємодію, що надає останній ознак моральної творчості, фасилітативності, гуманістичної спрямованості.

Звертається увага на те, що, на відміну від навчання і виховання, процес соціалізації не можна планувати, регламентувати, розпочинати чи відміняти за чийсь бажанням чи наказом. Тобто йдеться про його спонтанний, добровільний з боку індивіда і суспільства, взаємозацікавлений, взаємовигідний суб'єктно-суб'єктний характер. Формулюються положення про те, що дитина одночасно і є, і стає суб'єктом соціалізації; що одним із сутнісних критеріїв соціалізованості індивіда виступає його суб'єктна готовність до вчинків істини, добра, краси, любові; що універсальним соціально-психологічним механізмом соціалізації є суб'єктно-суб'єктна взаємодія у формі спільного вчинку.

У ході розгляду проблемних моментів, пов'язаних із розумінням соціально-психологічної категорії особистості, зокрема, наголошується на фактах її ототожнення з більш загальною категорією людини, а також із розумінням людини як індивідуальності, як персони і як суб'єкта життєдіяльності. Підкреслюється необхідність узгодження уявлень про об'єкт і предмет соціальної психології особистості, загальної психології особистості та персонології.

Обґрунтовується думка про те, що реальними носіями як індивідуальної, так і надіндивідуальної форм суб'єктно-вчинкової активності виступають конкретні індивіди як члени певних спільнот. Саме інстанція «Ми», представлена у просторі психіки кожного члена соціального угруповання, постає реальним соціопсихічним носієм групової, колективної, масової суб'єктності та вчинковості.

Завершальним акордом нашого дослідження стала спроба соціально-психологічного визначення та суб'єктно-вчинкової інтерпретації категорії людства. З огляду на положення синергетики пропонуємо розглядати людство як систему і як хаотичне утворення, котрі доповнюють одне одне. Висновується, що головною умовою становлення людства як складної суб'єктно-вчинкової системи, здатної до самоорганізації та саморозвитку, є його перетворення на соціально-психологічну спільність «Ми».

Як зазначалося, мета нашого дослідження не передбачає обов'язкового розгляду всіх соціально-психологічних феноменів. Тим більше що не існує якогось визначеного їх переліку, як і не існує цілісного системного уявлення про сукупність цих феноменів. Утім, логічним доповненням до представленого в монографії матеріалу можна вважати наші розробки, присвячені проблемі лідерства [76] і проблемі масової поведінки [77], в яких також з'ясовуються можливість і доцільність запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Розділ 1

1. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. Москва: Прогресс, 1986.
2. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: Навч. посібник. Київ: «НАУ-друк», 2009; *Його ж.* Теоретично-методологічні проблеми сучасної психології в контексті суб'єктно-вчинкового підходу // Педагогічні і психологічні науки в Україні: 36. наук. праць. Київ, 2012. Т. 2.
3. *Вундт В.* Введение в психологию. Москва: Космос, 1912. С. 57.
4. *Уотсон Дж.* Психология как наука о поведении. Киев: Гос. изд-во Украины, 1926.
5. *Skinner B. F.* Cumulative Record. New York: Appleton-Century. Crofts, 1959. P. 103.
6. *Woodworth R. S.* Psychology. New York: Holt, 1945. P. 26.
7. *Фрейд З.* Основные психологические теории в психоанализе. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. С. 198, 58.
8. *Лаплани Ж.* Словарь по психоанализу. Санкт-Петербург; Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2010. С. 604.
9. *Юнг К.* Психологические типы. Санкт-Петербург: Ювента; Изд. фирма «Прогресс-Универс», 1995. С. 553.
10. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Науч.-практ. объединение «Прагма», 1993.
11. *Ранк О.* Травма рождения и её значение для психоанализа. Москва: Когито-Центр, 2009.
12. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Москва: Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 19.
13. *Зейгарник Б. В.* Теория личности К. Левина. Москва: Изд-во Моск. унта, 1981.
14. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. С. 318.
15. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 325.
16. *Janet P.* L'intelligence avant la langage. Paris: Flammarion, 1936. P. 102.
17. *Пиаже Ж.* Речь и мышление ребенка. Москва: Педагогика-Пресс, 1994. С. 390.

18. *Мэй Р.* Искусство психологического консультирования. Москва: Независимая фирма «Класс», 1994. С. 16.
19. *Роджерс К.* К науке о личности // История зарубежной психологии. Москва: Изд. Моск. ун-та, 1986. С. 230.
20. *Маслоу А.* Самоактуализация личности. Киев; Донецк, 1994. С. 27.
21. *Франкл В.* Человек в поисках смысла // В. Франкл: Сборник. Москва: Прогресс, 1990. С. 59.
22. *Батлер Дж.* Психика власти: теория субъекции. Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. С. 16.
23. Там само. С. 19.
24. Там само. С. 22.
25. Там само. С. 26.
26. Там само. С. 22.
27. *Вельш В.* Наш постмодерний модерн. Київ: Альтерпрес, 2004. С. 297.
28. *Зеньковский В. В.* Проблемы психической причинности. Киев: Ун-т Св. Владимира, 1914. С. 416–417.
29. *Челтанов Г. И.* Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе // *Челтанов Г. И.* Публичные лекции, читанные в Киеве в 1898–1899 гг. Киев, 1906.
30. *Рубинштейн С. Л.* Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики // *Вопр. психологии.* 1986. № 4. С. 101–108.
31. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973.
32. Там само. С. 358.
33. *Абульханова К. О.* Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології // *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософ.-психол. студії.* Київ: Либідь, 2006. С. 38.
34. *Брушлинский А. В.* Субъектно-деятельностная концепция и теория функциональных систем [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vorpsy.ru/journals_all/issues/1999/995/995110.htm
35. *Рубинштейн С. Л.* Принцип творческой самодеятельности. С. 106; *Рубинштейн С. Л.* Проблемы психологии в трудах Карла Маркса // *Вопр. психологии.* 1983. № 2. С. 24.
36. *Абульханова-Славская К. А.* Категория субъекта в современной психологии // *Сучасна психологія у ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20–22 грудня 1994 р.).* Київ, 1994. С. 4.
37. *Абульханова К. А.* О субъекте психической деятельности. Москва, 1973. С. 178.
38. *Абульханова К. О.* Методологічне значення категорії суб'єкта... С. 45, 49.

39. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми.
40. *Брушлинский А. В.* Проблемы психологии субъекта. Москва, 1994. С. 31.
41. *Рябикина З. И.* Исследования бытия личности с теоретико-методологических позиций психологии субъекта // Человек, субъект, личность в современной психологии: Материалы Междунар. конф., посвящ. 80-летию А. В. Брушлинского. Москва: Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2013. Т. 1. С. 430.
42. *Абульханова-Славская К. А.* Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения. Москва: Наука, 1989. С. 73.
43. *Скотникова И. Г.* Субъектный подход в психофизике: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Москва, 2009. С. 16.
44. *Роменец В. А.* Предмет и принципы историко-психологического исследования: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Киев, 1989. С. 2.
45. *Скотникова И. Г.* Субъектный подход в психофизике.
46. *Знаков В. В.* Психология субъекта в человеческом бытии // Субъект, личность и психология человеческого. Москва: Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2005.
47. *Рябикина З. И.* Исследования бытия личности... С. 431.
48. Там само. С. 433.
49. *Нартова-Бочавер С. К.* Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 13, 325, 161, 55–56.
50. *Сергиенко Е. А.* Субъективный возраст в контексте системно-субъектного подхода // Уч. зап. Казан. ун-та. 2011. Т. 153, кн. 5. С. 89–90.
51. *Сергиенко Е. А.* Развитие идей А. В. Брушлинского: соотношение категорий субъекта и личности // Человек, субъект, личность в современной психологии. Т. 1. С. 42.
52. *Шульга Т. И.* Проблемы волевой регуляции в онтогенезе // Вопр. психологии. 1994. № 1. С. 108.
53. *Селиванов В. В.* Стадии развития субъекта в онтогенезе // Психолого-педагогические исследования субъекта деятельности. Казань: ЮЛАКС, 2004.
54. *Скотникова И. Г.* Проблемы субъектной психофизики. Москва, 2008. С. 50–53.
55. *Журавлев А. Л.* Психологические особенности коллективного субъекта // Психология индивидуального и группового субъекта. Москва, 2002.

56. *Зинченко В. П.* Суб'єкт, індивид, людина, чи потрібна їй «психологія на троих»? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/4225025/page:17/>
57. Там само.
58. *Абульханова-Славская К. А.* Диалектика человеческой жизни. Москва: Мысль, 1977. С. 92, 99–100.
59. Там само. С. 100.
60. *Petrovskiy V. A.* Subjectness as ossibleness (Суб'єктність як состоятельность) // *Psychology: Journal of the Higher School of Economics*. 2015. Vol. 12, № 3. P. 88–90.
61. *Бехтєрев В. М.* Объективная психология. Москва: Наука, 1991. С. 393–394.
62. *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды. Москва: Педагогика, 1988. С. 146–147.
63. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 123.
64. *Борисовский М. И.* Развитие саморегуляции поведения школьников : Дис. в форме науч. докл. на соиск. д-ра психол. наук. Киев, 1992. С. 21–22.
65. *Карпенко З. С.* Аксіопсихологія особистості. Київ, 1998. С. 3–4.
66. *Карпенко З. С.* Картографія інтегральної суб'єктності // Людина. Суб'єкт. Вчинок. С. 159.
67. Там само. С. 174.
68. *Абульханова К. О.* Методологічне значення категорії суб'єкта... С. 40.
69. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. С. 165.
70. *Бех І. Д.* Від волі до особистості. Київ: Україна Віта, 1995. С. 15, 14.
71. *Васютинський В. О.* Суб'єкт у мережі владно-підвладних стосунків // Людина. Суб'єкт. Вчинок. С. 80.
72. Там само. С. 81.
73. *Данилюк І. В.* Гуманістичний підхід В. А. Роменця в контексті тенденцій розвитку світової психологічної науки // Академік В. А. Роменець: творчість і праці: Зб. статей. Київ: Либідь, 2016. С. 73.
74. *Старовойтенко Е. Б.* Жизненные отношения личности. Киев: Лыбидь, 1992. С. 60–61, 68–69; *Її ж.* Введение в гуманитарную психологию. Киев: МП «Леся», 1996. С. 53–54.
75. *Слюсаревський М. М.* Методологія та методи соціальної психології // Основи соціальної психології: Навч. посібник. Київ: Міленіум, 2008. С. 58.
76. *Чепелєва Н. В.* Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики // Людина. Суб'єкт. Вчинок. С. 300–301.

77. *Яценко Т. С. та ін.* Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2015. С. 15.
78. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. С. 304; *Її ж.* Вчинок у приватному житті: погляд психотерапевта // Людина. Суб'єкт. Вчинок. С. 263.
79. *Бахтин М. М.* Архитектоника поступка // Социол. исследования. 1986. С. 157–169.
80. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер Ком, 1998. С. 23, 437–438.
81. *Леонтьев А. Н.* Философия психологии: Из научного наследия. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. С. 209.
82. *Гусельцева М. С.* Творчество В. А. Роменца в эволюции психологического знания // Академик В. А. Роменець: творчість і праці. С. 146, 170.
83. *Роменець В. А.* Вчення С. Л. Рубінштейна про основний осередок психічного // Основи психології: Підручник. Київ: Либідь, 2006. С. 181.
84. *Роменець В. А.* Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття: Навч. посібник. Київ: Либідь, 2007. С. 716.
85. *Роменець В. А.* Предмет і принципи історико-психологічного дослідження // Академик В. А. Роменець: творчість і праці. С. 38.
86. *Соколова Е. Е.* Проблема поступка в трудах В. А. Роменца и А. Н. Леонтьева: сравнительный анализ // Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. статей. Київ: Либідь, 2012.
87. *Роменець В. А.* Поступковая природа психического и предмет психологии // Предмет и метод психологии. Москва, 2005. С. 382.
88. *Роменець В. А.* Вчинок і світ людини // Основи психології. С. 395.
89. *Соколова Е. Е.* Проблема поступка в трудах В. А. Роменца и А. Н. Леонтьева. С. 70.
90. *Роменець В. А.* Поступковая природа психического... С. 385.
91. *Роменець В. А.* Вчинок і світ людини. С. 389.
92. *Марцинковская Т. Д.* Поступок как залог научного бессмертия // Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця. С. 200–206.
93. Основи психології: Підручник.
94. *Роменець В. А.* Вчинок і світ людини. С. 395.
95. *Кальба Я. Є.* Психологічні особливості формування вчинкового потенціалу особистості учня: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2006.
96. *Титаренко Т. М.* Життєтворення особистості у психологічній спадщині В. А. Роменця // Академик В. А. Роменець: творчість і праці. С. 90–91.

97. *Татенко В. О.* Онтогенетичні визначення вчинку // *Основи психології*: Підручник. С. 424–444.
98. *Кальба Я. Є.* Психологічні особливості формування вчинкового потенціалу особистості учня.
99. *Шульга В. Д.* Спільний учинок як механізм соціалізації учнівської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2013.
100. *Титаренко Т. М.* Вчинок у приватному житті... С. 258, 260.
101. *Слюсаревський М. М.* Методологія та методи соціальної психології. С. 58.
102. *Петровский В. А.* Психология в пространстве-времени Зинченко (Опыт персонологического прочтения) // *Психология: журнал Высшей школы экономики*. 2011. Т. 8, № 3. С. 90.
103. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. С. 445.
104. *Абульханова-Славская К. А.* Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. С. 19.
105. Там само. С. 19–20.
106. *Бахтин М. М.* Работы 20-х годов. Киев: Next, 1994. С. 26, 33.
107. *Леонтьев Д. А.* Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному // *Вопр. психологии*. 2011. № 1. С. 23.
108. *Копылов С. О.* Поступок и произведение как регулятивы субъектогенеза: к логике взаимоопределения // *Человек, субъект, личность в современной психологии...* Т. 1. С. 97.
109. *Марцинковская Т. Д.* Поступок как залог научного бессмертия. С. 206.
110. *Кольцова В. А.* Поступок как бытийное определение личности : Жизнь и творческое наследие В. А. Роменца в истории психологии // *Психология вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця*. С. 233–234.
111. *Роменець В. А.* Вчинок і світ людини. С. 394, 395.
112. Там само. С. 397.
113. *Роменець В. А.* Суб'єкт психічної активності як предмет історичної психології // *Психологія суб'єктної активності особистості: Матеріали міжнар. наук. конф. «Підростаюча особистість як суб'єкт психічної активності, саморозвитку і творчості», 12–14 жовт. 1993 р. Київ, 1993*. С. 81.
114. *Роменець В. А.* Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. С. 43.
115. *Фромм Э.* Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или Быть? Киев: Ника-Центр, 1998. С. 211, 250.

116. *Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В.* Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. С. 35.
117. *Гуссерль Э.* Картезианские размышления. Санкт-Петербург: Наука; Ювента, 1998. С. 147.
118. *Слюсаревський М. М.* Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви // Наук. студії із соціал. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2014. Вип. 34 (37). С. 5–24.
119. *Юнг К. Г.* Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1991. С. 11–12.
120. *Берн Е.* Ігри, у які грають люди. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
121. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. С. 251.
122. *Бердяев Н. А.* Философия свободы. Москва, 2004. С. 96.
123. *Сайко Э. В.* Субъект: создатель и носитель социального. Москва; Воронеж, 2006. С. 24.
124. *Шалютин Б. С.* Со-субъектность как основание морального, понятийного и религиозного сознания [Электронный ресурс]. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/shalyutin-bs/so-subektnost-kak-osnovanie-moralnogo-ponyatiynogo-i-religioznogo-soznaniya>.
125. *Лешкевич Т. Г.* Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии // Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Философия. 1998. № 6. С. 52–70.
126. *Яковенко И. Г.* Человек и культура: диалектика взаимодействия // Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектообразующей социальной эволюции. Москва: Наука, 2004. С. 117–148.
127. *Петровский А. В., Петровский В. А.* Индивид и его потребность быть личностью // Вопр. философии. 1982. № 3. С. 44–53.
128. *Гегель Г. В. Ф.* Философия духа // Энциклопедия философских наук. Москва, 1977. Т. 3.
129. *Тарнас Р.* История западного мышления. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1995. С. 357.
130. *Татенко В. О.* До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу // Психол. науки: проблеми і здобутки. Київ, 2013. Вип. 4. С. 204–225.

Розділ 2

1. *Еремеев Б. А.* Основные понятия психологии (Из опыта профессиональной рефлексии) // Методология и история психологии. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 43.

2. *Теплых Д. А.* Концепции предметности психологии в контексте научной рациональности // Там само. С. 93.
3. *Челпанов Г. И.* Психология и марксизм. Москва: Русский книжник, 1924. С. 26–27. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.runivers.ru/bookreader/book482779/#page/1/mode/1up>.
4. *Еремеев Б. А.* Основные понятия психологии... С. 42.
5. *Allport G. W.* The historical background of modern social psychology // The handbook of social psychology. Addison-Wesley, 1968. V. 1. P. 3.
6. *Слюсаревський М. М.* Вступ // Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 5–8.
7. *Слюсаревський М. М.* Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг і дисциплінарну будову // Там само. С. 29.
8. *Смирнов С. Д.* Чем грозит психологии отсутствие общепринятого определения ее предмета? // Методология и история психологии. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 75.
9. *Слюсаревський М. М.* Історіогенез соціальної психології... С. 27.
10. *Слюсаревський М. М.* Методологія та методи соціальної психології // Основи соціальної психології: Навч. посібник. Київ: Міленіум, 2008. С. 54–74.
11. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ: Либідь, 2004.
12. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології: Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-понятійного апарату: Навч.-метод. посібник. Київ: Ніка-Центр, 2003.
13. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства: Учеб. пособие. Москва: ПЕР СЭ, 2008. С. 21–29.
14. *Слюсаревський М. М.* Методологія та методи соціальної психології. С. 59.
15. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Соціальна психологія. 2006. № 1. С. 3–13.
16. *Слюсаревський М. М.* Методологічний простір побудови і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій // Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології. С. 276.
17. *Зимбардо Ф., Ляйтне М.* Социальное влияние. Санкт-Петербург: Питер, 2001.
18. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. Москва: Педагогика, 1989. С. 280–281.

19. *Ширококордюк Л. А.* Психолого-педагогічні причини лихослів'я та особливості його прояву в шкільному середовищі: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2001.
20. *Татенко В. О., Титаренко Т. М.* Володимир Андрійович Роменець: життя як вчинок і подія // *Роменець В. А., Маноха І. П.* Історія психології ХХ століття. Київ: Либідь, 2017. С. 22.
21. *Письменний І.* Суспільні атрактори як основа формування синергетичного потенціалу публічного управління. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04\(7\)/10rivpru.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04(7)/10rivpru.pdf).
22. Краткий психологический словарь. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
23. *Москаленко В. В.* Соціальна психологія: Підручник. Київ: Центр навч. літератури, 2005. С. 371, 372.
24. *Литвин М. О., Хазратова Н. В.* Комунікація як вияв міжособових стосунків // *Основи соціальної психології*: Навч. посібник. С. 153.
25. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. С. 161, 162.
26. *Бердяев Н. А.* Я и мир объектов: Опыт философии одиночества и общения. Москва: АСТ Москва, 2007.
27. *Соснин В. А.* Техника общения: практическая ориентация // *Социальная психология: Учеб. пособие.* Москва: ПЕР СЭ, 2002. С. 139–142.
28. *Гречко П. К., Курмелева Е. М.* Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы, 2009. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://texts.news/filosofiya-sotsialnaya/sotsialnoe-istoki-strukturnyie-profilii.html>.
29. *Делёз Ж., Гваттари Ф.* Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. Москва: Изд. Дом «У-Фактория», 2007.
30. *Татенко В. О.* Феномен соціалізації в контексті суб'єктно-вчинкового підходу // *Педагогіка і психологія.* 2015. С. 44–52.
31. *Татенко В. О.* Психологія інтимного життя. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013.
32. *Поликанова Е. П.* Социализация личности // *Философия и общество.* 2003. Вып. 2. С. 99.
33. Социализация личности. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://psyznaiyka.net/socio-lichnost.html?id=14>.
34. *Ростовцева М. В.* Социально-философские проблемы социализации личности в условиях информатизации современного общества // *Фундамент. исследования.* 2013. № 5–6. С. 1282–1286.
35. *Сартр Ж.-П.* Экзистенциализм – это гуманизм // *Сартр Ж.-П.* Сумерки богов. Москва: Политиздат, 1989. С. 344.

36. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти // Практична психологія та соціальна робота. 2003. № 9. С. 4.
37. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Абульханова-Славская К. А. Психология формирования и развития личности. Москва: Наука, 1981. С. 29–45.
38. Скуринская Н. В. Со-бытийная общность как субъект воспитания и социализации детей в информационном обществе. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kpinfo.org/activities/research/conferences/conference-internet-2013-april/79-sotsializatsiya-sub-ektov-obrazovaniya-v-informatsionnom-obshchestve/431-2-8>.
39. Татенко В. О. Спільний учинок як наукове поняття і вищий рівень взаємодії людини з людиною // Сучасна українська політика: політики та політологи про неї. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. С. 42–54; Шульга В. Д. Спільний учинок як соціально-психологічний механізм соціалізації учнівської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2013.
40. Грауманн К. Ф. Введение в историю социальной психологии // Грауманн К. Ф. Перспективы социальной психологии. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 26.
41. Там само. С. 27.
42. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ. Санкт-Петербург: Речь, 2002. С. 21.
43. Титаренко Т. М. Соціальна психологія особистості // Основи соціальної психології: Навч. посібник. С. 377–378.
44. Титаренко Т. М. Сучасна психологія: Навч. посібник. Київ: Каравела, 2013. С. 11.
45. Юнг К. Г. Психологические типы. Санкт-Петербург: Ювента; Прогресс-Универс, 1995. С. 509–510.
46. Ильенков Э. В. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 398.
47. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования и применение. Санкт-Петербург: Питер Пресс, 1997.
48. Ильенков Э. В. Философия и культура. С. 398.
49. Старовойтенко Е. Б. Персонология как «наука синтеза» // Психологічні науки: проблеми і здобутки. Київ, 2014. С. 127–145.
50. Старовойтенко Е. Б. Персонология: жизнь личности в культуре. Москва: Академический проект, 2015. С. 10–11.
51. Старовойтенко Е. Б. Модель персонологии в парадигме «жизни» // Мир психологии. 2010. № 1. С. 14.

52. *Сартр Ж.-П.* Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Москва: Республика, 2002. С. 293.
53. *Петровский В. А.* Принцип отраженной субъектности в психологическом исследовании личности // *Вопр. психологии.* 1985. № 4. С. 17–30.
54. *Старовойтенко Е. Б.* Персонология: жизнь личности в культуре. С. 372, 377.
55. *Петровский В. А.* Общая персонология: наука личности // *Известия Самар. науч. центра Рос. акад. наук. Самара.* 2003. С. 20–30.
56. *Татенко В. О.* Про персонологію з позицій суб'єктно-вчинкового підходу // *Психологічні науки: проблеми і здобутки.* 2015. Вип. 7. С. 277–293.
57. *Ищенко Н. С.* Коллективный субъект социального конструирования под знаком «одержимой личности» // *Вестн. Челябинск. гос. ун-та.* 2012. № 4. С. 43–45.
58. *Столярова О. Е.* Социальный конструктивизм: онтологический поворот // *Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Философия.* 2003. № 3. С. 49.
59. *Журавлев А. Л.* Психологические особенности коллективного субъекта // *Проблема субъекта в психологической науке.* Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. С. 133–151.
60. Там само.
61. Там само.
62. Там само.
63. *Горноста́й П. П.* Группа как субъект: соотношение понятий «групповая идентичность» и «идентичность группы» // *Психол. перспективы.* 2012. Т. 1. С. 113–121.
64. *Асмолов А. Г.* По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии. Москва: Смысл, 2002. С. 403–404.
65. *Слюсаревський М. М.* Історіогенез соціальної психології... С. 31.
66. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія: Посібник. Київ: Академвидав, 2003.
67. *Слюсаревський М. М.* Методологічний простір побудови і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій. С. 277.
68. *Вагимов Э. К.* Человечество как субъект истории // *Общечеловеческое и национальное в философии / II Междунар. науч.-практ. конф. КРСУ (27–28 мая 2004 г.): Материалы выступлений.* Бишкек, 2004. С. 259–260.
69. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Основи, 1994.

70. Шнюков В. В. Целостность человечества и многообразие форм бытия общечеловеческого. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3938.
71. Басина Г. И. Синергетика: Эволюция и ритмы человечества. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://chaos314.narod.ru/basin/basin100.htm>.
72. Нуруллин Р. А. Человечество как самоорганизующаяся система // III Междунар. симпозиум «Феномены природы и экология человека» : Науч. труды и материалы. Казань, 1997. С. 81–84.
73. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. Москва: Наука, 1991.
74. Ильенков Э. В. Космология духа (Философско-поэтическая фантазмагория, опирающаяся на принципы диалектического материализма) // Ильенков Э. В. Философия и культура. С. 431.
75. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта. Москва: Ин-т психологии РАН, 1994. С. 4.
76. Татенко В. О. Про феномен лідерства з позицій суб'єктно-вчинкового підходу // Проблеми політичної психології. 2015. Вип. 2 (16). С. 232–242.
77. Татенко В. О. Соціальна і політична психологія Євромайдану: суб'єктне і вчинкове // Психол. науки: проблеми і здобутки. 2014. Вип 5. С. 146–171.

Наукове видання

Татенко Віталій Олександрович

**МЕТОДОЛОГІЯ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО
ПІДХОДУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР**

Монографія

Літературне редагування *Ю. Г. Медюка*

В оформленні книжки використано скульптурну композицію
Зеноса Фрудакіса «Свобода»

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 04.09.2017 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,0.
Замовлення № 68. Наклад 300 прим.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
